

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги
Мирзо Улугбек номидаги
Ўзбекистон Миллий университети

Абдузухур Абдуазизов

**ЎЗБЕК ТИЛИ ФОНОЛОГИЯСИ ВА
МОРФОНОЛОГИЯСИ**

Тўлдирилган ва тузатилган
2-нашри

Тошкент
«Университет»
2010

Жаҳондаги энг катта туркий тилларидан бўлиб давлат тили мақомини олган ўзбек тили ҳозирги давр тилшунослигидаги назария ва методлар ёрдамида илмий тадқиқ этилмоқда. Мазкур китоб ўзбек тили фонологияси ва морфонологиясининг илмий асосларини тадқиқ этишга бағишланган. Унда ўзбек тили унли ва ундош фонемаларининг оппозициялари, фонологик нейтралзация, фонотактика, морфонологик алмашинувлар, акцентологик ва интонологик морфонология масалалари ёритилган.

Китоб университетларнинг филология факультетлари талабалари, ўқитувчи ва аспирантлари учун мўлжалланган.

Махсус муҳаррир: Ўзбекистон фанлар
Академиясининг академиги
А.П.Хожиев

Тақризчилар: филология фанлари
доктори, профессор **Н.Махмудов**
(Низомий номидаги Тошкент Давлат
Педагогика Университети),
филология фанлари номзоди, доцент
М.Қодиров (Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон Миллий Университети)

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
Илмий Кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган(29.12.2009 йил
5 – баённома)

ISBN -978-9943-305-19-9

ТИЛШУНОСЛИКДА ЯНГИ ҚАДАМ

Ўзбек тили давлат тили мақомини олиб, унинг ижтимоий хизмати кенгайиб бораётган даврда бу тилнинг ҳали илмий тадқиқ этилмаган соҳаларини синчковлик билан ўрганиш зарур. Шу жиҳатдан қаралганда ўзбек тилининг фонология ва морфонологияси, интонология ва стилистикаси, тил матншунослиги ва семиотика соҳаларида илмий тадқиқотлар деярли йўқлиги кўзга ташланади. Абдузукхур Абдуазизовнинг «Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси» китоби бу соҳада биринчи йирик тадқиқотдир. У ўзбек тилида фонология ва морфонологиянинг биринчи йирик билимдони эканлиги ва бу соҳадаги атамаларнинг ҳам ўзбекча берилишини у бошлаганлиги тан олинган. Олим чет тилларни, жумладан, инглиз, немис, рус, дарӣ ва туркий тилларни билиши унинг тилшунослик соҳасидаги илмий тадқиқотларида жуда қўл келади. «Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси» китобида муаллиф, жумладан, Америка Қўшма Штатларида ёзилган ўзбек, тили бўйича икки докторлик диссертациясидаги (А. Ф. Сёберг ва Ч. Е. Бидвелл назарда тутилмоқда) чалкашликларни кўрсатиб, уларни ўз нуқтан назаридан янгича қарашлар билан тўғрилайди. Бу китобда жаҳон тилшунослигидаги энг охири янгиликлар ҳисобга олинган ва чет эллардаги мавжуд зарурий адабиётлар зикр этилган.

А. Абдуазизовнинг туркий тиллар ичида Туркия туркчасидан кейин иккинчи ўринни эгаллаб турган ўзбек тили фонологияси ва морфонологиясини илмий ёритиб бериши унинг умуман туркийшуносликка, айниқса ўзбек тилшунослигига қўшган катта ҳиссасидир. Муаллиф китобда ҳозирги давр тилшунослигидаги янгиликларни ҳисобга олган ва бунга тарихий жиҳатдан ҳам ёндашган, хусусан, Абу Али ибн Синоннинг араб тили фонетикасига доир рисоласини кўрсатиб, бу асарда биринчи марта «корреляция» тушунчаси илмий муомалага киритилганлиги айтилади ва Шарқ тилшунослиги тарихида ҳам Ғарбдагидек, аммо улардан олдинроқ, буюк кашфиётлар қилинганлиги далиллаб берилади. Китобни ўқир экансиз, муаллиф жаҳон тилшунослигидаги янгиликлар билан яхши таниш эканлиги, ўз соҳасидаги илмий тадқиқотларда қўлланган назария ва методларни чуқур билиши кўзга ташланади.

Асарда аслида жуда кичик, баъзан тилшунослар назар-писанд этмайдиган товушлар ўртасида фарқланишлар инсон мулоқотида жуда катта хизмат бажариши далиллар билан исботланади. Китобда фонетика ва фонология ўртасидаги фарқ ҳамда боғланишлар аниқланган, уларнинг ҳар иккиси бир мавзунинг икки жиҳатдан илмий тадқиқи эканлиги тўғри кўрсатиб берилган.

Ўзбек тили фонологиясига доир қисм ундош фонемаларнинг фонологик хусусиятлари таҳлилидан бошланган. Фонетикага доир китобларда одатда аввал унли, кейин ундош фонемалар келтирилади. Бу

қараш ўзбек тилига мос тушмайди, чунки муаллиф тўғри кўрсатганидек, ўзбек тили унлиларининг талаффузи ундош товушлар таъсирида анча ўзгаришларга учраши мумкин. Шу сабабли аввал ундошлар чуқур таҳлил этилса, кейин унлиларни ўрганиш учун имконият очилади.

А. Абдуазизов фонологик оппозициянинг едирилиши ёки нейтралзация қилинишини чуқур ўрганиб, қайси зиддиятларда бу ҳодиса кўпроқ ва қайсинисида камроқ эканлигини аниқлайди, ҳатто ўзбек шеваларидаги бу ҳодисанинг қандай бўлишини ҳам четда қолдирмайди., Ўзбек тилидаги яна бир қизиқ хусусият жарангсиз товушларнинг жарангли бўлиб қолиши билан боғлиқдир. Бу ҳол асарда мисоллар ёрдамида таҳлил этилган. Муаллиф яна шундай ҳолларда морфонологияга мурожаат қилади ва сўз таркибидаги товушларнинг боғланишини ҳисобга олади. Ўзбек тили унли фонемалари таҳлилида А. Абдуазизов ўзи АҚШда ўтказган илмий тажрибаси натижаларидан фойдаланади, унли фонемалар таснифидаги чалкашлиқларни бартараф этиб, ўзбек тилида унлиларнинг фонологик таснифини аниқ кўрсатиб беради.

Муаллиф унлиларнинг синтагматик ўзгарувчанлиги ҳақида гапириб, унли товушлар нутқ жараёнида турлича талаффуз қилинишини изчиллик билан иқир-чиқирларигача баён этади. Бу ўринда фонемаларнинг вариантлари - аллофонлар, аллохрон ва диафонларни ҳам ажратиб кўрсатади. Бу агама ва тушунчалар жаҳондаги турли тилларда айнан шундай аталлишини ҳисобга олиб, улар ўзгаришсиз қолдирилган. Шунини алоҳида айтиш лозимки, китобда давлат тилини ўрганувчилар ў унлисини, к, г, х ундошларини талаффуз қилишдаги қийинчиликларда бу товушларнинг кўпгина тилларда мавжуд эмаслиги билан эмас, балки товушларни фарқлай олмаслик билан ҳам изоҳланиши тўғри кўрсатиб ўтилган. Бу эса, назарий тадқиқотнинг тилни амалий ўрганишдаги фойдасидир. Олим ўзбек тили морфонологияси дастлабки марта илмий текширилаётгани туфайли ҳозирги тилшуносликдаги мавжуд морфонология назарияларини таҳлил этади ва улар ичида туркнй тилларга доир илмий китобларга алоҳида эътибор беради. Бунинг сабаби шундаки, ўзбек тили морфонологияси жуда чегараланган деган фикр мавжуд эди. А. Абдуазизовнинг тадқиқоти ўзбек тилида турли морфемалардаги фонемалар алмашинуви анча кенг тарқалганлигини кўрсатди. Китобда ўзак ва аффиксал морфемалар ажратилиб, улардаги морфонологик хусусиятлар таҳлил қилинади. Морфонология ва этимологиянинг боғланиши масаласи ҳам ҳозирги тилшуносликда тарихий жиҳатдан жуда қизиқарли, аммо ҳали чуқур ўрганилмаган. Бу китобда ўзак морфемаларнинг ҳозирги ҳолати тарихий жиҳатдан қандай кўринишда бўлганини қиёслашга ҳам эътибор қаратилади.

Морфемаларнинг фонологик таркиби ва улардаги фонема алмашинувлари асарда жуда кўп мисоллар билан кўрсатиб берилган. Китобда морфонема тушунчаси ва термини фонемаларнинг алмашинуви

тушунчасининг синоними сифатида қаралади. Албатта, бу терминни қўлламаसा ҳам бўлар эди. Лекин муаллиф морфонема термини қисқа ва лўндалигини ҳисобга олиб уни ўзбек тилшунослигига биринчи бор олиб кирган. Китобда от, феъл ва фоносематик ўзаклардаги морфонемалар сипчковлик билан қаралган ва улар аниқ таҳлил этилган. А. Абдуазизов морфонологиянинг типологик таснифи бўйича тилларнинг агглютинатив, флектив ва бошқа таснифлар билан боғланишига ҳам эътибор берган. Ўзбек тили морфонологиясининг янги, ҳали ҳеч ким кўрсатмаган масалалари мазкур китобда ўз ифодасини топган.

Китобда морфонологиянинг икки қатлами, яъни фонемалар шимашинуви ва урғу ҳамда интонациянинг морфонологик жиҳатини ўрганувчи просодик морфонология фаркланиб, бу соҳадаги янги илмий фикрлар баён қилинган. Муаллиф алоҳида ажратган акцентологик ва ингтонологик морфонология масалаларининг баъзилари ҳақида баҳслашиш мумкин. Лекин бу ҳам биринчи марта айтилаётгани учун муаллифнинг фойдасига ҳал бўлади. Умуман, китобнинг морфонология қисмидаги янги ғоялар А. Абдуазизов томонидан илк бор айтилган бўлиб, ўзбек тилшунослигида катта аҳамиятга эгадир.

Адабиётлар рўйхатида эса, энг зарур китоб ва мақолалар келтирилган, ҳатто хорижда нашр этилган асарлар ҳам киритилган.

Абдузухур Абдуазизовнинг китоби ўзбек тилшунослигида ҳали ўранилмаган соҳа бўйича биринчилардан бўлиб ёзилгани унинг қимматини оширади.

А.П. Ҳожиёв

Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академиги

СЎЗ БОШИ

Ўзбек тили жаҳондаги энг йирик туркий тилларидан биридир. Президентимиз Ислон Каримов она тилимиз – Ўзбек тилининг нақадар бойлиги, давлат тили мақомига эга бўлиб, айниқса мустақиллик йилларида ўз ижтимоий вазифасини кенгайтириб, эндиликда халқаро даражада, ҳатто Internet да ҳам кенг қўлланаётганини юксак фахр билан изоҳлаб берган: «... она тилимизнинг қўлланиш доирасини кенгайтириш, этимологик ва киёсий лугатлар нашр этиш, зарур атама ва иборалар, тушунча ва категорияларни ишлаб чиқиш, бир сўз билан айтганда, Ўзбек тилини илмий асосда ҳар томонлама ривожлантириш миллий ўзлики, Ватан туйғусини англашдек эзгу мақсадларга хизмат қилиши шубҳасиз».¹

Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси шу тилнинг адабий талаффузи ва тил маданияти билан узвий боғлиқдир. Президентимиз И.А.Каримов шундай ёзади: «.. жамиятимизда тил маданиятини ошириш борасида ҳали кўп иш қилишимиз лозимлигини ҳам унутмаслигимиз зарур. Айниқса, баъзан расмий мулоқотларда ҳам адабий тил қоидаларига риоя қилмаслик, фақат маълум бир ҳудуд доирасида ишлатиладиган шева элементларини қўшиб гапириш ҳолатлари учраб туриши бу масалаларнинг ҳали-ҳануз долзарб бўлиб қолаётганини кўрсатади».²

Ўзбек тилшунослигининг ҳозирги даврда қўлга киритаётган катта ютуқлари билан бирга, ҳали илмий тадқиқ этилмаган кўпгина соҳалар ҳам мавжуд. Жумладан, фонология ва морфонология, интонология ва стилистика, тил матншунослиги, семиотика (рамзий белгилар тили) каби соҳалар ҳануз етарли ўрганилмай келмоқда. Биз фонология ва морфонология соҳасидаги кўп йиллик илмий-тадқиқотларимиз асосида мазкур китобни ёзишга жазм этдик. Гарчанд унда кўпгина мунозарали масалалар бўлса ҳам, уларни келгусида чуқурроқ муҳокама этиш ва бу соҳадаги илмий изланишларни давом эттириш зарур.

Фонологиянинг пайдо бўлиши на фақат тилшуносликда, балки барча ижтимоий фанларнинг ривожланишида катта бурилиш ясади. Машхур француз олими К. Леви-Строснинг ёзишича: «Фонология ижтимоий фанларга нисбатан қанчалик янгиловчилик хизматини бажарган бўлса, хусусан, ядро физикаси ҳам барча аниқ фанларга

¹ И.А.Каримов. Юксак маънавият ситилмас куч. Т., 2008, 87 бет.

² И.А.Каримов. Кўрсатилган асар, 89-90 бетлар.

нисбатан шунчалик хизмат қилган».¹ Бу фикрдан фонология ҳам етакчи фанлар қаторига кира олиши ва ундаги оппозиция (қарама-қаршилик), корреляция (бир турдаги бир неча оппозицияларнинг мажмуаси), интеграция (бир бутун бўлиб бирлашув) ва нейтралзация (оппозициянинг маълум ҳолатда йўқолиши) фақат тилшуносликда эмас, бошқа ижтимоий фанларда, хусусан, мантик, фалсафа, тарих, антропология ва бошқаларда қўлланиб келаётгани англашилади. Ўз навбатида, фонема, аллофон ва архифонема тушунчалари эса, фалсафадаги умумийлик, хусусийлик ва алоҳидалик категорияларини ва диалектик қарама-қаршилик қонуниятини эслатади. Эндиликда «фонология етакчи фанларнинг классик намунаси»². Бу етакчилик фан «бино»сини ниманинг пойдеворига қуриш мумкинлигини, билимнинг бошқа соҳаларида уни қўллаш мумкинлигини кўрсатади. Тилнинг энг қуйи босқичи бўлган фонологиядаги тушунча ва атамалар, қолаверса, унда қўлланиладиган усул, услуб ва қонун-қоидалар тилнинг бошқа босқичларини, хусусан, морфология, синтаксис, лексика ва стилистикани илмий тадқиқ этишда ҳам қўл келмоқда. Фонологик изчиликнинг бир бутунлиги ва унинг тузилишидаги ички боғланишларнинг табиатини ўрганиш орқали тилнинг бошқа босқичлари, аспекти ва ундаги турли ҳодисаларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши чуқур ўрганилиши мумкин.

Таниқли файласуф ва тилшунос А. Ф. Лосевнинг кўрсатишича, ҳозирги тилшуносликда барча фанларда қўлланилувчи умумий илмий категорияларни аниқлаш ва уларнинг бутун бир системадаги турли жиҳатларини, қўнинча бир-бирига қарама-қарши бўлган томонларини диалектик илмий қараш асосида чуқур ўрганиш зарур³.

Тилшуносликда ҳам бошқа фанлар сингари умумий-илмий категориялар мавжуд. Уларни, биринчи навбатда, фонологиядан изламоқ зарур, чунки у тилнинг бошқа босқичларидан кўра кўпроқ ва чуқурроқ ўрганилган. Бироқ фонологиядаги умумий категориялар ва қонуниятлар муайян тилларни илмий тадқиқ қилишда ҳали етарлича титибқ этилгани йўқ. Ваҳоланки, фонологиядаги кўпгина қонуниятлар, тушунча ва атамалар турли фанлар ва уларнинг ҳар хил соҳаларини чуқурроқ ўрганишда катта ёрдам бериб келмоқда.

В.К.Журавлёвнинг гувоҳлик беришича, тилни система сифатида ўрганишнинг асосий маркази фонология ҳисобланади. Риёзиётда

¹ К. Неме-Строс. Структурная антропология. М., 1985, с. 35.

² В. К. Журавлёв. Фонология фундаментальная и прикладная. // Проблемы фонетики и фонологии. Материалы Всесоюзного симпозиума. М., 1986, с. 35 — 39

³ А. Ф. Лосев. В поисках построения общего языковедения как диалектической системы. // Теория и методология языковедения. Методы исследования языка. М., «Наука», 1989, с. 5 — 6.

(математика) структурал таҳлилни қўллаш ўзини «Никола Бурбаки» тахаллуси билан атаган француз олимлари гуруҳи томонидан тақлиф этилган ва бу гоё фонологиянинг асосчиси Николай Трубецкойнинг таъсирида вужудга келган. Фонология ҳозирги даврда биология, психология, адабиётшунослик, антропология, фалсафа, мантиқ социология ва бошқа фанларда янги ғояларнинг вужудга келишида «Намунавий фан» («Наука - эталон») бўлиб хизмат килмоқда¹.

Фонологиядаги баъзи хусусиятларнинг табиати бошқа фанлардаги турли ҳодисалар билан умумий қонуниятларга эга бўлишини машҳур фонологлар Н. С. Трубецкой ва Р. Якобсон ҳам қайд этган эдилар. Улар филологиянинг барча соҳалари, маданият, адабиётшунослик, музика назарияси, антропология ва этнографияга доир асарлар ҳам ёзганлар. Хусусан, улуг тилшунос Р. Якобсон буюк физик Нильс Бор билан биргаликда физика ва лингвистиканинг умумий жиҳатлари ҳақида семинар ташкил этган эдилар. Улардан бири товушнинг физик жиҳатига, иккинчиси товушнинг тилдаги аҳамиятига эътибор бериб, умумий қонуниятларни кашф этганлар.

Афсуски, маълум бир тилнинг фонологияси ва морфонологиясига доир асарлар жуда кам. Фақат рус тили ва бошқа баъзи ҳинд-европа тилларининг фонологияси ва морфонологиясига доир айрим тадқиқотлар мавжуд. Ҳозирги туркий тилларнинг фонологияси ва морфонологиясига доир ҳамда ўзига хос хусусиятлари билан бошқа туркий тиллардан фарқланиб турувчи ўзбек тили фонология ва морфонологиясига доир ҳам асарлар мавжуд эмас. А. М. Шчербакнинг туркий тиллар диахроник (тарихий) фонологиясини ўрганишга доир қимматли асари («Сравнительная фонетика тюркских языков», Л., 1970.) ёзилишида катта ёрдам берди. Машҳур турколог олим Н.А.Баскаковнинг туркий тилларининг тарихий-типологик фонологияси, морфонологияси ва морфологиясига доир чуқур илмий асосга эга бўлган бир неча асарларидаги ғоялар ўзбек тилига татбиқ этилиши фойдалидир. Н.А.Баскаковнинг фикрича, «...сўз фонологияси ўзининг тузилишига кўра, сўз морфологияси билан умумийликка (изоморф) эга. Бу умумийлик сўз морфологияси (сўз ясаллиши) ўзак морфемалар фонологиясига тўғри келиши, сўз бирикмалари ва гапларнинг (сўз ўзгартириш) морфологияси ўзак морфемаларнинг аффикслар билан бирикувига тўғри келиши билан изоҳланади»².

Кўринадики, фонология ва морфонология ўртасидаги

¹ В. К. Журавлёв. Диахроническая фонология М, 1986, с 5

² Н. А. Баскаков. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., «Наука». 1988, с. 8

боғланишни сўзларнинг турли қисмларга бўлиниши доирасида қараш лозим бўлади.

Ўзбек тили фонологиясини илмий ёритишда ўзимизнинг кўп йиллик тадқиқотларимиздан фойдаландик (улар турли китоб ва мақолаларимизда ўз ифодасини тошган).¹

Морфонология ўзининг «туғилиши» билан фонология ва морфологияга «қарздор» ҳисобланади. Одатда, ана шундай икки фан соҳалари оралигида бўлган масалаларни тадқиқ этиш анча қийин бўлади ва янги хусусиятларни келтириб чиқаради. Ўзбек тилининг морфонологиясини ёритишда устоз Аюб Гуломнинг чуқур илмий ҳаялари катта ёрдам берди.

Ўзбек тилининг морфонологик системаси ҳам бошқа туркий тиллардан айрим хусусиятлари (сингармонизмининг йўқолиши, альтернацияларнинг уч-тўрт фонема атрофида бўлиши, морфеманинг ҳосил бўлишидаги фонетик ва фонологик ҳолат кабилар) билан бошқа туркий тиллардан фарқ қилади.

Аслини олганда, «...биз талаффуз қилаётган сўзларнинг маъносини фарқлаш учун хизмат қилувчи фонемаларни онгли равишда билиш қобилиятига эга эмасмиз; яна ҳам паст даражада... ҳар бир фонемани фарқлаш белгиларига бўлишга имкон берувчи фонологик қарама-қаршилиқларни тушуниб етмаймиз»².

Бу фикр фақат назарий жиҳатдан эмас, балки методик томондан, бирор тилнинг талаффузига ўргатишда ундаги фонемалар ва фонологик қарама-қаршилиқларни онгли равишда билмаслик сабабли талаффузда турли хатоларнинг келиб чиқиши билан боғланади. Ўзбек тили Ўзбекистон Республикасининг давлат тили деб эълон қилинди ва уни бошқа миллат вакиллари ўрганишларини ҳаёт тақозо этмоқда. Бироқ, ўзбек адабий тили талаффузига ўргатишни шу тилнинг фонетика ва фонологиясига доир адабиётларсиз амалга ошириб бўлмайди. Чунки назарий тадқиқотлар тилни амалий ўрганиш масаласида катта ёрдам беради.

Китобнинг биринчи нашрида (1992) кўпроқ сегмент морфонологияга доир маълумотлар билан чегараланган эдик. Китобнинг иккинчи тўлдирилган ва тузатилган нашрида просодик (суперсегмент) морфонологиянинг акцентологик ва интонологик морфонология бўлиmlарини ҳам қисқача изоҳлашга ҳаракат қилдик.

Эндиликда морфонология ҳам фонология каби сегмент ва суперсегмент босқичларига эга бўлди ва ўз мавзусини анча

¹ Адабиётлар рўйхатида қаранг.

² К. П. В. и-С. т. р. о. с. Кўрсатилган асар, 54-бет.

кенгайтирди. Ҳозирча просодик морфонологиянинг интонологик морфонология бўлими анча мураккаб ва муаммоли бўлиб, бу соҳа ўрганилмай қолмоқда. Шу сабабли бу соҳа ҳозирги тилшуносликда янги ва чуқур изланишларни талаб қилади. Интонология ичидан морфонологияга тегишли хусусиятларни ажратиб олиш жуда мушкулдир. Лекин просодик морфонологияга доир воситаларни аниқлаб олиш лозим, чунки тилнинг ҳар бир босқичига оид хусусиятларни алоҳида тадқиқ этиш ва уларнинг босқичлараро боғланишларини ўрганиш морфонологияда айниқса равшан намён бўлади.

Фонология ва морфонологияга доир атамалар кўпчилик жаҳон тилларида қўлланишига мослаб талқин этилди.

Китобнинг қўлёзмасини ўқиб, ўз маслаҳатлари ва танқидий фикрлари билан ўртоқлашган ҳамкасбларга муаллиф ўз миннатдорчилигини билдиради.

КИРИШ

Тилшунослик тарихида товуш системасини ўрганиш икки давр билан изоҳланади: 1) «фонема» тушунчаси пайдо бўлгунга қадар бўлган давр; 2) фонология, яъни XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрда фонема назарияларининг юзага келиш даври. Биринчи даврда фонема ва товуш, баъзан ҳарфлар ўртасидаги фарқ аниқ кўрсатилмай, товушларнинг талаффузи сўзлардаги у ёки бу ҳолатда этимологик ўнгаришларга учрашига кўпроқ эътибор берилган.

Фонология даврида улар ўртасидаги фарқ ойдинлаштирилди ва товушлар, кейинчалик бўгин, урғу ва интонациянинг тилдаги функционал томонлари ўрганила бошлади. «Фонема» тушунчасини биринчи бўлиб таклиф этганлар қаторида умумий фонологиянинг асосчиси И. А. Бодуэн де Куртене, унинг шогирди Н. В. Крушевский, француз олими П. Пасси, инглиз тилшуноси Г. Сунт, швейцариялик минхур тилшунос Ф. де Соссюр ва рус олими П. Усларнинг номлари бор¹. «Фонема» атамаси ва тушунчасини совет туркологиясига биринчи марта 1920 йилларда проф. Н. К. Дмитриев киритган бўлса², уни ўзбек тилшунослигида ўша йилларда проф. Е. Д. Поливанов қўллаган. Шу кунгача «фонема» тушунчасига бир қанча таърифлар берилди, бироқ бу агама ўзининг чуқур негизига эга бўлгани туфайли қишқича сақланиб келмоқда.

«Фонема» атамаси ва тушунчасига чуқур асос солган олим И. А. Бодуэн де Куртене дир. Ҳозирги замон тилшунослигида мавжуд бўлган фонология назарияларининг (улар бизнинг ҳисобимизда 14та) амбардаст олим Бодуэн яратган пойдевориغا суянмасдан иложи йўқ. Бодуэннинг талантили шогирдларидан бири бўлган академик И. В. Шчерба яратган физик фонология назарияси кўпроқ рус ва француз тиллари мисолида ёритилди. Бодуэннинг минхур шогирди проф. Е. Д. Поливанов алоҳида фонология назариясини яратмаган бўйса ҳам, устозининг фонемага психологик ва морфологик қарашларини кўпроқ функционал жиҳатдан асослашга уринди ва туркий ҳамда бошқа кўпгина тиллар мисолида кўрсатиб берди. Ҳозирги тилшуносликдаги икки таълимот - Москва ва Петербург фонология мактаблари назариялари туркий тилларга ҳам татбиқ қилинмоқда. Фикримизча, бу назарияларнинг рус тилида тўла ўйланганлиги ва бошқа тилларни илмий тадқиқ қилишда уларнинг қайсиниси мос келса, ўшанисини ишлатиш мумкинлиги эътиборга

¹ А. Левицкий. Возникновение понятия фонемы (обзор отечественной и зарубежной литературы). Проблемы фонологии и морфологии. Сборник. М., 1971, 97.

² Евгений С. В. Лекция по русскому языку. Введение Н. К. Дмитриева в современную советскую туркологию. «Структура и история тюркских языков». М., 1971, 11-12.

олинмокда¹.

Ҳозирги давр тилшунослигида фонемага берилган юзлаб таърифлар мавжуд. Бу таърифлар кўпинча фонологияга анъанавий (традицион) ва структурал йўналишлар ўртасидаги турли қарашлар билан изоҳланади. Бу қарашларни ўрганиб чиқиб, биз фонемага қуйидагича таъриф беришни мақбул топдик: фонема - тилдаги маънодор бирликлар бўлмиш сўз ва морфемаларни ташкил этувчи ва уларни фарқлаш учун хизмат қилувчи, тилнинг энг кичик, ўзи мустақил маънога эга бўлмаган бирлигидир.

Тилдаги маънодор бирликлар - сўз ва морфемаларни ташкил этиш ва уларни фарқлаш учун фонемалар тил системасида бир-бирига қарама-қарши қўйилиши зарур. Фонемалар ўртасидаги бундай қарама-қаршиликлар фонологик оппозициялар деб юритилади².

Тилдаги ҳар бир фонема, аввало, бошқа фонемалардан нима ёрдамида фарқланиши билан изоҳланади. Шунга кўра «ҳар бир тилнинг барча фонемалари бутун бир қарама-қаршиликлар системасини ташкил этади ва унда ҳар бир аъзо алоҳида фонема ёки уларнинг гуруҳи сифатида турли қарама-қаршиликлар туркуми орқали аниқланади»³. Бу эса, диалектиканинг қарама-қаршиликлар қонунини эслатади⁴.

Юқориди фонемага таъриф берилганда, уни тилнинг энг кичик бирлиги деб атадик. Одатда, фонемани сўз, морфема ва гаплар таркибиди иштирок этувчи энг кичик тил бирлиги сифатида қаралади. Аслида фонема анча мураккаб бирлик бўлиб, турли артикуляцион-акустик белгиларни ўз ичига камраб олган ва бу белгилардан ташкил топгандир. Масалан, т фонемасида, портловчи белгисини с фонемасидаги сирғалувчи белгисига қиёслаб ажратиб кўрсатиш мумкин: *тол* - *сол*; к фонемасида жарангсизлик белгисини г фонемасидаги жаранглилик белгиси билан қиёслаб ажратиб олиш мумкин: *қул* - *гул* ва х, к. Демак, фонема турли белгиларнинг мажмуи сифатида намоён бўлади. Хусусан, тил олди, тиш, портловчи, жарангли белгиларнинг йигиндиси д фонемасини ташкил этади. Шу белгилардан бири жарангли д фонемасини жарангсиз т фонемасидан фарқлайди. Ана шундай бир фонемани иккинчисидан фарқлаш учун хизмат қилувчи артикуляцион ёки акустик белгилар фарқланиш белгилари ёки фонологик белгилар деб аталади, фонеманинг таркибиди фарқланиш белгилари билан бирга фарқланмовчи,

¹ Шабдураҳманов Ш., Абдулқисов А. А. К проблеме теории и метода фонетико-фонологического анализа в ислоҳдорлик тюркских языков. *Общественные науки в Узбекистане*, 1976, 10, с. 55 — 64.

² Бу таърифлар А. А. Реформатскийнинг фикрига асосланган. *Введение в языковедение*, М., 1967, с. 211.

³ Щерба Л. В. *Фонология французского языка*, М., 1957., с. 20.

⁴ *Диалектическое противоречие*, М., Политиздат, 1979.

фонологик бўлмаган белгилар ҳам бор. Масалан, ўзбек тилида унлиларнинг чўзик-қисқалиги, ундошларнинг юмшоқ-қаттиклиги фонологик жиҳатдан аҳамиятсиздир.

Чунки улар фонемаларнинг сўзларни фарқлаши учун хизмат қилмайди. Ҳар бир тилдаги фонемаларнинг фарқланиш ва фарқланмовчи белгилар ўзига хосдир. Бир тилдаги фонологик бўлмаган белгилар бошқа тилда фарқланувчи белгилар бўлиши мумкин. Масалан, ўзбек тилидаги унли фонемаларга хос бўлмаган чўзиклик-қисқалик белгиси немис, француз, қирғиз ва туркман тилларида фонологик белги хизматини бажаради. Ўзбек тилидаги п, т, к ундошлари унлилардан олдин бироз қисқа нафас товушнинг кўшиб, яъни аспирация билан талаффуз этилади. Бошқа ҳолатларда п, т, к аспирациясиз талаффуз этилади. Бинобарин, ўзбек тилида п, т, к фонемалари учун аспирацияли - аспирациясиз белгиси фонологик эмас, яъни сўзларни фарқлай олмайди. Лекин ҳинд тилида бу белги фонологик жиҳатдан аҳамиятли бўлиб, икки турли фонемаларни аспирацияли p^h , t^h , k^h ва аспирациясиз p , t , k ташкил этади ва улар сўзларни фарқлашда хизмат қилади. Ҳаётимиздаги нарсалар турли қисмлар ва сифатлардан ташкил топганидек, фонемалар ҳам ҳар хил фарқловчи ва фарқланмовчи белгилардан ташкил топган. Бу диалектик қонуният фонемага ҳам тегишлидир.

А. Ф. Лосев таъкидлашича, «фонемалар - бўлинувчан, лекин бу айрим бўлинган қисмлари шу фонемани намоён этади, гўёки бу танадаги алоҳида зарур аъзодек туюлади...»¹ Ҳар бир фонема тилнинг ички қурилишидаги фонологик қарама-қаршиликнинг аъзоси ҳисобланади. Ана шу ички қурилиш турлича бўлгани сабабли жаҳон тилларидаги фонемалар ва уларни ташкил этувчи фонологик қарама-қаршиликлар ҳам ҳар хил бўлади. Фонема турли товушлар мажмуининг умумий маъхум инъикосидир. Эшитилиши ва талаффузи жиҳатидан фарқланувчи товушлар фонеманинг аниқ вакиллари ҳисобланади. Бинобарин, фонема бир қанча товушларда намоён бўлади ва бу товушлар фонеманинг вариантлари ёки аллофонлари деб юритилади. Бир товуш доирасида айтилувчи турли товушлар эса, фонеманинг ҳар хил вариацияларидир. Тилдаги ҳисобсиз товушлар умумийлик асосида ҳисоби фонемаларга бирлашади. Масалан, ўзбек тилида б та унли ва 25 та ундош фонема ҳисобсиз товушларнинг тилдаги умумий вакиллари дур.

Одатда, бир-бирига бир хил муносабатда бўлган фонологик

¹ А. Ф. Лосев. В поисках построения общего языковедения как диалектической системы. // Теория и методология языковедения. Методы исследования языка. М., 1989, с. 88.

қаралади. Фонемаларни (ва бошқа тил бирликларини) бир хил ўринларда бир-бири билан қийслаш (*тор-бор, бел-бил* каби) парадигматик алоқалар деб аталади. Фонемаларни парадигматик жиҳатдан қараш орқали уларнинг фарқловчи ва фарқланмовчи белгилари аниқланади. Синтагматик жиҳатдан фонемаларнинг қайси ўринларда, ҳолатларда сўз, морфема ва бўғинларда тақсимоли (умуман, дистрибуцияси), уларнинг нутқ жараёнидаги турли артикуляцион-акустик хусусиятларининг ўзгариши ўрганилади. Тилнинг фонологик системаси фонемалар ўртасидаги парадигматик ва синтагматик алоқаларнинг пойдеворига қурилгандир.

Парадигматика ва синтагматиканинг муносабати фонология ва фонетиканинг боғланишида етакчидир. Чунки парадигматикада фонемалар ва уларнинг фарқланиши ҳамда фарқланмовчи белгилари аниқланса, синтагматикада ўша фонемаларни нутқда намоён этувчи товушлар, яъни фонемаларнинг аллофонлари ёки вариантлари фарқланади. Бундай муносабат яна бошқа иккиталик (бинар) фарқланишларни вужудга келтиради. Улар система - структура, тил (ижтимоий ҳодиса) - нутқ (шахсий ҳодиса), диахрония (тарихий ҳолат)-синхрония (ҳозирги ҳолат), динамика (ривожланишдаги ҳолат) - статика (муайян ҳолат) ўртасидаги фарқланиш ва боғланишларда кўринади.

Тилнинг тараққиётида, одатда, фонетик, яъни нутқдаги ўзгаришлар аста-секин фонологик, яъни тилдаги ўзгаришларга сабаб бўлади. Фонетика ва фонологиянинг бир-бири билан боғлиқлиги барча юқоридаги фарқланишларда ҳам кўринади. Чунки юқорида келтирилган жуфт ҳолдаги қарама-қарши тушунчаларнинг бири иккинчисини тақозо этади. Бу боғланишларда тил ва нутқдаги барча бирлик ва воситаларнинг диалектик алоқалари мужассамлашган. Шу сабабли, ўз вақтида Н. С. Трубецкой: фонетика нутқ товушларини, фонология эса, тил товушларини ўрганади; сиёсий иқтисод фани маҳсулотшуносликка (товароведение) қандай муносабатда бўлса, фонология ҳам фонетикага шундай муносабатда бўлади¹, - деган эди.

Товуш структурасини фонетик ва фонологик аспектда ёки материал ва функционал жиҳатдан ўрганиш ҳозирги давр тилшунослигида мунозарали масала бўлмай қолди. Бироқ фонетика ва фонологиянинг бир-бири билан узвий боғлиқлигини, уларнинг биринчиси аниқ, иккинчиси мавҳум тушунча эканлигини алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим. Умуман, тилнинг товуш структураси, бўғин, ургу ва интонация тўрт аспектда ўрганишни тақозо этади:

¹ Н. С. Трубецкой. *Оснозы фонологии*. М., 1960. с. 18.

1) артикуляцион (физиологик); 2) акустик (физик); 3) перцептив (эпнитиб хис этиш); 4) фонологик (функционал, социал) аспектлар. Ҳар бир аспектда алоҳида тадқиқот олиб бориш мумкин бўлса ҳам, (шу туфайли, баъзан уларни «артикуляцион фонетика», «акустик фонетика», «перцептив фонетика» ва «функционал фонетика» ёки «фонология», «фонематика», «фонемика» каби номлар билан аталади), бироқ улар бир-бирлари билан ўзаро боғлиқдир. Ҳар томонлама тўла фонетик текшириш кўрсатилган тўрт аспектда олиб борилади.

Маълумки, ўзбек тили фонетикасига доир мавжуд тадқиқотларда фонологик аспектнинг ёритилмаслиги туфайли товуш структураси, бўғин, урғу ва интонациянинг лингвистик нуқтаи назаридан зарур бўлган функционал аломатлари, яъни жамият мулоқотида муҳим бўлган томонлари ёритилмай қолади. Аслида нуткнинг фақат артикуляцион-акустик парцептив томонлари билан чегараланиб қолиш тилшунослик фанига доир масалани четлаб ўтишга олиб келади. Шу аспектларни ўрганиш орқали уларнинг тилдаги хизматини ва функционал аспект билан боғланишини чуқурроқ ёритиш мумкин бўлади.

Яна бир масалани изоҳлаб ўтиш лозим: бу нуткнинг фонетик бўлинишидир. Одатда, нуткнинг фонетик жиҳатидан майда бўлақларга бўлиниши сегментация (инглизча «бўлиниш») дейилади. Ҳар бир бўлинган бўлақ сегмент деб юритилади. Нуткнинг фонетик бўлинишида йирик сегмент ибора (фраза) ҳисобланади. Фраза, ўз навбатида, майда сегментларга-такт, бўғин ва товушларга бўлиниши мумкин. Шу сабабли, энг кичик сегмент - товушга тўғри келганидек, уни тилдаги сўзларни фарқловчи фонема («сегментал фонема»)га киёс этилади. Бошқа фонетик бирликлар суперсегмент воситалар (бўғин, урғу, интонация) дейилиб, улар маънони ажратиш хизматини бажарса, фонологияда силлабема, акцентема ва интонема деб аталади.

Силлабема¹ тушунчаси, одатда, мусиқий оҳангга эга бўлган хитой, япон, тай (Таиланд), корейс, вьетнам тилларида қўлланади. Масалан, хитой тилида ши бўғин, сўзи, яъни силлабемаси оҳангнинг турли даражада бўлишига кўра, ҳар хил маъноларни ифодалашни мумкин: текис оҳангда ши - «шеърлар», кўтарилувчи оҳангда «ўн» маъносини, тушиб-кўтарилувчи оҳангда - «тарих», тушувчи оҳангда - «бозор» маъноларини билдиради.

Акцентема тушунчаси сўзнинг бўғинларидаги урғунинг кучли

¹ «Силлабема» ҳақида қаранг: В. Б. Косович, Фонологические проблемы общего и восточного языкознания, М., Наука, 1983, с. 118 - 140.

ва кучсизлигига қараб динамик ургута эга бўлган тилларда сўзлар ва ибораларни фарқлай олади. Шунга кўра, сўз акцентемаси: *атлас* (мато) - *атлас* (жуғрофий кичик хариталар-мажмуи), *олма* (мева) *олма* (*олмоқ* феълнинг буйруқ формаси) ва ибора (фраза) акцентемаси фарқланади: *гиштин* (ғиштли ўй) *гишт ин, бу менинг укам* - *Омон. Бу менинг укам, Омон* (укасини Омонга таништирамоқда). Охирги жумлада ургунинг ўрни билан фарқланиши, махсус оҳанг ва тўхташ билан ажратилади. Бу ёзувда тиниш белгилари билан ифода қилинади. Интонация фонологик, яъни маънони фарқлаш вазифасини бажарса, бу интонома деб аталади. Бироқ интонация йирик ва мураккаб фонетик бирлик бўлгани туфайли фонологик жиҳатдан уни интонома деб аташ баъзи тилшунослар учун мақбул келмайди.¹ Баъзи тилшунослар (айниқса АҚШда) интонация ва урғу фонологик хизмат бажарса, «суперсегмент фонема», «просодема» атамаларини қўллайдилар.

Юқоридагилар асосида фонетик бирликлар (товуш, бўгин, урғу, интонация) билан фонологик бирликлар (фонема, силлабема, акцентема, интонома) ўртасида маълум муносабат ўрнатилади.

Ўзбек тилшунослигида мавжуд фонетика ва фонологияга доир тушунча ва атамалар алоҳида текширишни талаб қилади. Ҳар бир атамани фонетик ва фонологик жиҳатдан фарқлаш зарур. Бизнингча, бу масалада қуйидагича йўл тутмоқ мумкин:

ФОНЕТИКА	ФОНОЛОГИЯ				
Сегментал фонетика - товуш	Сегментал фонология (ёки фонемика) фонема				
Суперсегментал фонетика <table style="display: inline-table; vertical-align: middle;"> <tr> <td style="font-size: 2em;">}</td> <td>бўгин, сўз ургуси, интонация</td> </tr> </table>	}	бўгин, сўз ургуси, интонация	Суперсегментал фонология (ёки просодика) <table style="display: inline-table; vertical-align: middle;"> <tr> <td style="font-size: 2em;">}</td> <td>силлабема сўз акцентема, нема</td> </tr> </table>	}	силлабема сўз акцентема, нема
}	бўгин, сўз ургуси, интонация				
}	силлабема сўз акцентема, нема				

Бу атамаларни фонологик жиҳатдан фарқлашда Е. Д. Поливанов хитой, дунган ва япон тилларида бўгинни «силлабема», мусикий сўз ургуси ёки оҳангни «тонома» деб, рус ва туркий тилларда динамик сўз ургусини «акцентема»² деб атагани диққатга сазовордир.

Сегментал фонетика ва фонологияда адабий тил фонемалар системасини экспериментал (артикуляцион-акустик) ва фонологик

¹ А. А. Форматский. Прологомени к изучению интонации // Фонологические этюды. М., «Наука», 1975, с. 64—75.

² Поливанов Е. Д. Фонологическая система гансуйского наречия дунганского языка // Вопросы дунганского языка. Фрунзе, 1937, с. 30—40.

текшириш бўйича кўпгина вазифалар амалга оширилди. Ўзбек тили вокализмининг бошқа туркий тиллар унлилари системасидан ўзига хос хусусиятлари билан фарқланиши ойдинлашди. Консонантизм системаси ҳам артикуляцион-акустик ва фонологик жиҳатдан ўрганилди. Бироқ ҳали фонемаларнинг синтагматик хусусиятлари, уларнинг комбинатор ва позицион ўзгаришлари батафсил ёритилганича йўқ. Фонемаларни парадигматик жиҳатдан текшириш улар ўртасидаги оппозицияларни тўла аниқлашга олиб келса, синтагматик томондан қараш эса фақат дистрибутив усулга асосланиб, фонемалар артикуляцион-акустик хусусиятларининг ўзгаришларини етарлича аниқлаб бермайди. Бу ўринда экспериментал текшириш натижаларидан фойдаланиш талаб этилади.

Фонемаларнинг бир-бири билан бирикувида (одатда, уни «фонотактика» деб аталади) уларнинг фонологик ва фонологик бўлмаган белгиларининг тақсимоли, ургу ва бўгин структураси билан муносабати масалаларини сегмент ва суперсегмент (просодик) бирликларнинг ўзаро алоқаси борасида чуқур ўрганмоқ лозим. Бўгин структурасининг назарий масалаларини фонетик ва фонологик аспектида ўрганишда экспериментал текшириш натижаларига асосланмоқ лозим. Ўзбек тилида сўзларнинг фонетик ва фонологик структурасини илмий тадқиқ қилиш - сегмент ва суперсегмент воситаларининг ўзаро боғланишини очиб берувчи қалитдир. Просодикада бўгин, ургу ва интонациянинг ўзаро муносабатини ўрганиш қизиқарли ҳулосаларга олиб келиши мумкин. Ўзбек тилида «чегара сигналлари» («пограничные сигналы»), сингармонизмнинг баъзи қолдиқлари ва унинг йўқолиб бориш сабаблари чуқур ўрганилмаган. Ваҳоланки, сингармонизм фақат туркий тилларга хос бўлмай, бошқа кўпгина тилларда ҳам мавжудлиги ва у унлиларнинг фақат мослашуви эмас, балки умуман сўзга тегишли просодик восита эканлиги эътиборни жалб этмоқда. Бу хусусият фонологияда сегмент ва просодик воситаларнинг ўзаро таъсири кучли эканлигини тасдиқлайди.

Ўзбек тилидаги сўзларнинг ургу (акцент) тузилишини чуқурроқ текшириш зарур. Чунки ҳозирги кунда миллий тилларнинг ўзаро таъсири натижасида ўзбек тилига бошқа тиллардан кирган сўзлар ҳам ҳисобга олинса, сўз ургусининг, асосан, динамик характери билан бирга оҳанг (тон) бирлиги ҳам иштирок этиши ва бу кўп бўгинли сўзларда, айниқса, сезиларли эканлигига шубҳа қилмаслик мумкин. Мазкур масала сўзларнинг фонетик ва акцент структураларини узвий равишда боғлаб ўрганишни талаб қилади. Сўз ургусини фраза (ибора)

урғуси билан қиёслаш натижасида уларнинг акустик белгилари ўртасидаги ўхшашлик ва фарқлаиш аломатларини аниқлаш мумкин. Фикримизча, бирламчи динамик табиат ва иккиламчи оҳанг (тон) бирлиги биргаликда сўз ва иборани (фразани) акустик ва функционал жиҳатдан шакллантиради. Урғунинг кучи кўп бўғинли сўз ва ибораларнинг ҳар хил бўғинларида ҳар хил даражада бўлиши мумкин. Бу масалани экспериментал-фонетик ва фонологик томондан текшириш натижасида ойдинлаштириш зарур.

Ўзбек тилида интонация турлари ва уларнинг грамматика (синтаксис) билан алоқаси, лексик-семантик хусусиятлари, физик ва фонологик белгиларини ўрганиш энг долзарб масалалардан ҳисобланади. Интонация турларини экспериментал-фонетик жиҳатдан текшириш натижасида уларнинг акустик структураси, грамматик, фонологик (маънони фарқлаш), фоностилистик (экспрессив маъно бериш) ва паралингвистик (овознинг сифати билан боғлиқ бўлган алоҳида талаффузи, унда имо-ишора ва мимиканинг бошқаруви) вазифаларини тўлароқ аниқлаш мумкин.

Интонацияни ўрганишда проф. А.М.Пешковский аънаналаридан фойдаланиш ва ҳозирги давр тилшунослигидаги «интонология» назарияси ва усулларининг ижобий томонларини қўллаш зарур. Нутқнинг синтагмагик бўлиниши, пауза, ритм, нутқ суръати (темп) ва овоз сифати (тембри)нинг ўзгариши энг зарур белгилар ҳисобланувчи оҳанг (мелодика) ва ибора (фраза) урғусининг табиатини ҳам ўзгартириб юбориши натижасида гапнинг мазмун жиҳатидан (коммуникатив) тури, унинг семантик (маъно) жиҳати ва эмоционал томони ҳам ўзгариб кетиши мумкин.

Фонетикага доир баъзи адабиётларда кўпинча овоз сифатини (тембрини) фақат эмоционаллик белгиси деб нотўғри талқин қилишади. Тембр - овознинг сифатини белгилайди. Бироқ овознинг сифатини белгилаш орқали нутқнинг эмоционал ёки эмоционал эмаслик хусусиятлари очилади. Ҳозирги пайтда экспрессив нутқнинг талаффуз хусусиятлари фонетика ва фонологиянинг «фоностилистика» бўлимида ўрганилмоқда¹. Авваллари бу соҳа жуда тор маънода «товуш стилистикаси» бўлими деб аталар эди. Фоностилистикада оғзаки матндаги экспрессив хусусиятларни ўрганишда баъзан «фоностилема», «текстостилема» каби тушунча ва атамалар қўлланилмоқда. Аслида улар тил ва нутқ бирликларнинг экспрессив томонларини намоён этувчи «уйдирма стилема»лардир.

¹ Ганнеб Ж. В. Социофонетика и фоностилистика (К методике эксперимента) Социально-лингвистические исследования. М., 1976, с. 53—61.

Чунки тилшуносликнинг айрим соҳаси ёки алоҳида тил босқичи бўлган лингвостилистика ўзининг аниқ бирликларига эга бўлмай, тил бирликларига у ёки бу экспрессив маъно бериш билан чегараланади. Шу туфайли ҳам ҳар бир тил босқичи доирасида «фоностилистика», «грамматик стилистика» (синтактик ва морфологик), «лексик стилистика» атамаларидан фойдаланиб, уларнинг ўрганиш соҳаси ва вазифалари аниқ фаркланади. Одатда, тилдаги бирор стилистик хусусият лексик ёки грамматик жиҳатдан тўла намоён бўлмаса, уни фонетик жиҳатдан экспрессив шакллантириш натижасида тўлдирилади. Бу проф. А.М. Пешковский томонидан таклиф этилган «компенсация принципи»¹нинг фоностилистик жиҳатдан бир кўринишидир. Бу жиҳатлар ҳисобга олинса, тилнинг энг кичик бирлиги бўлган «фонема» мустақил маънога эга бўлмаса, бошқа йирик фонологик бирликлар (урғу, интонация) эса, бир йўла акустик ва маъно томонларини намоён этади.

Тилшуносликнинг айрим соҳаси ҳисобланган паралингвистика дастлаб фақат «имо-ишора тилини» ўрганиш билан чегараланар эди. Ҳозир эса паралингвистик воситалар иккига бўлиниб, психофизиологик характердаги имо-ишора ва мимика «кинесика» деб, овознинг сифатига боғлиқ бўлган алоҳида артикуляцион-акустик хусусиятлар эса «фонация» деб аталмоқда². Проф. Е. Д. Поливанов бу икки турдаги паралингвистик воситаларни 1919 йилдаёқ биринчилардан бўлиб кўрсатиб берган эди³.

Булардан ташқари, психоллингвистика, паралингвистика ва фоносемантика ҳамда фоностилистика каби тилшуносликнинг қизиқарли йўналишлари ҳам мавжуд. Социофонетика нутқ фаолиятига ижтимоий омилларнинг таъсирини, ҳар хил ижтимоий гуруҳларнинг талаффузни ўрганувчи усуллари билан ижтимоий лингвистиканинг бир тармоғи ҳисобланади. Тилшуносликнинг кўпгина йўналиш ва тармоқлари орасидаги алоқалар нутқ фаолиятининг психо-физиологик ва акустик хусусиятлари, жамиятнинг ижтимоий табақалари орасидаги талаффуз нормалари, кишининг ҳар хил руҳий ҳиссиётларини уйғотиш, нутқ ва мусиканинг боғланиши каби масалаларни ўз ичига олади.

Ўзбек тилининг морфонологияси алоҳида текширишни талаб қилади. Бунда морфонологияга бўлган икки хил қараш, яъни Н.С.Трубецкой ва ундан кейинги тузатиш ва ўзгаришлар билан

¹ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7-е, 1956, с. 49—52.

² Колманский Г. В. Паралингвистика. М., 1974.

³ Поливанов Е. Д. По поводу «акустико-жестового» алоҳида тили. В его книге: «Статьи по общему языковедению». М., Наука, 1963, с. 295-305.

ҳисоблашмоқ лозим. Н.С.Трубецкой морфемалардаги барча фонемалар алмашинуви морфонологияга киритишни таклиф этган эди¹. Бу масала турли мунозараларга сабаб бўлди. А.А. Реформатский супплетивизм, ички флексия каби ҳодисаларни морфонологиядан ташқарида қолдириб, фақат фонологик ҳолат билан боғлиқ бўлмаган морфемалардаги фонемалар алмашуви билан чекланишни кўрсатиб ўтган эди². Кейинчалик тилдаги барча морфонологик алмашинувлар аниқланиб, уларнинг грамматик системанинг қайси ўринларида ва қандай маъноларда қўлланишини ўрганиш морфонологиянинг асосий вазифаси деб ҳисобланади. Ҳозирги даврда Москва ва Петербург фонология мактабларининг назариялари фарқланганидек, улар ўртасида икки морфонологик назария ҳам турли кўринишларда таклиф этилди. Улар ўртасидаги фарқ яна ўша морфема ва сўзнинг фонологик ва морфонологик структураси асосига қурилган. Петербург морфонология мактабининг назариясига кўра, грамматик маъноларни ифодаловчи ўзгаришлар морфонологияга кирмайди (бу Москва мактабига хос қарап), балки грамматик жараёнларни бошқариб боровчи ўзгаришлар морфонологик ўзгаришлар ҳисобланади³.

Туркий тилларда морфонологик хусусиятлар хинд-оврупа тилларига қараганда анча камроқ эканлиги сезиларлидир. Шу жиҳатдан морфонология, А.А.Реформатский таъбирича, нормага тегишли бўлиб, «донали бўлим» («морфонология — «штучный отдел») сифатида фонология ва морфонология ўртасидаги «кўприк» ҳисобланади.

Ҳозиргача баъзи тилшунослар барча товуш алмашинувларини морфонологияга ноўрин киритмоқдалар. Баъзан эса, уларни морфонологияда қараб, урғуга боғлиқ ҳолларда «акцентологик морфонология» деб ҳам атамоқдалар. Бир йўла фонемалар алмашуви ва урғунинг силжиши рўй берса, унга ном ҳам топилмай қоляпти. Шу сабабли, В.Б.Касевич морфема, сўз ва гап (синтактик) морфонологиясини фарқлашни таклиф этди⁴.

А.Нурмоновнинг «Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси» (Тошкент, 1990, 44-бет) ўқув қўлланмаси бизнинг бу соҳадаги дарслик ва мақолаларимизда⁵ берилган фикр ва ғояларнинг

¹ Трубецкой Н. С. Некоторые соображения относительно морфонологии // Пражский лингвистический кружок. М., Прогресс, 1967, с.115—118.

² Реформатский А. А. Ещё раз о статусе морфонологии, её границах и задачах //Фонологические этюды. М., 1975. с.98-111.

³ Кубрилова Е. С. П а н к р о ц Ю. Г. Морфонология в описании языков. М., «Наука», 1985, с. 21.

⁴ Касевич В. В. Морфолексика. Изд. ЛГУ Л., 1987, с. 23.

⁵ Басқаров Н.А., Солиев А.С., Абдураманов А.А. Умумий тилшунослик. Тошкент, 1979, 21-72 бетлар; Абдураманов А.А. Ўзбек тили унвонларининг фонологик таклифи/Ўзбек тили ва адабиёти, 1968, №2, 50-54 бетлар; Абдураманов А.А. Ўзбек тили унвонларининг фонологик таклифи/Ўзбек тили ва адабиёти, 1977, №1, 43-47 бетлар; Абдураманов А.А. Ўзбек тили фонетика, фонология ва морфонологиясининг долзарб масалалари/ Ўзбек тили ва адабиёти, 1979, №3, 30-34 бетлар; Абдураманов А.А. Фонологическая система современного узбекского языка// Проблемы фонологии и морфонологии. Под редакцией А.А.Реформатского. М., 1974, с. 161-207.

Игиндиси ҳисобланади. Бу ўқув қўлланмасида фонетика ва фонологияга доир баъзи умумий назарий фикрлар фақат рус тилишунослиги доирасида чегараланиб қолган. Фонология ва морфонологиянинг асосчиси Н.С.Трубецкойнинг карашлари чуқур таҳлил қилинмаган. Китобчада фонеманинг сўз ташкил этиш функцияси ва бинобарин, конститутив белгилари билан унинг сўз ва морфемаларни фарқлай олиш функцияси, яъни фарқланиш белгилари иралаштириб юборилган. В.Нурмонов ёзади: «Тилнинг уч даражадаги (юқори, ўрта, куйи) кўтарилиш ва лабланиш-лабланмаслик белгилари кучли позициядаги унли фонемаларнинг асосий (конститутив) белгилари ҳисобланади. Унлилар қатори (олд қатор, ўрта қатор ва орқа қатор) сўз шакл таркибидаги позицияга боғлиқ бўлган белги бўлганлиги учун унлиларнинг асосий белгилари қаторига кирмайди».¹ Бу ўринда ўзбек тили унлиларининг қатор белгилари (биз ўзбек тилида фақат тил олди ва тил орқа унлиларини фарқлаймиз) фонологик эмас. Бу хусусият унлилардан олдин келган ундошларнинг ҳосил бўлиш ўрнига кўра фонетик белгиси билан боғлиқлиги, яъни тил олди ундошларидан кейин тил орқа унлилари тил олди аллофонларига, шунингдек тил орқа унлиларидан кейин тил олди унлилари тил орқа аллофонларига эга бўлиши айтилиши зарур эди. Шу туфайли ҳам қатор конститутив белгиси фонологик эмас. Масалан, и фонемасининг фонетик конститутив белгилари тил олди, эпик, лабланмаган бўлса, унинг фонологик белгилари лабланмаган ва эпик белгилари ҳисобланади. Яна бир ўринда «...ўзбек тилида ундошларнинг жарангли-жарангсизлик белгисига кўра барча ундошларни ўз ичига олса, пайдо бўлиш ўрнига кўра бўлиниши ҳам барча ундошларни ўз ичига олиши керак»² деб кўрсатилган. Ўзбек тилида жарангли-жарангсизлик оппозициялари саккиз жуфт фонема билан чегараланган: в-ф, б-п, д-т, з – с, ж-ш, дж-ч, г-к, ғ-х.

Демак, бу оппозиция барча ундошларни ўз ичига олмайди. Кейинги фикр, яъни ҳосил бўлиш ўрнига кўра тасниф барча ундошларни ўз ичига олади. Юқоридаги нотўғри фикрни Т.П.Ломтев ёзмаган гоёга асослаш яна нотўғридир. Т.Н.Ломтев ёзади: «...состав отдельных разбиений должен отвечать принципу тождества общего множества в отдельных разбиениях. Этот принцип требует, чтобы в разных разбиениях разделялось одно и то же множество фонем. Если разделение согласных фонем на твердые и мягкие охватывает все множество согласных фонем, то и разделение по другим признакам

¹ Нурмонов А. Юқорида кўрсатилган қўлланма, 15 бет.

² Нурмонов А. Юқорида кўрсатилган қўлланма, 15 бет.

должно охватывать то же самое множество. Согласно сформулированному принципу, нельзя в одном разбиении разделять все множество согласных фонем, а в другом часть его. Если мы разделим все согласные фонемы на твердые и мягкие, то разделение их на звонкие и глухие уже невозможно, так как оно охватывает только часть общего множества согласных – подмножество шумных согласных фонем».¹ Южоридаги нотўғри фикр Т.П.Ломтевнинг ёзганларини нотўғри таржима қилинганидек келиб чиққан бўлиши мумкин.

А.Нурмоновнинг бу китобчасида бошқа чалкашликлар ҳам мавжуд. Жумладан, кучли оппозициядаги ундош фонемаларнинг асосий белгилари қаторига палатализациянинг бор-йўқлиги² ҳам киритилган. Бу белги рус тилига хос бўлиб, у ўзбек тилида факультатив ҳисобланади ва баъзан рус тилидан ўзлашган сўзларда учрайди. Китобчада ўзбек тили 24 та ундош фонемага эгаллиги айтилади ва жадвалда /ш/ фонемаси берилмайди, лекин ж сирғалувчи ва ж аффикати кўрсатилади.³ Одатда аффрикатлар икки элементдан иборат бўлиб, (/ч/ = т+ ш ва /дж/=д+ж) портловчи товушдан (т,д) бошланиб, сирғалувчи (ш,ж) товуш билан тугайди.

Китобчада ёзилишича, «...х фонемасининг жарангсизлик белгиси асосий, аммо коррелятив бўлмаган белгидир. Чунки унинг жарангли белгига эга бўлган зидди йўқ».⁴ Бу чалкаш фикр. Ўзбек тилида /х/ жарангсиз ундошининг зидди /ғ/ ҳисобланади ва бу жуфтлик жарангли-жарангсиз корреляциясига бирлашган 8 та оппозициянинг биридир. /х/ ва /ғ/ чуқур тил орқа, увуляр, сирғалувчи, /х/ - жарангсиз, /ғ/ - жарангли. Китобнинг шу бетида берилган жарангли-жарангсизлик белгисига кўра коррелятив жуфтликлар қаторидан /ж-ш/ тушиб қолган ва /қ-ғ/ бу корреляцияга ноўрин киритилган. Чунки /к/ фонемаси ўзбек тилида чуқур тил орқа, увуляр, портловчи, жарангли бўлиб, тил орқа, увуляр, портловчи жарангсиз жуфтига эга эмас. /ғ/ ундош фонемаси /к/дан бир белгиси билан фарқланади: сирғалувчи-портловчи, бинобарин, корреляция фақат бир белги жарангли-жарангсиз ёки қаттиқ-юмшоқ белгилари билан фарқланувчи жуфт фонемаларни ўз ичига олади (н-б, т-д каби). Бу ўринда яна бир чалкашлик мавжуд: жарангли-жарангсизлик белгиларига кўра /к/ фонемаси «жуфтликка кирмайди» деб айтиш нотўғри: /к/ ўз жуфти /ғ/ га эга.

¹ Ломтев Т.П. Фонология современного русского языка. М., Высшая школа, 1972, с. 17.

² Нурмонов А. Южорида кўрсатилган қўлланма, 17 бет.

³ Нурмонов А. Южорида кўрсатилган қўлланма, 17-18 бетлар.

⁴ Нурмонов А. Южорида кўрсатилган қўлланма, 19 бет.

А.Нурмонов ёзди: Фонеманинг асосий белгилари фарқловчи белги бўлмаслиги мумкин. Агар асосий белги коррелятив бўлмаса, фарқловчи белги вазифасини ўтамайди. Масалан, х фонемасининг жарангсизлик белгиси фарқловчи белги ҳисобланмайди. Чунки бошқа белгилари х фонемаси билан умумий бўлиб, фақат жарангсизлик белгисига коррелятив бўлган жаранглилик белгиси борлиги билан ундан фарқ қилувчи жарангли фонема ўзбек тилида йўқ».¹ Бу фикрни, аксинча, коррелятив бўлмаган портловчи-сиргалувчи, тил олди – тил орқа, веляр-увуляр каби белгилар ҳам фарқланувчи бўлиши билан исботлаш мумкин: кир-сир, бор-гор, дор-кор, кир-қир ва ҳ.к.

Яна бир ўринда «...жарангли-жарангсиз фарқловчи белгиси нейтраллизацияга учрайди : боп-боб, тиг-тик ва бошқ.» деб ёзилади ва «бу фонемалар ўртасидаги фарқловчи белги уларни кучли позицияга унли олдига олинганда яна тикланади»² деб қўшиб қўйилади. Бу ҳолатда жарангсизлашган унлилар икки унли ўртасида яна жарангли белгисини тиклайди: тиғи, боби, теги каби. Шунини алоҳида айтиш лозимки, ўзбек тили унли ва ундош фонемаларининг оппозициялари ва уларнинг бир, икки ва уч фарқланиш белгисига кўра таснифи анча қулайлиги туфайли талабаларнинг ўрганиши ҳам осонлик туғдиради. Шунини ҳисобга олиб, бизнинг бу турдаги таснифимиз ўқув қўлланмасидан ўрин олган.

Мазкур ўқув қўлланмасининг морфонология қисмига тегишли маълумотлар анча умумий бўлиб, унда кўпроқ рус тилшунослигидаги илмий қарашлар жамланган ва рус тилидан кўпроқ мисоллар келтирилган. Унда бизнинг морфонологияга доир фикрларимиз ҳам ўрин олган.³ Бироқ китобчанинг сўз тузилиши, бўғин тузилиши каби боблари кўпроқ фонетика билан боғлиқ бўлиб, фонология ва морфонологияга алоқаси ёритилмай қолган. Агглютинация жараёнидаги унлилар ва ундошлар алмашинувиغا кўпгина мисоллар келтирилган ва уларни баъзи шевалардаги турлари ҳам кўрсатилган.

Бироқ сингармонизм мураккаб структурал-типологияк ҳодиса (А.А.Реформатский) сифатида қаралиши айтилиб, яна ўша умумий фикрлар билан чегараланиб қолган ва бу ҳақда аниқ бир мисол берилмаган. Китобчада шундай ёзилади: «Бир қатор ясовчи аффиксларда ҳам палатал вариантлик кузатилиши мумкин. Масалан, -ик (кичик) –иқ (-килик), -ки (тепки, кечки), -ки (қичитки)...».⁴ Бу ўринда ҳеч қандай палатал вариантлик йўқ, балки –ик/-иқ, -ки/ки каби

¹ Нурмонов А. Юқорида кўрсатилган қўлланма, 19 бет.

² Ўша бет.

³ Нурмонов А. Юқорида кўрсатилган қўлланма, 28-29 бет.

⁴ Нурмонов А. Ўша қўлланма, 40 бет.

ундошларнинг морфонологик алмашинуви фаркланади.

Хуллас, бу ўқув қўлланмасидаги баъзи чалкашликлар анча жиддий бўлиб, ўзбек тили фонология ва морфонологиясини янги фикрлар билан бойитишга ожизлик қилади.

Юқорида ўзбек тили фонетика, фонология ва морфонологияси бўйича муаммолар санаб ўтилди ва уларни илмий ўрганишда қайси назария ва усулларга асосланиш кераклиги кўрсатилди. Уларнинг кўпчилиги шева ва лаҳжаларни текширишга ҳам тегишлидир. Булардан ташқари, адабий талаффуз меъёр ва услублари, тарихий фонетика ва фонология масалалари, ўзбек тилини бошқа туркий тиллар ва ўзга структурадаги тиллар билан қиёслаш соҳасида ҳам кўпгина вазифалар ҳал этилмоғи лозим. Тилнинг энг бошланғич босқичи бўлган фонологияни ҳар тарафлама ўрганиш бошқа босқичлардаги морфонология, морфология, синтаксис, лексика ва стилистика билан боғлиқ масалаларни ойдинлаштиришда катта аҳамиятга эгадир.

1 қисм ФОНОЛОГИЯ

1.1 ФОНОЛОГИЯНИНГ БАЪЗИ МАСАЛАЛАРИ

Системавий тилшуносликнинг асосий метод ва тамойиллари биринчи навбатда фонологияда ва кейинча тилнинг бошқа сатҳларини шундай эътиборда қўлланди.

Тилнинг система ва структураси барча фонологик назариялар томонидан тан олинса ҳам уларнинг назарий қарашларида кўпгина фарқлар мавжуд.

Ҳозирги тилшуносликда мавжуд бўлган баъзи йўналиш ва таълимотлар "системавий лингвистика" ("systemic linguistics" ёки "системавий грамматика") деб аталади. Хусусан, Англияда М.А.Р.Халлидей ва Россияда Г.П.Мельниковнинг² назарий қарашлари системавий тилшунослик таълимотлари ҳисобланади. Бироқ М.А.Р.Халлидейнинг назарий таълимоти асосида алоҳида фонологик назария яратилмаган бўлса ҳам унинг интонация ва грамматика (синтаксис) ўртасидаги алоқалар ҳақида ўз қарашини мавжуд Г.П.Мельниковнинг системавий тилшунослик ҳақидаги алоҳида назарияси фонологияда қўлланди ва эндиликда у "системавий фонология" атамаси билан аталиб келмоқда. Системавий фонология И.К. Журавлев, В.П.Плоткин ва бизнинг (Абдуазизов, 1999) ишларимизда ўз ифодасини топмоқда.

Системавий фонология ҳозирги давр тилшунослигида мавжуд бўлган фонологик назарияларнинг зарур ва ижобий жиҳатлари асосида яратилган бўлиб, унда кенг қўлланувчи оппозиция ва дистрибуция методлари айниқса муҳимдир. Тилдаги birlikлар парадигматик жиҳатдан бир-бирига қарама-қарши қўйилган оппозициялар сифатида қаралади. Бунда "оппозиция" атамаси оддийгина зиддиятни эмас, балки системавий оппозицияни ифодалайди.

Тил birlikлари синтагматик жиҳатдан қаралганда, уларнинг турли ўринларда турлича вариантларда "жойланиши" дистрибуция методи ёрдамида аниқланади. Оппозиция турлари: фарқланиш (дифференциация), корреляция ва алоқа (реляция) Прага тилшунослик мактаби (Н.С. Трубецкой, 1960) томонидан тақлиф қилинган. Дистрибуция турлари: эркин дистрибуция, қарама-қарши (контраст) дистрибуция, тўлдирувчи ва қўшимча тўлдирувчи дистрибуцияни АКШ тилшунослари (Z. Harris, 1951) биринчи марта қўллаганлар.

Қизиги шундаки, фонологик оппозиция ва қарама-қарши

(контраст) дистрибуция бир-бирларига ташқи жиҳатдан жуда ўхшаш кўринади, бироқ оппозиция парадигматикага, дистрибуция эса, синтагматикага тегишлидир.

Тилнинг фонологик системаси турли ва бир хил бир-бири билан шартланган ва боғлиқ бўлган элементлардан тузилган. Фонологик структура эса, мавжуд элементлар ўртасидаги ички функционал алоқалар қандай ҳосил бўлгани билан аниқланади.

Системавий фонологиянинг пойдеворини структурал, субстант ва функционал жиҳатлар ташкил этади.

Фонологик бирликларнинг (фонема, бўгин, ургу, интонация) қандай ҳосил бўлиши, яъни субстант жиҳати функционал ва структурал жиҳатлар ўртасида алоҳида ўрин эгаллайди. Товуш субстанцияси баъзи фонологик назариялар томонидан эътиборга олинмай келинган эди. Бироқ субстант жиҳат бир-бирига боғлиқ бўлган артикуляцион, акустик ва эшитиб ҳис қилиш (перцептив) аспектларни камраб олади. Тилнинг фонологик системасида фақат талаффуз эмас, балки эшитиб ҳис қилиш (перцептив) фарқланиш етакчи ҳисобланади (Lindblom B., 1991). Тилнинг акустик жиҳати фонемаларни аниқлашда доим ҳам ҳисобга олинмайди. Аслида, ўтказилган тажрибалар шуни кўрсатадики, фонема ва акустик сигнал ўртасидаги алоқа уларнинг алоҳида ҳосил бўлмаслигини ифодалайди. Эшитиб ҳис этиш талаффуз билан бирга амалга оширилади (Fromkin V.A. 1976). Фонологик воситалар субстанция ва ифода шаклининг бир-бирига таъсири натижасида системага бирлашади. Бу боғланиш структурал тилшуносликда ҳисобга олинмаган эди.

Фонологик бирликларнинг структурал, субстант ва функционал жиҳатларини бир-биридан узилган ҳолда тадқиқ этиш системавий тамойилни бузади.

Инсоннинг талаффуз имкониятлари анча мураккаб ва турлича жараёнларнинг боғланишига боғлиқ, масалан, бўйиннинг бошқа нутқ механизмлари билан боғланиши натижасида фақат алоҳида нутқ товушлари эмас, балки бошқа турли просодик воситалар (фарингализация, глоттализация, аспирация ва ҳ.к) ҳосил бўлиши мумкин.

Кўпинча фонетикага доир адабиётларда ёзилишича, товуш пайчалари титраши натижасида жарангли ундош товушлар, уларнинг титрамаслиги натижасида жарангсиз ундош товушлар ҳосил бўлади. Бу фикр бутунлай нотўғри, чунки, товуш пайчалари бир-бирига яқинроқ бўлиб титраса, жарангли, аксинча, товуш пайчалари бир-биридан узоқроқ ҳолатда титраса, жарангсиз ундош товушлар ҳосил

бўлади, яъни товуш пайчаларининг қандай титраши уларнинг ўрни, ҳолатига боғлиқдир. Бу оддийгина субстант жиҳат бўлиб, унинг тилнинг фонологик системасида жарангли-жарангсиз корреляциясини ташкил этиши унинг структурал жиҳатини ва тилда қандай вазифани бажариши, яъни сўз ва морфемаларни сўз боши ва ўртасида фарқлай олиши ёки сўз охирида жаранглиларнинг жарангсизлашув хусусияти, яъни нейтрализация қилиниши унинг функционал жиҳатини ифодалайди.

Системавий фонология субстант, структурал ва функционал жиҳатларнинг бир-бири билан боғланишига таянади. Уларнинг бирида бўлган ўзгариш бошқасида ҳам акс этади.

Фонетикага доир адабиётларда тил товуш жиҳатининг тузилиши анча содда ёритилган. Бирок, аслида, у жуда мураккаб ва инсон мияси, идора этувчи турли нутқ механизмлари иштирок этадиган жараёнлар натижасида ҳосил бўлади. Товушларнинг субстант жиҳати бир йирик фонетик "гипербаза"ни ташкил этса, бу эса, ўз навбатида, а) талаффуз (артикуляция) ва б) просодик (ритмик) базалардан ҳосил бўлади. Талаффуз базаси тилдаги товушларнинг антрапофоник жиҳатдан ҳосил бўлишини ифодаласа, просодик база бўгин, урғу ва интонациядаги барча воситаларни қамраб олади.

Системавий фонология икки қатламдан иборат; 1) фонематика, яъни унли ва ундош фонемалар ва уларнинг бирикмалари; 2) просодика, яъни бўгин, урғу ва интонацияни тадқиқ этиш.

Одатда фонологияда бирликларнинг кетма-кетлик тартиби фарқланиш белгиларидан бошланади ва фонеманинг ўзи фарқланиш белгиларининг мажмуи сифатида қаралади.

Фонемаларнинг фарқланиш белгиларини аниқлашда парадигматика асос бўлса, фонемалар бирикмалари (фонотактика) ва бошқа просодик воситаларни назарий тадқиқ этишда синтагматика асосий аҳамиятга эгадир. Фонологик нейтрализацияларни аниқлашда аввало улар рўй берадиган ҳолат ҳисобга олинади. Масалан, ўзбек ва рус тилларида жарангли-жарангиз оппозицияси сўз охиридаги ўринда нейтрализацияга учрайди ва архифонема вакили жарангиз жуфти орқали берилади. Лекин бу хусусият барча тилларда ҳам шундай ҳолатда бўлмайди. Масалан, инглиз тилида жарангли-жарангиз оппозициясида (p — b, t — d, k — g, s — z ва б.) қатнашган жарангли ундошлар сўз бошидаги (s) фонемасидан кейин нейтрализация қилинмайди.

Н.С.Трубецкойнинг кўрсатишича, тилдаги бир ўлчовли, "приватив", пропорционал (яъни фақат бир фарқга эга бўлган бир

неча (р — b, t —d, s — z каби) оппозициялар нейтралзация қилинади. (Н.С. Трубецкой, 1960). Бирок, фонологик оппозицияларнинг нутқда қўлланишини инобатга олинса, кўп ўлчовли, пропорционал бўлмаган оппозициялар ҳам нейтралзацияга учрайди (Журавлев В.К, 1966).

Психологик жиҳатдан доимий фонологик оппозициялар аниқроқ ҳис қилинади, бирок нейтралзация қилинувчи оппозициялар ноаниқ эшитилади.

Фонологик назарияларнинг кўпчилигида парадигматикага асосий эътибор қаратилса, синтагматик таҳлил ёрдамида эса, фонемаларнинг турли аллофонлари аниқланади.

Жаҳон тилларидаги унли фонемалар тилнинг кўтарилишига (юкори, ўрта, қуйи) қараб фарқланади.

Бу одатий фарқланиш еттигагача этади; юкори, қуйроқ юкори, ўртадан юкорирок, ўрта, қуйи ўрта, қуйидан баландроқ, қуйи.

Ундошларнинг ҳосил бўлиш ўрнига кўра фонологик фарқланиши жаҳон тилларида ўн етти турга бўлиниб, улар бир юз йигирмата оппозицияни ташкил этади, булардан олтмиш тўққизтаси аниқланган, лекин бошқалари ҳали маълум эмас (Ladefoged P., Maddieson L, 1988).

Бизнингча, "бурун ундошлари" атамаси тўғри эмас, чунки, бундай ундошлар оғиз ва бурун бўшлиқларида ҳосил бўлади.

Ундошларнинг ҳосил бўлиш усулига кўра фарқланишда ўн учта портовчилардан еттигаси жуфт ҳолда берилган, йигирмата сирғалувчи ундошлардан ўнтаси жуфт ҳолда берилган, саккизта бурун ундоши, тўртта ён сонантлари, ўнга (r) га ўхшаш ундошлар мавжуд.

Жаҳон тилларидаги турли унли ва ундош товушларнинг мураккаб талаффуз хусусиятлари назарий жиҳатдан анча мукамал ёритилган (Catford J.C. 1977, 1988). Бу фонологиянинг субстант жиҳатини чуқур ўрганишда ёрдам беради. Фонологиянинг турли хусусий масалаларини ўрганиш ёрдамида жаҳон тилларидаги умумий ва хусусий жиҳатларни аниқлаш мумкин.

Системавий фонологиянинг субстант, структурал ва функционал жиҳатлари ўртасидаги узвий боғланишлар ва унда қўлланаётган метод (оппозиция, дистрибуция) ҳамда тамойиллар чуқур ва мукамал асосга эгадир.

1.2. КОНСОНАНТИЗМ СИСТЕМАСИНING ФОНОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Фонетикага доир адабиётларда ўзбек адабий тилида 25 ундош фонема мавжудлиги кўрсатишган, Улардан ф, ж, ц фонемалари рус тилидан ва у орқали ўзбек тилига ўтганлиги айтилади. Ундош фонемаларнинг артикуляцион-акустик хусусиятлари етарли равишда экспериментал-фонетик жиҳатдан текширилмаганлиги уларни фонологик томондан ўрганишга унчалик халал бермайди. Ушбу исмда адабий тил ундошларининг фонологик таснифига синтагматик жиҳатдан фонемаларнинг оппозициялари, уларнинг фарқланиш элементлари ва синтагматик томондан қисман у ёки бу ўринда ўз вариантларига (аллофонларига) эга бўлиши масалаларига таъбиҳорни қаратдик.

Фонологияда уч хил атамалар ишлатилади: артикуляцион, акустик ва аралаш (дихотомик яъни, жуфт белгили, фонологиядаги 12 нафар фарқланиш элементларидан баъзилари ана шундай атамалар сообланади. Масалан, оддий тоналлик-бемол тоналлик, биринчиси, акустикадан, иккинчиси эса, мусиқа назариясидан олинган). Ўзбек тили ундошлари тўла экспериментал ўрганилмаганлиги туфайли акустик атамалардан (компакт - диффуз, юқори тоналлик - пастки тоналлик каби) фойдаланиш қўл келмайди. Артикуляцион исмаларнинг барча учун тушунарли ва аниқлиги (тил олди, тил орқа, сирғалувчи, сирғалувчи каби) ва уларнинг адабий талаффузига қаратишда амалий жиҳатдан фойдали эканлигини ҳисобга олиб, шу атамаларни ишлатиш мақсадга мувофиқдир. Тилдаги фонемалар сонини уларнинг бир ўринда икки сўз ёки морфемани бир фонологик бирлик ёрдамида фарқлай олиши (Л.В.Шчерба, бундай сўзларни «квазиомоним»лар, бошқалар эса, минимал жуфтликдаги сўзлар деб аташади) орқали белгилаш доим аниқликка олиб келмайди. Бу ўринда ф, ж, ц¹ фонемаларини мисол келтириш мумкин. Бир фонологик элемент билан фарқланувчи ф - в оппозицияси суф - сув минимал жуфтликдаги сўзларга эга бўлса, ж ёки ц нинг бошқа бирор фонемага қирама-қарши қўйилишни намоён этувчи бундай сўзлар мавжуд эмас. (Бу ўринда гап *журнал*, *жюри* сўзлардаги ж фонемаси хақида борапти). Агар тилда фонемалар оппозициясини намоён этувчи минимал жуфтликдаги сўзлар топилмаса, у фонемаларни фонологик системадан ўчириш мумкин эмас. Бу ўринда Л.Р.Зиндернинг фонеманинг вазифаси фақат сўз ва сўз формаларини фарқлашда эмас,

¹ Бу ўзбек тилида халқаро фонетик алфавит асосидаги транскрипцияни қўлданга тарафдоринд. Бироқ ушбу китобда маънавий асосининг ҳисобга олинди.

балки тилдаги бирликларни «таниб олишда» («чтобы опознать»)¹ деб жуда тўғри кўрсатгани таҳсинга лойиқдир. Рус тилидан ва у орқали ўзбек тилига кирган сўзларнинг структурасини улар таркибидаги *ф, ж, и*² фонемалари орқали таниб олиш мумкин. Одатда, чет тилидан кирган фонемалар она тилидаги кўпгина фонемалар билан оппозицияга кира олмаслиги ва минимал жуфтликдаги сўзларда камроқ учраши ёки тамоман учрамаслиги билан ажралиб туради. Умуман, бошқа тиллардан ўзбек тилига кирган сўзларнинг талаффузида она тили талаффузига мослаштириш ва ўша чет тилидаги талаффузнинг баъзи хусусиятларини сақлаб қолиш қонуниятига сезиларлидир. Бошқа тиллардан кирган сўзларнинг фонетик ва фонологик структураси тилларнинг ўзаро алоқаси борасида алоҳида текширишларни талаб қилади³.

Фонологик тасниф ундошларнинг фонетик классификациясидаги барча артикуляцион-акустик хусусиятлар ичидан бир фонемани бошқа фонемадан фарқлаш учун хизмат қилувчиларини (яъни фарқлашиш белгиларини) танлаб олади. Фонологик таснифда фонемалар парадигматик ва синтагматик жиҳатдан қаралади. Парадигматик томондан фонемалар бир-бирига оппозиция⁴ сифатида қарама-қарши қўйилади. Тилдаги бирликлар, бир-бирларига қарама-қарши қўйилиб фарқланади ва шу борада тил муҳим алоқа воситаси вазифасини бажаради. Синтагматик жиҳатдан қаралганда, тилдаги бирликларнинг маълум ўринда бирор хусусиятини ўзгартириши, бироқ бу уларни фарқлаш учун хизмат қилмаслиги кўринади. Масалан, *п, т, к* фонемалари унлилардан олдин, улар ўртасида ва сўз охирида келганда, қисқа нафас товуши билан, яъни аспирацияли, бошқа ўринларда эса аспирациясиз вариантларига эга бўлиши мумкин. Лекин бу икки хусусият сўз ва морфемаларни фарқловчи аломат бўла олмайди. Бошқача айтганда, фонемаларнинг нутқ жараёнида бир қанча вариантлари синтагматик хусусиятга тегишлидир.

Маълумки, ундош фонемаларнинг кўпчилиги улар ўртасидаги оппозицияларни ҳам кўпайтиради. Ундошларнинг бундай парадигматик алоқалари уларни қулайроқ тасниф этишни талаб қилади. Проф. В.А. Васильев⁵ томонидан таклиф этилган фонологик

¹ Эппер, Л. Р. Фonetический паразит — «Язык и человек». Изд. МГУ, 1960, с. 109

² Баскаков Н. А. бу фонемаларни қозоқ, қорақалпоқ, ҳақоқ, ёқут ва бошқа туркий тилларга рус тилидан ўтказилиши кўрсатади. Баскаков Н. А. Введение в научение тюркских языков. М., 1969, с. 199.

³ Ўзбек тилшунослигида ҳам бу соҳанинг кашшофи проф. Е. Д. Поливановдир. Қарағи: Поливанов Е. Д. Статьи по общему языкознанию, М., 1968, с. 239—241, 252.

⁴ Оппозиция, яъни қарама-қаршыликнинг турлари маънавий асосланганлар Қарағи: Кондаков Н. И. Введение в логику. М., 1967, с. 239.

⁵ Васильев В. А. Фонетика алғачиқского языка (теоретический курс (на англ. языке) М., 1970, с. 183—194. Бу назарни ҳақда бизнинг фикримиз «Иностранные языки в школе», 1971, 6-сон, 101—105-бетларда берилган

опозицияларнинг дастлабки таснифи кулай бўлганлиги туфайли, биз уни ўзбек тилига ҳам татбиқ этишни лозим топдик. Бу принципдан «Фон» П.С.Трубецкойнинг фонологик оппозициялар таснифини қўллаш иккилик туғдиради. В.А.Васильев фикрига кўра, ҳар бир фонологик оппозицияни икки фонема ўртасида олиб (п-т, т-к каби) уларни бир фарқланиш белгиси билан фарқланса, «бирлик оппозиция» («едини́чная оппозиция»), икки фарқланиш белгиси бўлса, «иккиталик оппозиция» («двойная оппозиция»), иккидан ортик фарқланиш белгиси бўлса, «кўплик оппозиция» («множественная оппозиция») тартибида қараш мумкин. Бунда ундощ фонемалар ўртасидаги парадигматик алоқалар қуйидаги икки аъзодан таркиб топган (бинар)¹ оппозицияларда намоён бўлади.

1. Талаффузда иштирок этувчи асосий нутқ аъзоси ва тўсиқнинг ҳосил бўлиш ўрнига кўра ўзбек тили ундощ фонемалари ўртасида қуйидаги бирлик оппозициялар мавжуд: а) лабиал (лаб-лаб ва лаб-гиш) - тил олди ундощлари ўртасида;

портловчилар: п - т, б - д,

бурун сонанглари: м - н,

сирғалувчилар: ф - с, в - з, ф - ш, в - л, бунда в, л, р фонемалари сонорлар сифатида қаралган. Акс ҳолда, улар иккиталик оппозиция (лабиал сирғалувчи - тил олди сонант): в - л, в - р ташкил этиши мумкин.

б) лабиал - тил ўрта фарқланиш элементлари бўйича фақат иккита бирлик оппозицияси мавжуд: ф - й, в - й. Ўзбек адабий талаффузида в, й фонемалари икки вариантда кўринади. Сўз бошида ва охирида ундощлар бирикмасида сирғалувчи, унлилар ўртасида ва бўғин ҳосил қилганда, сонорлик хусусиятига эга. Шу туфайли, в, й ундощлари бир ўринда сирғалувчи, иккинчисида сонант деб қаралади.

в) лабиал - тил орқа:

портловчилар: п - к, б - г сирғалувчилар: ф - х, в - г

г) лабиал - бўғиз ундощлари ўртасидаги оппозиция ф - х, в - х да кўринади. Бунда х нинг жарангли ёки жарангсиз эканлиги эътиборга олинмаган. Чунки бу хусусият экспериментал жихатдан аниқланмаган. х ни фақат унлилар ўртасида жарангли, бошқа ўринларда жарангсиз деб ҳисобланади².

д) тил олди - тил орқа:

портловчилар т - к, т - к, (жарангсиз-жарангли)д - г

¹ Фонологиядаги бу принцип маънавий тўғри бўлиб, бошқа фикрда ҳам қўлланилади. Қаранг: Иванов В.В. Бинарные структуры в семантических системах // Системные исследования. М., «Наука», 1972, с. 206-232.

² Атамразиева С.А., Агзамов С.А. Акустико-артикуляционный анализ узбекской речи применительно к речевой акустике. Ташкент, «Фан», 1972, с. 17.

3. сирғалувчилар: с - х, з - ғ

бурун сонантлари: -н - нг, бунда нг фақат сўз охирида келганда, сонантлик элементи бўлиб, сўз ўртасида келганда, бўгин чегараси унинг элементини иккига бўлиб н-г, яъни икки фонема бирикмасига айлантириши назарга олинади.

е) тил олди - бўғиз ундоши:

Сирғалувчилар с-х, з-х, ш-х, ж-х, ч-х ва дж - х фонемалари ўртасида иккилик оппозицияси мавжуд бўлиб, улар тил олди аффрикат ч, дж ва бўғиз сирғалувчи х фарқланиш элементлари асосига қурилгандир.

2. Артикуляция усули ва тўсиқнинг қандай ҳосил бўлишига кўра қуйидаги бирлик оппозициялари мавжуд:

а) портловчи - сирғалувчи: лабиал - ундошлар: п-ф, б-в; тил олди ундошлар: т-с, д-з, т-ш, д-ж; тил орқа ундошлар: к-х, г-ғ, қ-х; тил орқа ва бўғиз ундошлари: к-х, г-х;

б) портловчи-аффрикат: тил олди ундошлар: т-ч, д-дж;

в) сирғалувчи-аффрикат: тил олди ундошлар: ш-ч, ж-дж;

Одатда, аффрикатларни фонемалар сифатида қаралиши учун фонетик жиҳатдан уларнинг артикуляцияси портловчидан бошланиб, сирғалувчи ундош билан тугаши¹ ва уларнинг икки элемент ўртасидан бўгин ва морфема чегараси ўтмаслиги асос қилинади. Аффрикатларнинг фонологик табиати уларнинг бир йўла ҳам портловчи, ҳам сирғалувчи фонемаларга қарама-қарши қўйилиши орқали аниқланади. Ўзбек тилида аффрикатларнинг мураккаб фонемалар эканлиги қуйидаги оппозицияларда намоён бўлади: ч-т-ш, дж-д-ж.

г) портловчи - бурун сонанти: лабиал ундошлар: б-м;

тил олди ундошлар: д-н; тил орқа ундошлар: г-нг;

д) сирғалувчи - сонант: з-л, ж-р;

е) шовқинли сонант - бурун сонанти: в-м, л-н, р-н;

ж) ён сонант - титроқ сонант: л-р.

Бу оппозиция Н.С. Трубецкой томонидан ягона «яккаланган» («изолированная»²) деб қаралгани ўзбек тили мисолида ҳам аниқланади.

Юқоридаги оппозицияларни бир фонологик элемент билан фарқлаш учун маълум принцип ёрдамида иш тутдик. Аслида, фонологик оппозициялар кўп фонологик белгилар орқали фарқланиш асосига қурилган. Одатда, ўз жуфтларига; эга бўлган, фақат бир

¹ Матусевич М. И. Введение в общую фонетику. М., 1959, с. 63—64.

² Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960, с. 78.

фонологик элемент билан фарқланувчи фонемалар оппозицияси приватив ҳисобланиб, корреляцияга бирлашади. Ўзбек тилида жарангли - жарангсиз (кучли-кучсиз) оппозицияси саккиз нафар фонемани ўз ичига олади. Бу корреляция куйидагича: п-б, т-д, с-з, ф-в, к-г, ш-ж, ч-дж, х-ғ. Бундай бир фонологик элемент билан фарқланувчи оппозицияларда ўзбек тилида жарангли ундошларнинг сўз охирида жарангсизлашуви натижасида нейтралзация рўй беради. Оппозициянинг ҳар икки аъзоси бу ўринда бир хил фонологик элементларга эга бўлади ва ҳосил бўлган бирлик «архифонема» деб аталади. А.М. Шчербак туркий тилларда бу оппозициянинг сўз бошида кам учраши, унинг «эпизодик» табиати (баъзан бўлиши, баъзан бўлмаслиги) ва чуқур текширишларни талаб қилишини айтган¹.

Ўзбек тилида юкоридагига карама-қарши бўлган морфонологик нейтралзация мавжуд. У жарангсиз ундошларнинг баъзи сўзлар охирида қўшимча қўшиш орқали, яъни ўзак ва қўшимча морфемалари чегарасида, жаранглилашуви орқали рўй беради: *курак*— *кураги*, *оёқ*— *оёғи* каби. Бу нейтралзация бўғин ва урғу билан ҳам боғлиқ. Унда ёпик бўғин (*ку-рак*) очик бўғинга (*ку-ра-ги*) айланиб, бўғин сони ҳам ортади ва урғу бир йўла охириги бўғинга кўчади. Бундай карама-қаршиликнинг бир йўла бўғин ва урғу («просодик») доирасида бўлиши ўзбек тили морфонологиясининг қизик хусусиятидир. А.М.Шчербак сўз охиридаги жарангсиз ундошларнинг жаранглилашуви татар, турк, ўзбек, уйғур ва бошқа туркий тилларда шу ундошлардан олдин келган унлиларнинг «бирламчи чўзиқлик» («первичная долгота») ҳодисаси билан боғлиқ деб ҳисоблайди ва унинг рўй беришида урғунинг алоҳида аҳамиятини таъкидлайди². Демак, туркий тилларнинг тарихий фонологиясидаги бу хусусият ҳали ҳам маълум даражада ўз кучини сақлаб келмоқда. Оғзаки нутқда, айниқса Тошкент шеvasида, х ва х, қ ва ғ, қ ва х, ж ва дж, ф ва п каби фонемаларнинг ўзаро ўрин алмашиши кўринадиди³. Бу фонемалар ўртасидаги оппозицияларни ўзаро алмашувчи сифатида қараб, уларни оғзаки нутқдаги нейтралзация деб ҳисоблаш мумкин. Бундай нейтралзация нутқда доимий эмаслигини назарда тутиб, уни систематик бўлмаган синтагматик нейтралзация деб аташ ва уни доимий рўй берувчи фонологик системанинг умумий қонуниятига эга бўлган систематик ва парадигматик нейтралзациядан фарқлаш

¹ Шчербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., Наука, 1970, с. 38—39

² Шчербак А.М. Кўрсатилган асар, с. 95—96 126

³ Шоабдуракмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шекарлари. Тошкент, 1962, 125—137-бетлар.

⁴ Жур а в аъ В. К. К проблеме нейтраллизации фонологических оппозиций. // «Вопросы языкознания», 1972, №3, С. 36—49.

мақсадга мувофиқдир. Ундош фонемаларнинг синтагматик жиҳатдан таснифи баъзи аникликларни талаб қилади. п, т, к фонемалари икки вариантда учрайди. Уларнинг аспирацияли варианты сўз бошида унлидан олдин, икки унли ўртасида ва сўз охирида унли билан ёндош келганда ишлатилади. С.Отамирзаеванинг кўрсатишича, Наманган шеvasида энг кучли аспирация сўз охирида (бизнингча, бу урғунинг таъсири бўлса керак), ўрта даражада сўз бошида ва кучсиз ҳолда икки унли ўртасида бўлади¹. Бу хусусият адабий тилда ҳам сезиларлидир.

Бошқа туркий тиллардаги каби ўзбек тилида ҳам шовкинли портловчи п, т, к ундош фонемалари аспирацияли (п^h т^h к^h) ва аспирациясиз вариантларига (п, т, к) эга. Аспирацияли аллофонлар унлилардан олдин учрайди: пул (п^h ул), тўж (т^h ўк), қўл (к^h ул) каби. Баъзи туркий тилларда бўғизнинг иштирокида ҳосил бўлувчи унли билан ундош олдин ёки кейин келган ундошнинг аспирацияси боғланади.² Бу қисман ўзбек тилида ҳам сезилади: эт (э^h т), ўт (ў^h т), кўп (к^h ўп), от (о^h т), эк (э^h к).

Бу ўринда ҳосил бўлувчи унлилар фарингализация (бўғизда айтилади) қилинади, лекин ўзбек тилида бу белги фонологик эмас. Бу ҳолатда унлилар бйроз чўзиқроқ бўлади. Араб тилидан ўзбек тилига кирган сўзларда бўғиз портловчи /ъ/ товуши учрайди: маъсум, таъсир, таъзим каби. Бу товуш алоҳида қаралмай талаффузда сўзнинг икки бўғиндаги чегарасини кўрсатиб, кейинги унлига уланиб кетади. Таркибида /ъ/ бўлган арабча сўзлар одатдаги туркий сўзлардан фонологик жиҳатдан фарқланади: суръат - сурат, тальат - талат, санъат - санат каби. Бу сўзлардаги кейинги бўғин кескинлиги (интенсивлиги) билан ажралиб туради.

Баъзи адабиётларда к, г, л ва бошқа портловчи фонемаларнинг қаттиқ ва юмшоқ вариантлари мавжудлиги айтилади³. Бизнингча, уларнинг юмшоқлиги рус тилидаги юмшоқ ундошлар даражасида бўлмай, акустик жиҳатдан юмшоқлиги қисман сезилади. Умуман, ўзбек адабий талаффузида ундошларнинг қаттиқ ва юмшоқлиги қайси ўринларда қандай даражада эканлиги аниқ эмас ва шу туфайли уни ҳозирча факультатив хусусият деб ҳисоблаймиз. Умуман, юмшоқ-қаттиқ ундошлар оппозицияси кўпгина тилларда, айниқса, славян тиллари ва баъзи фин-угор ва туркий тилларида учрайди. Бу оппозиция Р. Якобсон фикрича, ўзбек тилининг эронлашган шеваларида кўпроқ ташки ҳодиса («несколько периферийный

¹ Отамирзаева С. Наманган шеvasидаги аспирация ҳолати. «Ўзбек тили ва адабиёти». 1961, 4-сон, 31-бет.

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. Отв. редактор Тенишбаев Э. Р. М., «Наука», 1984, с. 50.

³ Селортян Э. В. Материалы по сравнительной фонетике тюркского, азербайджанского и узбекского языков. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», ч. I. Фонетика, М., 1955 стр. 29.

чуций») ҳисобланади. Туркий тилларнинг кўпчилигида юмшоқ-каттик ундошлар оппозицияси делимитатив (яъни чегаралаш) функциясини бажаради. Шу географик ҳудуддаги фин-угор ва бошқа тилларда бу оппозиция сигнификатив (яъни фақат маънони фарқлаш) функциясини бажаради¹. Умуман, ундош фонемаларнинг ҳар хил вариантлари чуқур экспериментал текширишларини талаб қилади. Ҳақбий тилида ундошларнинг фонологик хусусиятларидан бири чужур тил орқа /к/ ва сиргалувчи /х, ғ/ фонемаларининг мавжудлигидир. Улар ўзаро ва бошқа ундош фонемалар билан оппозицияга кириши, нутқда ўзаро ўрин алмашиши ва ёндош келган унлиларнинг сифат ва миқдор белгиларини ўзгартириши мумкин. Ўзбек тили консонантизм системасида чуқур тил орқа увулар /к, ғ, х/ фонемаларининг мавжудлиги ундаги оппозицияларни анча мураккаблаштиради ва бу хусусияти билан ўзбек тили бошқа тиллардан, хусусан, рус, англиз, француз, испан тилларининг ундошлар системасидан тубдан фарқ қилади. Шу сабабли ўзбек тилини ўрганувчилар учун /к, ғ, х/ говушларининг талаффузини ўзлаштириш анча қийиндир.

Одатда, товушлар фонетик жиҳатдан аниқ фарқланмагунча фонологик оппозиция функциясини бажара олмайди. Бу жиҳатдан /к, ғ, х/ фонемалари бир гуруҳга кириб, /х/ (h) эса, системада яқка ўзи қолса ҳам, улар ўртасидаги аниқ артикуляцион, акустик ва перцептив белгилар бу фонемаларни фонологик оппозицияларда қатнашувини таъминлайди. /к, ғ, х/ фонемалари жаҳон тилларида анча кам қўлланади. Бирок, бу фонемалар турига кирувчи бошқа шаклдагилар мавжуд. Масалан, қ туридаги 5 фонема (q, q^w, q^h, q^{wh}, q^{hw}), ғ туридаги 3 фонема (g^ʔ, g^ʔ, g^w), х туридаги 5 фонема (x, x^ʔ, x^w, x^h, x^{hw}) бор.² Умуман, ўзбек тили консонантизмида ҳар бир ундош фонема, баъзи аллофонларини ҳисобга олмаганда, ўзининг артикуляцион, акустик, перцептив белгилари билан ва бинобарин, фонологик оппозицияга кира олиши билан ажралиб туради. Баъзи тилларнинг консонантизмга қараганда, ўзбек тили анча содда ҳолдаги ундошлар системасига эга. Масалан, Кавказдаги абхаз тилида к туридаги 14 фонема, қачин тилида (Бирма, Хитой ва Таиландда тарқалган) b туридаги 3 фонема, p туридаги 6 фонема, t туридаги 2 фонема, q туридаги 3 фонема, k туридаги 6 фонема ва бошқа турдаги турли фонемалар³ мавжуд. Ундош фонемаларнинг сони жиҳатдан (улар 317та жаҳон тилларида) 6 тадан 95 га етади.⁴

¹ Якобсон Р. О теории фонологических союзов между языками. Избранные работы М., Прогресс, 1985, с. 100—101.

² Maddieson I. Patterns of sounds, Cambridge Univ. Press, 1984, P. 214—232.

³ Пузичкий Е. Б. Качинский язык, М. 1968, с. 21—25.

⁴ Maddieson I. Op. cit., p. 9.

Ўзбек тили фонематик жиҳатдан анча содда ҳисобланади. Ундош фонемалар сонининг камлиги оппозициялар сонини ҳам камайтиришга имкон беради. Умуман, ўзбек тили ундошлари фонологик жиҳатдан 14 фарқланиш белгиси ёрдамида 58 та бирлик оппозициясини ташкил этади. Иккиталик ва кўплик фонологик оппозициялар эса, бу ҳисобдан 2—3 марта ортқидир. Демак, ундош фонемалар ўртасидаги парадигматик алоқалар анча мураккаб ва структураси хилма-хилдир. Синтагматик жиҳатдан эса, фонемаларнинг у ёки бу ўриндаги хусусиятлари қанчалик чуқур ўрганилса, уларнинг вариантларини шунчалик кўп аниқлаш мумкин.

1.3. УНДОШЛАРНИНГ ОППОЗИЦИЯ ВА КОРРЕЛЯЦИЯЛАРИ

Фонологияга доир адабиётларда фақат бир ўлчовли, приватив, пропорционал ва улар бирлашган жарангсиз-жарангли оппозициясининг нейтрализацияси кўрсатилади. Н.С.Трубецкой систематик бўлган фонологик оппозициялар (яъни парадигматик жиҳатдан бир ўлчовли, приватив пропорционал: т-д, с-з, ф-в, к-г, каби) нейтрализациясини тўлиқ ва чуқур ёритиб берган эди. Бундай нейтрализация ҳам кейинча архифонеманинг намоён бўлиши масаласида анча аниқ ҳолга келтирилди. Бунда А.А.Реформатский, В.К.Журавлёв ва бошқаларнинг хизмати каттадир. Бироқ Н.С.Трубецкойни систематик бўлмаган ассимилятив, диссимилятив ва контекстуал нейтрализацияларни кўрсатмаганликда айблаш¹ ҳақиқатга тўғри келмайди.

Н. С. Трубецкой биринчи бўлиб рус тилида ундошларнинг тембр белгиси (артикуляция ўрни) бўйича «комбинатор нейтрализациясини»² чуқур ва тўла ёритиб берган эди. Лекин бу хилдаги нейтрализацияни бошқа тилшунослар тадқиқотдан четда қолдириб келдилар. Фикрмизча, контекстуал, комбинатор нейтрализациялар фонология назариясини тўла ва чуқур илмий бўлишида катта аҳамиятга эгадир. Кейинги йиллардаги тадқиқотларнинг натижаларига кўра кўп ўлчовли, эквиволент, тенгхуқуқ, градуал (поғонали) ва бошқа турдаги оппозициялар ҳам нейтрализация қилиниши мумкин. Лекин бу турдаги оппозициялар қандай қилиб корреляцияларга бирлашиши билан боғлиқ бўлган қатор масалалар алоҳида тадқиқотларни талаб қилади. Ушбу тадқиқот шу борадаги илк қадамдир. Чунки умумий фонология ва маълум

¹ Lass R. Phonology. An introduction to the basic concepts Cambridge Univ. Press. 1984. p. 39—53.

² Трубецкий Н. С. Морфологическая система русского языка. //Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии. М., «Прогресс», 1987. с. 82.

нишларнинг фонологик системаларини илмий тадқиқ қилишга бағишланган асарларда ундошларда фақат бир (жарангсиз-жарангли) ёки икки (жарангсиз-жарангли, қаттиқ-юмшоқ) корреляция, ундошларда эса, кўпинча фақат бир корреляция (чўзик-қисқа ва унга боғлиқ бўлган кучли-кучсиз) ҳақида гапирилади. Одатда, ҳар бир корреляция бир неча оппозицияларни ўзига бириштиради. Бу оппозициялар аъзолари ўртасидаги фарқланиш ва ўхшашлик аломатлари уларнинг нимадан ташкил топгани, яъни фонетик хусусиятлари ичидан инсон мулоқотида маънони фарқловчиларини қимда физик (акустик) хусусиятлари ичидан фонологик система учун шурур бўлган структурал аломатларини танлаб олади. Бу масала турли фонологик назарияларда ҳар хил изоҳланади. Лекин биз асосланган И.К.Журавлёвнинг янги фонологик назариясида субстанция билан структура ўртасидаги мураккаб боғланиш алоқаларини аниқлаш учун фонологияда икки босқич фарқланади: реляцион ва реляцион-физик. Бу икки фонологик босқич улар учун материал субстанция бўлган фонетик босқич асосига жойлашган¹. Фонологик система оппозицияларини аниқлаш борасида у ёки бу белгини маълум ҳолатда (позицияда) бирор нутқ бўлагига тегишли эканлигини ҳисобга олади. Бу масалага семиотика нуқтаи назаридан қараш мавжуд. Фаннинг турли соҳаларида кўриниш поғонаси (ёки аниқ, конкрет) ва мавҳум (абстракт) поғона фарқланади. Тилнинг ифода жиҳатида аниқ поғонага фонетика, мавҳум поғонага фонология киради. Бу икки поғонада аниқ талаффуз қилинувчи нутқ товушлари-фонетик бирликлар ва фонема - мавҳум фонологик бирлик сифатида қаралади². Шу сабабли фонология - нутқ товушларининг рамзий белгилар муносабати (оппозиция) билан боғлиқлиги ҳақидаги тилшунослик бўлими³ деб ҳисобланади. Бирор тилнинг фонологик системасини илмий тадқиқ этишда ундаги оппозицияларни турли йирик категориялар (корреляция) ва гуруҳларга (оппозицияларнинг турлари) ажратиб, улардаги нейтрализация масалаларига асосий эътиборни қаратиш лозим. Лекин фонология қанчалик мавҳум босқич бўлмасин, ундаги ўрганилаётган мавзунинг «акси» фонетикага, тилнинг маълум даврдаги талаффуз нормасига тушиб туради. Бу орқали фонология фақат талаффуз эмас, балки орфография ва графика билан ҳам боғланади. Фонологик оппозициялар ва корреляцияларнинг таснифида товушларнинг артикуляцион-акустик хусусиятлари қанчалик аниқ берилганлигини назардан четда қолдириш хатолик-

¹ Журавлёв В. К. Дiachроническая фонология М., 1986, с. 93.

² Степанов Ю. С. Семиотика. М., 1971, с. 48—49.

³ Ахмадова О. С. Фонология. Морфофонология. Морфология. Изд. МГУ, 1966, с. 3.

ларни келтириб чиқаради. Ўзбек тили ундош товушларнинг таснифи турли тилшунослар томонидан деярли анча тўғри берилган¹. Лекин кейинги йилларда ўтказилган экспериментал-фонетик тадқиқотда баъзи масалалар хато ва чалкашликлардан холи эмас. Ўзбек адабий тили ундош фонемаларининг А. Маҳмудов томонидан берилган таснифида улар артикуляция ўрнига кўра лаб, альвеоляр, тил ўрта, тил орқа, фарингал деб аталган². Бунда агар тил ўрта ва тил орқа ундошлари бўлса, тил олди ундошлари четда қолган. Чунки артикуляция ўрнига кўра, (тўсиқнинг ҳосил бўлиш ўрнига кўра ҳам деб юритилади), аввало, лаб ва тил (лингвал) ундошлари фарқланади. Лаб ундошлари ўз навбатида лаб-лаб, лаб-тиш, тил олди ундошлари: тиш (дентал, дорсал), тиш оралиғи, альвеоляр (апикал); тил ўрта ундоши й, тил орқа ундошлари тил орқа, чуқур тил орқа, веляр ва увуляр, бўғиз (фарингал) ундоши.

Бу классификацияга бошқа тиллардан яна қўшимчалар киритилган. Лекин ўзбек тили учун юқоридагилар кифоя қилади. А. Маҳмудов тил олди ундошлари атамасини қўлламайди ва т, д, с, з, ш, ч, ж, н, л, р ундошларини «альвеоляр» деб кўрсатади. Бизнингча, тил олди альвеоляр (ёки апикал) белгиси ўзбек тилида барча ундошлар учун хос эмас. Бу белги инглиз тилига хос. Балки альвеоляр атамаси ўрнида уларни тил олди деб кўрсатилиб, сўнгра дорсал (дентал) ёки тиш ундошлари дейиш лозим. Ўзбек тилида т, д, с, з, н, л, л-ц ана шундай тиш ундошлари ҳисобланади³. Кейин эса тил олди ундошларнинг навбатдаги гуруҳи альвеоляр (апикал) ш, ж, ч, дж берилиши керак. Тил орқа ундошлари: ҳақиқий тил орқа, веляр к, г, нг ва чуқур тил орқа увуляр к, ғ, х деб кўрсатилиши лозим. А. Маҳмудов тил орқа ундошларини юқори фарингал - х ва қуйи фарингал -х га ажратади. Бу «кашфиёт» ўзбек тилидаги тил орқа ва бўғиз ундошларининг ҳосил бўлиш ўрнини аниқ кўрсатмайди. Балки бу хато қатор чалкашликларни келтириб чиқаради. Хусусан, нг ундошини увуляр дейиш учун асос йўқ. Ҳаттоки г веляр ундошининг ўзи ҳам велярлиги, н эса тил олди, тиш ундоши эканлиги, лекин артикуляциянинг охириги фазасида нг да г тил орқа қисми милққа қараб йўналгани бу ундошнинг тил орқа, веляр эканлигини тасдиқлайди, х ундошини юқори фарингал деб бўлмайди. У деярли ғ ундоши каби талаффуз қилинади ва х - ғ жарангсиз-жарангли жуфтини ташкил қилади. Юқори ва қуйи фарингал ундошлар атамаси

¹ Рецетов В. В. Узбекский язык. Ташкент, 1959; Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, с. 23-34. Бу асарда И. И. Киселевнинг асарига асосланил. Бонис адабистларда ҳам деярли хато фарқ кўринмайди.

² Маҳмудов А. Сослалмас узбекского литературного языка. Ташкент, 1986.

³ Бу ўзбек тили фонетикасига доир барча асарларда ҳам тасдиқланган.

бу уларнинг изоҳи Л. Р. Зиндер томонидан берилган. Унинг «Ўрсатишчи, бўғизнинг сикилиши икки - ўрта ва қуйи «конструктор» пирамида амалга оширилади. Шу сабабли юқори бўғиз (аниқроғи - ўрта бўғиз - буни Л. Р. Зиндер алоҳида таъкидлайди) ва қуйи бўғиз ундошлари фарқланади¹. Лекин унинг китобидаги (150-бет) келтирилган жадвалда **h** - қуйи фарингал, **x** - эса тил орқа ундошлари каторида берилган. Юқори (ўрта) фарингал ундош араб тилида ва «истондаги авар тилида борлигини айтиб, унинг транскрипциясини арабча «айн» **e**, билан кўрсатади, лекин лотинча транскрипцияда **h** билан беради, чунки бошқа белги топилмаган бўлса керак. Қуйи фарингал ундош ҳам **h** билан берилиб, унинг жарангли варианты **h** борлиги ҳам таъкидланади². Қўринадики, Л. Р. Зиндер кўрсатган юқори фарингал ундошнинг ўзбек тилидаги **x** га ҳеч қандай алоқаси йўқ. Уни **x** - чуқур тил орқа, увуляр, сирғалувчи, жарангсиз ундош сифатида изоҳлаймиз. **x** ундоши бўғиз (фарингал), сирғалувчи, жарангсиз ҳисобланади. /x/нинг жарангсиз варианты Л. Р. Зиндер томонидан қуйи фарингал деб, кўпинча интервокал ҳолатда учровчи жарангли варианты «кучли ҳаво унлиси» («сильно воздушный гласный») деб аталган. Демак, қуйи фарингал **x** бу ундош фонеманинг бир варианты сифатида қаралиши мумкин, лекин бундай ундош ўзбек тилида йўқ.

Юқорида биз келтирган ундош фонемаларнинг артикуляцион-акустик таснифи асосида фонологик оппозициялар ва корреляцияларни кўриб чиқамиз.

Артикуляция ўрнига кўра ўзбек тили ундош фонемаларининг оппозициялари қуйидагилардир: 1. лабиал (лаб-лаб, лаб-тиш) ва тил олди, тиш (дорсал) ундошлар оппозициялари: **п-т, б-д, м-н, ф-с, в-з**.

2. Тиш-альвеоляр оппозицияларига қуйидагилар киради: **с-ш, з-ж, ц-ч, д-дж** - оппозициясини ҳам шу қаторга қўйса бўлади, бироқ бунда яна бир белги - портловчи аффрикат фарқланади.

3. Лабиал-тил орқа ундошлари оппозициялари: **п-к, б-г, ф-х, в-ғ, п-қ** олдинги икки оппозицияда велляр эмас - велляр, кейинги учтасида увуляр эмас - увуляр белгилари фонологикдир.

4. Тиш-тил орқа ундошлари оппозициялари: **т-к, д-г, с-х, з-ғ, н-нг**. Бу оппозицияларнинг биринчи иккитаси велляр эмас - велляр, кейинги учтаси увуляр эмас - увуляр белгилари билан фарқланади.

Альвеоляр-тил орқа (увуляр) ундошлари оппозициялари: **ш-х, ж-ғ** (журнал сўзидаги ж). Бу оппозицияларда увуляр эмас - увуляр

¹ Зиндер Л. Р. Общая фонетика, М., 1979, с. 149.

² Зиндер Л. Р. Кўрсат. асар, 166.

белгилари фонологикдир. Тил орка (увуляр)-фарингал (увуляр эмас) оппозициясига яккаланган **х-ҳ** киради: *ҳол -ҳол, ҳам -ҳам* каби. Юқоридаги оппозициялар занжирсимон улангандек боғланишда бўлиб, умумий бир бутунликни ташкил этувчи белги, яъни интегратив белги билан изоҳланади. Фонеманинг система ясовчи фаол бирлик эканлиги унинг бир бутунликда ушлаб турувчи интегратив функцияси туфайлидир¹. Ўзбек адабий тили ундошлари куйидаги занжирсимон оппозицияларни ташкил этади: **п-т-к, б-д-г, ф-с-х-ҳ, в-з-ғ**. Бу оппозицияларда лабиал-тил олди (тиш ва альвеоляр) тил орка (веляр, увуляр)-бўғиз ундошлари иштирок этган. Бошқа занжирсимон оппозициялар **м-н-нг, ф-с-ш-х, в-з-ж-ғ** бўлиб, улар ҳам юқоридаги артикуляция ўрнига кўра фарқланиш белгиларига асосланади. Занжирсимон оппозициялар уч ёки тўрт гуруҳдан (аъзодан) иборат². Ўзбек тилида артикуляция ўрни, усули ва жаранглилигига кўра **й (ю)** якка қолади ва ҳеч қандай оппозицияга кира олмайди. Чунки ундаги тил ўрта палаталлик (юмшоқ), (жарангли-жарангсиз жуфти йўқ) белгиси бошқа бирор фонемада йўқ. Й сўз боши ва ўртасида аниқроқ, лекин сўз охири ва интервокал ҳолатда и унлисига яқинлашади, яъни вокализация қилинади: *йўл, ойдин, уйим, Навоий* каби. Ундошларнинг ҳосил бўлиш усулига кўра портловчи-сирғалуви корреляцияси мавжуд: **п-ф, б-в, т-с, д-з, к-х, г-ғ, қ-қ, кейинги** уч оппозицияда веляр-веляр эмас, увуляр-увуляр эмас белгилари бор. Бу белги бўйича тузилган бошқа оппозициялар эквиполент, яъни икки белгига асосланган: **т-ш, д-ж** тиш-альвеоляр, портловчи-сирғалувчи белгилари билан фарқланади. Портловчи-аффрикат оппозициялари куйидагилар: **т-ч, т-ц, д-дж**.

Сирғалувчи-аффрикат оппозицияларига **ш-ч, ж-дж** киради.

Портловчи-оғиз сонанглари: **д-л, д-р**.

Портловчи-бурун сонанти: **б-м, д-н, г-нг**.

Сирғалувчи-(оғиз) сонант: **з-л, ж-р**.

Оғиз сонанти-бурун сонанти: **в-м, л-н, р-н**.

Ён сонанти-титроқ сонанти: **л-р** яккаланган оппозицияси кўпгина тилларда шу ҳолатдадир.

Тилдаги фонемалар системаси фонологик оппозициялар «пойдевори»га қурилган. Фонологик оппозициялар маълум тартиб ва структура асосида тузилган. Тилнинг фонологик системасини парадигматик жиҳатдан тасниф қилишда оппозицияларни аниқлаш

¹ Журавлёв В. К. Двухречительская фонология: М., «Наука», 1986, 87-90.

² Биз одинги бўлмаса бу масалага қониланган эдик. Бирок, унда фарқланиш белгиларининг сонига кўпроқ эътибор бериб, интегратив функцияни қарамаган.

«тоди асосий ҳисобланади¹. Н.С. Трубецкой фонологик оппозицияларни уч принцип асосида тасниф қилган.

1. Фонологик оппозициялар умуман оппозициялар системасига қарабтан тасниф қилинади. Бу принцип асосида фонологик оппозициялар аввало бир ўлчовли («одномерные») ва кўп ўлчовли («многомерные») ҳамда пропорционал ва яққаланган («изолированная») бўлади.

Бир ўлчовли оппозицияларда ҳар икки аъзосига тегишли бўлган белгилар йиғиндиси (яъни фарқланиш белгилари) фақат шу оппозициянинг икки аъзосига хос бўлиб, шу системанинг бошқа аъзосига тегишли эмас. Ўзбек тилида т-д оппозицияси бир ўлчовли, чунки улардаги белгилар йиғиндиси (тил олди портловчи) фақат шу фонемаларга тегишли бўлиб, ўзбек тили фонологик системасидаги ҳеч бир бошқа фонемага хос эмас. Бошқача айтганда, т-д оппозициясида учинчи аъзо йўқ. Бошқа белгилар асосида бир ўлчовли фонологик оппозициялар қуйидагилар: п-б, к-г, б-м, д-н, г-нг, ф-в, с-ш, с-ш, з-ж, т-ч, д-дж, р-л, к-х, г-ғ, қ-х. Бу оппозициялар турли фарқланиш белгиларига асосланган. Хусусан, п-б, к-г, с-з, ф-в жарангсиз-жарангли (кучли-кучсиз) белгисига эга; б-м, д-н, г-нг - оғиз ундоши - бурун ундоши, яъни назал эмас - назал, с-ш, з-ж, дентал (дорсал)-альвеоляр: т-ч, д-дж - дентал-аффрикат, р-л - титроқ сонант-ён сонант, к-х, г-ғ - портловчи-сирғалувчи, қ-х - портловчи + жарангли - сирғалувчи + жарангсиз фарқланиш белгиларига эга.

Юқоридагига аксинча, кўп ўлчовли оппозицияларда аъзоларига тегишли бўлган белгилар ўша системадаги бошқа фонемага ҳам тегишли бўлиши мумкин. Ўзбек тилида б-д оппозицияси асосидаги белгилар йиғиндиси (портловчи + жарангли) бошқа фонемада бор: б-д-г. Шунга ўхшаш кўп ўлчовли оппозицияга п-т-к (портловчи + жарангсиз) мисол бўла олади. Чунки п-т даги портловчи + жарангсиз белгиси /к/да бор.

Бу оппозицияларни лотин алфавитидаги ҳарфларнинг шакли ёрдамида тушуниш осонроқдир. Е-Ғ ҳарфлари қиёсланса, бундай шакллардаги чизиклар йиғиндиси бошқа ҳарфларда кўринмайди. Демак, Е-Ғ ўртасидаги карама-қаршилик бир ўлчовли, Р-К ҳарфларидаги чизиклар йиғиндиси бошқа ҳарфда, яъни В да ҳам борлиги туфайли кўп ўлчовлидир.

Оппозициянинг аъзолари ўртасидаги алоқа шу системадаги бошқа оппозиция ўртасидаги алоқага айнан ўхшаш бўлса, бундай оппозициялар пропорционал дейилади. Масалан, ўзбек тилидаги п-б

¹ Абдуазизов А. А. Элементы общей и сравнительно-типологической фонологии. Т., «Фан», 1981, с. 17—32.

Ўртасидаги алоқа (жарангсиз-жарангли) бошқа оппозициялар **т-д, к-г, с-з, ш-ж, ч-дж, ф-в, х-г** ўртасидаги алоқага ўхшаш, улар жарангсиз-жарангли (кучли-кучсиз) белгиси билан фаркланадилар.

Яккаланган оппозициянинг аъзолари ўртасидаги алоқа бошқа оппозицияларда ҳеч қайтарилмайди. Ўзбек тилида **р-л** оппозицияси титроқ сонор-ён сонори белгиларига асосланган ва бундай оппозиция бошқа топилмайди. Умуман, **р-л** бошқа тилларда, хусусан, рус, инглиз, немис, қозоқ, қирғиз тилларида яккаланган оппозиция ҳисобланади.

2. Оппозицияларнинг аъзоларига нисбатан классификация уч турли бўлади: а) агар оппозициянинг бир аъзосида бўлган белги иккинчи аъзосида бўлмаса, «приватив» оппозиция дейилади. Бунда белгиларнинг қариндошлиги ҳисобга олинади: жарангли-жарангсиз **б-п, т-д, к-г** каби;

б) агар оппозициянинг аъзолари ўртасига яна бошқа фонемаларни қўйиш мумкин бўлса, «поғонали» (ёки градуал) оппозиция дейилади. Масалан, ўзбек тилида **п-к, б-г** оппозициялари ўртасига **т** ва **д** фонемаларини қўйиш мумкин;

в) оппозициянинг аъзолари мантиқий жиҳатдан тенг бўлиб, улардаги белгилар поғонали бўлмаса ва белгиларнинг бор ёки йўқлигини тасдиқ ёки инкор этмаса, «тенгхуқуқ» (ёки «эквивалент», «равнозначный») оппозиция дейилади. Ўзбек тилида **п-т, ф-к, к-п, б-д, д-г, г-в** оппозициялари тенг ҳуқуқлидир.

3. Оппозициялар маъно ажратиш кучи ва унинг ҳар хил ҳолатлардаги (позиция) хизматига кўра доимий ва нейтралзация қилинувчиларга бўлинади.

Доимий оппозициянинг аъзолари ҳеч бир ҳолатда ўз фарқлиниш белгиларини йўқотмайдилар. Ўзбек тилида сўз бошида келган ундошлар **б-д, п-т, к-г, с-з, т-к** каби оппозициялари ҳеч вақт ўзгармайди. Бироқ, сўз охирида жарангли ундошларнинг жарангсизлашуви натижасида **г-к, д-т, б-п** каби оппозициялар аъзолари ўртасидаги фарқ йўқолади. Бу ҳолатда оппозициянинг ҳар икки аъзоси ҳам бир хил фарқлиниш белгиларига (портовчи+жарангсиз) эга бўлиб қолади. Бу ҳодиса нейтралзация деб ва ўша ҳолат (сўз охири) нейтралзация ҳолати (ёки ўрни) деб юритилади. Ҳосил бўлган бирлик эса **архифонема** дейилади. Бу ҳолатда жарангсиз фонема архифонеманинг вакили деб қаралади. Н.С.Трубецкой кўрсатишича, фақат бир ўлчовли приватив оппозицияларгина нейтралзацияга учрайди.

Н.С.Трубецкой кўрсатишича, бир ўлчовли пропорционал

приватив оппозициялар п-б, т-д, с-з, ш-ж, ч-дж, ф-в, к-г, х-г корреляцияга бирлашади. Бундай оппозициядаги фонемалар коррелятив жуфтлар ва уларни фарқловчи белги (жарангсиз-жарангли) коррелятив белги деб аталади. Биз юқорида бошқа турдаги фонологик оппозициялар ҳам корреляцияга бирлашишини кўрсатиб ўтдик.

Н.С.Трубецкой назариясида бир оппозиция ҳар хил классификация туфайли бир неча номлар билан аталади. Масалан, т-д оппозицияси бир ўлчовли пропорционал, р-л эса, бир ўлчовли яққаланган оппозиция деб ҳисобланади. п-ф, б-в оппозициялари фақат портловчи-сирғалувчи белгилари билан эмас, балки лаб-лаб - лаб-тиш белгилари билан фарқланадигандек кўринади. Лекин лабиаллик белгиси бу оппозицияларда фарқланувчи эмас, чунки кўпгина тилшунослар ф, в ни лаб-лаб (билабиал) фонемалар деб аташади. ф-п, б-в оппозициялари сўз ўртасида ва охирида баъзан нейтрализация қилиниши мумкин: *кабоб* (кавоп), (ковоп), *лоф* (лоп), *фойда* (пойда) ва ҳ. к. Бундай мисоллар, айниқса, Тошкент шеvasида кўпроқ учрайди. *Кабоб* (кавоп) сўзида бир йўла б-п ва б-в оппозициялари нейтрализация қилинади.

Ўзбек тилида бир ундош билан икки унли ўртасидаги, яъни интервокал ҳолатда учровчи иккиланган ундош (геминат) бирикмасини қисқа ва чўзиқ ундошлар оппозицияси сифатида қараш мумкин, чунки иккиланган ундош бирикмалари анча чўзиқ ва кескинроқ талаффузи билан ажралиб туради: *ҳам - ҳаммол, бил - биллур, жис - жизза, тиз - (тиз чўқмоқ)-тизза, ис - иссиқ, кети (охири)-кетти (кетди), тақа (отнинг тақаси)-таққа (бирдан), боқ (боқмоқ)-боққа (боғга)* ва ҳ. к. Бу оппозицияларни баъзи тилларда интензивлик корреляциясига бирлаштирилади¹. Кўпгина оппозициялар кўп ўлчовли эквивалент ҳисобланади. Хусусан, т-н, к-н, н-г, к-л, к-р, б-л, б-р, г-л, г-р оппозицияларида оғиз ва бурун сонантлари иштирок этган, лекин бу оппозицияларнинг биринчи аъзолари жарангли-жарангсизлиги билан ёки артикуляция ўрнига кўра бир йўла фарқ қилади. Бу оппозицияларни сонант эмас - сонант тартибида қараш ҳам мумкин, бироқ бошқа белгилари баъзан кўринмай қолади. н-нг сонантларининг оппозициясида артикуляция ўрни тил олди, веляр эмас, тиш-тил орқа, веляр белгилари фарқланади. н-нг оппозицияси бир ўлчовли, градуал (поғонали) оппозициядир. Чунки тил олдидан тил орқага тил ўрта /й/ ундошини

¹ Эдильмаев Д. И. К географическому распределению дифференциальных элементов фонем (на материале индоиранских языков). Очерк по фонологии восточных языков. М., Наука, 1975, с. 95.

ҳамда тиш ундошидан тил ўрта, танглай (альвеоляр-апикал), палатал артикуляция ўринларини «сакраб» ўтиб, велярга етиб келинди.

Ўзбек тили консонантизм системасининг яна бир қизик хусусияти шуки, фонемаларнинг деярли ярми (12та) марказда жойлашган тил олди ундошларидир. «Марказ» тушунчаси фонологик системадаги структурал алоқаларни типологик жиҳатдан изоҳловчи хусусиятдир. Периферия системадаги четки элементларга тегишли бўлиб, уларнинг оппозициялари кам ва бошқа фонемалар билан интегратив алоқалари ҳам кучсиздир¹. Хусусан, й, қ, х, ғ, җ ҳамда б, п, ф, в, м фонемалари ана шундай «периферия»да ҳисобланади. Бу масалага боғлиқ яна бир тушунча «фонологик валентлик» ёки «фонеманинг валентлиги» деб аталади ва у фонеманинг интегратив кучи, унинг системада қандай ўрин эгаллаши, қандай оппозицияларга қира олиши масалаларини қамраб олади². Фонеманинг валентлиги ҳали етарли ўрганилмаган. Лекин юқоридаги берилган оппозицияларни ташқи жиҳатдан қараб, марказдаги фонемаларнинг валентлиги анча кучли эканлигини пайқаш мумкин. Одатда, кўпгина тилларда р ундоши анча турғун артикуляцион-акустик хусусиятлари билан ажралиб туради ва кўпинча ассимиляцияга учрамайди. Лекин ўзбек шеваларида р бошқа фонема таъсирида ассимиляция қилинади. Бундай ассимилятив нейтрализация натижасида иккиланган ундошлар қатори ҳосил бўлади: р + л → лл, р + д → дд, р + с → сс, р + з → зз, р + ш → шш, р + н → нн, р + м → мм, р + ж → жж.

Демак, ўзбек шеваларида р нейтрализация қилинувчи оппозициялар қатори барча тил олди ундошларини (яъни марказни) ўз ичига олади: р-л, р-н, р-д, р-с, р-ж. Лекин бу оппозициялар корреляция эмас, балки р фонемаси «бошчилигидаги» оппозициялар йнғиндисини («пучок») ҳосил қилади. Бу хусусият қисман адабий тилда ҳам бор, лекин р ассимиляцияси камроқ бўлгани учун бир неча оппозициялар билан чегараланиб қолади. Шеваларда эса, р нинг йўқолиши ҳисобига, унинг бошқа фонемалар билан интегратив алоқаси кучаяди³.

Ўзбек шеваларидаги талаффуз хусусиятларини инобатга олинса, адабий тилда «периферия»даги б, п, ф, в, м, айниқса, й, қ, ғ, х фонемалари турли сабабларга кўра, контакт (ёнма-ён) ва дистант (бир-биридан узоқроқ) ассимиляция таъсирида контекстуал нейтрализацияга учрайди. Масалан: б фонемаси жарангсиз т

¹ Журавлёв В. К. Кўрсатилган асар, М., 1986, 83—87-бетлар.

² Журавлёв В. К. Кўрсатилган асар, М., 1986, 82—83-бетлар.

³ Журавлёв В. К. Кўрсатилган асар, 115-6. Бу масала фонетик жиҳатдан қуйидаги асарларда тасдиқланган: Решетов В. В. Ўзбекнинг йнғиндисини ҳисобига, унинг бошқа фонемалар билан интегратив алоқаси кучаяди. В. В. Убеловский азм. Т., 1959, с. 262; Решетов В. В., Шобабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологиси. Т., 1978, 103—104-бетлар.

таъсирида п, л сонанти таъсирида в га кўчади: $n + б \rightarrow м$, $г + ч \rightarrow х$, $к + с \rightarrow х$, $ғ + ғ \rightarrow кк$, $н + б \rightarrow мб$, $т + м \rightarrow м$ ҳолатида бўлади: *ўнми* (ўмбеш), *боғча* (бохча), *мақсад* (махсат) *боғга* (боққа), *шамба* (шамба), *олтмиш* (олмиш) (Самарқанд, Бухоро шеваларида). Демак, ўзбек шеваларидаги хусусиятларга кўра, юқоридаги ундошларни ҳақиқий «периферия»даги фонемалар деб бўлмайди. Чунки, биргина б фонемаси б-п, б-в, б-й, б-м оппозицияларининг йнгиндисини («пучок») ҳосил қилади. Чуқур тил орқа фонемалари к-х, ғ-х, х-х оппозициялари билан чегаралниб қолади ва бу оппозициялар фақат шеваларда эмас, адабий тилда ҳам регрессив ассимиляцияга учрайди. Демак, к, ғ, х ундошлари ҳақиқатда ҳам «периферия»да ҳисобланади. й тил ўрта ундоши ҳам турли оппозицияларда кўринади. Шеваларда баъзи ундошлар интервокал ҳолатда й га ўтишини ҳисобга олинса, бу фонема лаб ва тил олди ундошларнинг ўрнини эгаллашга интилиши сезилади. Масалан: б-й кейинги б таъсирида: *табиб* (тайиб), в-й интервокал ҳолатда: *сувини* (суйини), д-й интервокал ҳолатда: *сидириб* (сийириб). Бундай контекстуал нейтрализация шеваларда кўп учрайди. Лекин адабий тилда юқоридаги нейтрализациядан баъзилари $ғ + ч \rightarrow х$, $к + с \rightarrow х$ каби учрайди. Биз бу мисолларни «периферия»даги фонемалар, фонеманинг валентлиги ва фонемалар ўртасидаги интегратив алоқа масалаларини ойдинлаштириш мақсадида келтирдик. Бу тушунчалар адабий тил ва унинг шеваларида турлича бўлиши улар ўртасидаги фонологик алоқаларнинг ва фарқланишларнинг сабабини аниқлашда катта ёрдам беради. Юқоридаги мисолларда фонемаларнинг бирикуви, яъни фонотактика ҳам четда қолмади. Лекин фонотактика схематик тарзда эмас, балки фонемалар белгиларнинг ўзаро таъсири ва фонологик нейтрализациянинг контекстуал, ассимилятив, диссимилятив турларини аниқлашга боғланиши фойдадан холи эмас. Одатда, кўпроқ жарангли ундошлар сўз охирида нейтрализация қилинади. Лекин сонантлар бу хусусиятга эга эмас: *тон* - *тонг*, *ўн-ўнг*, *сўн* - *сўнг*, *бор* - *бол*, *шон* - *шом*, *сўр* - *сўл* ва х. к. /н/ фонемаси истаган ўринда бўла олади, бироқ нг эса фақат сўз охирида қўлланади. /нг/ нинг бу хусусияти бошқа тилларда ҳам кўринади. Ўзбек тилида /нг/ интервокал ҳолатда ва сўз ўртасида икки элементга бўлиниб кетади: *мингинчи*, *тонги*, *сингил* каби. Бу сўзларда нг ҳам олдинги, ҳам орқадаги бўғинга тегиши бўлиб кўринади яъни у ҳар икки бўғин ўртасида тақсимланади. Баъзи чет тилидан ўтган сўзларнинг охирида у анча аниқроқ эшитилади: *митинг*, *брифинг*. Лекин шундай сўзларнинг ўртасида нг фонемаси эмас, в + г ундошлар бирикмаси

қўлланади. Аслида *инглиз, конгресс* каби сўзларда (нг+г) қўлланади, бироқ нг даги г билан кейинги г талаффузда бирлашиб кетади. Бир фонема бир неча оппозицияларда қатнаша олади. Бу фонеманинг интегратив функцияси ва унинг валентлигига боғлиқдир. Масалан, т фонемаси қуйидаги саккизта оппозицияда иштирок этади: т-д - жарансиз-жарангли; т-п - тиш-лабиал; т-с - портловчи-сирғалувчи, т-ш - портловчи-сирғалувчи, тиш-альвеоляр; т-ч, т-ц - портловчи-аффрикат; т-к - тил олди, тиш-тил орқа, веляр; т-қ тил олди - тил орқа, тиш-увуляр. Кейинги т-к, т-қ оппозициялари ўзбек тили ундошлари учун веляр - веляр эмас к-т, увуляр эмас-увуляр т-қ белгилари фонологик жиҳатдан аҳамиятли эканлигини тасдиқлайди. Рус тилидан ўзбек тилига ўтган ф, ц фонемалари ҳам оппозицияларда қатнаша олади. Улар авваллари оғзаки-сўзлашувда п, с фонемалари билан алмашар эди. Ҳозирги талаффузда, айниқса, ёшлар томонидан улар тўла фарқланаётир. Бу ўзбек-рус билингвизми ва унинг таъсирида тил маданиятининг, хусусан адабий талаффуз нормасининг такомиллашиб бораётганини кўрсатади. Ҳатто, баъзан русча ш ҳам ўзбеклар талаффузида ш дан фарқланаётир: боршч (борш), Шчерба (Щер-ба) каби. Лекин рус тилининг ўзида ҳам ш-щ оппозицияси нейтрализация қилиниб, архифонема ш га тенг бўлиб, қуйидаги корреляцияларга бирлашади: жарансиз-жарангли, портловчи-сирғалувчи (аффрикатлар гуруҳи ҳам киради) лабиаллик-денталлик (дорсаллик, тиш), лабиаллик-альвеолярлик, оғиз ундошлари ёки сонантлари-бурун сонантлари (бошқа терминда, назал - назал эмас), веляр-веляр эмас, увуляр-увуляр эмас. Икки ёки ундан ортиқ фарқланиш белгисига асосланган фонологик оппозициялар кўп ўлчовли, икки белгили, поғонали, (эквиполент), (градуал) бўлиши мумкин. Уларнинг баъзилари юқорида кўрсатиб) ўтилди. Демак, жарангли-жарансиз корреляциясидан ташқари, бошқа турли оппозициялар ҳам корреляцияга бирлаша олади ва турли нейтрализацияга учрайди. Фонологиянинг асосий вазифаси тилдаги барча оппозицияларни ва улар бирлашадиган корреляцияларни, гуруҳларни, уларнинг занжирсимон боғланишларини, оппозицияларнинг турли ҳолатларда нейтрализация қилинишидаги хусусиятларни, марказ ва периферия, фонологик интеграция ва валентлик аломатларини, умуман, системадаги барча ички ва ташқи структурал парадигматик ва синтагматик алоқаларни буткул илмий тадқиқ этишдан иборатдир.

1.4. ЖАРАНГЛИ-ЖАРАНГСИЗ ОППОЗИЦИЯСИННИНГ ФОНОЛОГИК НЕЙТРАЛИЗАЦИЯСИ

Фонологик нейтралзация фонологиянинг пойдеворини ташкил қилувчи асосий тушунчалардан бири (бошқалари: оппозиция, корреляция ва ҳ. к.) ҳисобланиб, оппозициянинг бирор ҳолатда (қисман) йўқолишини изоҳлайди. Авваллари «нейтралзация» термини «вариативлик», «товуш алмашинуви» ва «альтернация» терминларининг синоними сифатида қаралган эди. Бунда фонеманинг нейтралзациялашуви унинг фарқланиш кучининг йўқолиши сифатида изоҳланиб, нутқ органларининг хизмати иктисод қилиш билан боғланган эди. Аслида фонема эмас, фонологик оппозиция нейтралзация қилинади ва бунда нейтралзация ҳолати («позиция») билан фарқланувчи ҳолати ўртасидаги муносабат оппозициянинг йўқолиши ва сақлаб қолиниши масаласи билан боғланади¹. Фонологик оппозициянинг йўқолиш ўрни нейтралзация ҳолати деб юритилади ва бу ҳолатда оппозициянинг ҳар икки аъзоси ўрнида улардан бири сақланиб қолади. Баъзан эса, нейтралзация ўрнида оппозициянинг ҳар икки аъзосига ҳам ўхшамаган бошқа бир «ҳолат» ҳосил бўлади (бу ҳақда кейинроқ гапирамиз). Фонологик оппозициянинг сақланиб қолиш ўрни унинг фарқланувчи ҳолати ҳисобланади. Н.С. Трубецкой фонологик оппозицияларнинг кучи бўйича классификациясида уларни доимий ва нейтралзация қилинувчиларга бўлган эди. Бу тасниф ҳам ҳолат (позиция) тушунчаси асосида «қурилган» эди². Бироқ бу назарияда фақат бир ўлчовли («одномерные») фонологик оппозицияларнинг нейтралзацияга учраши ҳамда нейтралзация ҳолатида ҳосил бўлган «архифонема» шу оппозиция аъзоларининг ҳар иккиси учун умумий бўлган фарқланиш белгиларининг йиғиндиси деб қаралиши каби масалалар анча чегараланган эканлиги кейинги йиллардаги илмий-тадқиқотлар асосида исбот қилинди³. Фонологик нейтралзациянинг ҳар томонлама чуқур илмий таҳлили В.К.Журавлёв томонидан берилган⁴. Бу янги назарий таълимот фонологик нейтралзациянинг на фақат бир ўлчовли - пропорционал оппозициялар, яъни корреляция (Ўзбек тилида жарангли-жарангсиз, рус тилида юмшоқ - қаттиқ ундошлар оппозицияси киради) учунгина хос бўлмай, балки бошқа оппозициялар ҳамда корреляцияларга (сирғалувчи - портловчи, лаб - тил олди ва ҳ. к.) ҳам тегишли эканлигини илмий асослаб берди.

¹ Журавлёв В. К. Диакроническая фонология. М., 1986, с. 124.

² Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960, с. 86.

³ Виноградов В. А. Некоторые вопросы теории фонологических оппозиций и нейтрализации. // Проблемы лингвистического анализа. Фонология. Грамматика. Лексикология. М., 1966, с. 13 — 21.

⁴ Журавлёв В. К. Диакроническая фонология. М., 1986.

Фонологиянинг «ожиз» жойи - турли оппозициялар классификация қилинганидан сўнг, улар турли ҳолатларда, айниқса, нутқ жараёнидаги комбинатор - позициян ўзгаришларда қандай қаралиши зарур эканлигини изоҳлай олмас эди. Бошқача айтганда, парадигматик жиҳатдан фонологик оппозициялар таснифига кўпроқ эътибор бериб, шу оппозицияларнинг синтагматик томонини дурустроқ тушунтира олмас эди. Аслида ўша парадигматик алоқа (оппозициялар) синтагматик муносабат (яъни, ҳолат -«позиция») пойдеворига қурилган эканлиги тан олинса ҳам, бу масала чуқур текширилмай қолади. В.К. Журавлёв кўрсатишича, кўпинча турли ассимиляция, диссимиляция, коартикуляция кабилар тил структурасини бузувчи хусусиятлар бўлиб, улар осон талаффуз қилиш одати, талаффузни иқтисод қилиш, нутқ органлари хизматининг чегаралангани кабилар билан боғлиқ. «Бу-биринчи қарашда, тўғри, бироқ чуқурроқ қаралса, бу ўринда ҳам структурализация - системадаги элементлар ўртасидаги алоқанинг кучайиш тенденцияси рўй беради»¹. Фонологияда ҳар бир фонема алоҳида қаралмайди, балки унинг бошқа фонемалар билан боғланиши биринчи ўринга қўйилади, чунки фонологик системада ҳар бир фонеманинг ўз ўрни бор. Фонологик система - тилдаги фонемаларнинг схематик йиғиндисидир эмас, балки у «интеграцион система», яъни элементларнинг структурал ва функционал алоқаларининг маълум тартиби, жараёни ва уларни бир бутунликка йиғиб туриш «механизми»дир². Демак, алоҳида узиб олинган бир фонема ҳеч нима эмас, унинг умумий бир бутун системага бирлаштириб туривчи алоқасини топиш зарур. Икки фонеманинг бир-бири билан алоқаси оппозицияни ташкил этади. Лекин алоҳида олинган бир оппозиция ҳали система эмас. Энг зарур масала: оппозицияларни ҳамда уларни ташкил қилувчи фонемаларни йирик бир бутунликдаги системага бирлаштириб туривчи интеграциядаги услуб ва механизмларни аниқлашдан иборат.

Бир фарқланиш белгиси асосига қурилган фонологик оппозициялар (масалан, жарангсиз - жарангли, юмшоқ - қаттиқ, чўзиқ - қисқа ва х. к.) корреляцияга бирлашадилар. Ўз навбатида бу ҳам алоҳида оппозицияларни бирлаштириб туривчи интеграция усулидир. Корреляцияга бирлашган фонологик оппозицияларни умумий фарқланиш белгиси (корреляцион белги) билан аниқлаймиз. Ўзбек тилида саккиз жуфт жарангсиз - жарангли фонемалар оппозицияси

¹ Журавлёв В. К. Дiachроническая фонология. М., 1986, с. 112.

² Журавлёв В. К. Кўрсатилган асар, М., 1986, 67—68. Беллар.

мавжуд: п-б, ф-в, т-д, к-г, с-з, ш-ж, ч-дж, х-ғ. Корреляциянинг барча жарангсиз аъзолари - маркерсиз, ҳамма жарангли аъзолари эса маркерли («маркированный») каторларни ташиқил этади¹. Сонантлар м, н, р, л, й товушлари каби аслида жарангли ҳисобланса ҳам бу корреляциядан четда туради, чунки уларнинг жарангсиз - жуфтлари йўқ. Ўзбек тилида жарангсиз-жарангли оппозициялари бошқа оппозициялар каби сўз бошидаги ҳолатда аниқ фарқланади ва бу ҳолатни кучли деб аташ мумкин. Аксинча, сўз ўртасида ва охирида жарангсиз-жарангли оппозицияси йўқолиши мумкин. Бу ўринни эса, кучсиз ҳолат дейиш мумкин. Одатда, фонологик нейтрализация кучсиз ҳолатда рўй беради². Бу ўринда фарқланиш белгиси (жаранглининг жарангсизлашуви) иктисод қилинади.

Б.А.Серебренников фикрича, сўз охирида жарангли ундошларнинг жарангсизлашувиغا асосий сабаб сўз охирининг унча аҳамиятли эмаслиги, суҳбатдош учун уни унчалик эшитиларли айтилмаслиги билан изоҳланади. Жарангли ундошлар жарангсизларга қараганда яхши эшитиларли ҳисобланади³. Ўзбек тилида п-б, т-д, к-г оппозицияларининг нейтрализация қилиниши кўпроқ рўй беради. Масалан, *китоб*, *қанд*, *барг* сўзларида бп-п, дт-т, кг-к архифонемаларини жарангсиз ҳам, жарангли ҳам деб бўлмайди, балки уларни жарангли - б, д, г ва жарангсиз - п, т, к деб қараш лозим. Лекин бу портловчи фонемалар оппозициясида қатнашган жарангсиз п, т, к яна аспирация белгисига эгадирлар, уларнинг жарангли жуфтлари аспирациясиз ҳисобланади. Жарангсиз-жарангли оппозицияси кўпгина тилларда кучли-кучсиз (*fortis-lenis* ёки *tense - lax*) белгисига ҳам эгадир. Демак, портловчи фонемаларнинг фарқланиш белгилари мураккаб кучсиз-кучли, жарангсиз-жарангли ва аспирацияли-аспирациясиз бўлиб, инглиз, дат тилларида кучли-кучсиз асосий бўлиб, қолганлари фонологик бўлмаган белгилар ҳисобланади. Ўзбек ва рус тилларида, аксинча, жарангсиз-жарангли белгиси фарқланувчи бўлиб, кучли-кучсиз ва аспирацияли-аспирациясиз белгилари фонологик эмас. Одатда, кейинги белгилар жарангсиз-жарангли белгиси билан бирга бўлади. Лекин бу уч белгидан қайси бири фарқланувчи эканлиги ҳар бир тилда алоҳида аниқланиши зарур⁴. Ўзбек тилида аспирациянинг фонологик бўлмаса

¹ Н. С. Друбской маркерли - маркерсиз фонемаларни шундай қаратган эди. Лекин кейинча манаъ талловоқлар бу масалага кўпчилик дурағинлар киритди. Бу ҳақда кейинроқ кўрсатайми.

² Ундош фонемалар оппозициясидаги кучли ва кучсиз ҳолатларни ушбу фонемаларнинг кучли ва кучсиз ҳолатлари билан фарқлаш зарур. Ушбуларда ургунли қават - кучли, ургунсиз қават - кучсиз деб юратилмади.

³ Серебренников Б. А., Га д ж и е в а Н. Е. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., «Наука», 1986, с. 72-73.

⁴ Виноградов В. А. Операция (Аспирация). К проблеме гиперфонем. Фонетика. Фонология. Грамматика. К 70-летию А. А. Реформатского. М., 1971, с. 103-105. Биз бу масалада жарангсиз-жарангли, кучсиз-кучли белгаларни бир белгига - сонорлик-сонор эмаслик белгисига бириктиришнишани қувватлаймиш. Чунки бунда сонантлар ҳиссида гап бораётгани йўқ. Шу сабабли атавларни чақалаттириб юбориш керак эмас.

ҳам фонетик фарқланиш белгиси сифатида хизмат қила олиши сезиларлидир (хинд, баъзи Африка тилларида аспирация фонологик белги). Фонологик бўлмаган белги фарқланиш белгисига нисбатан зид муносабатда бўла олиши гўё корреляция-нейтрализация муносабатига ўхшаб кетади. Бу хусусият, асосан, портловчи фонемаларга хосдир.

Сиргалувчи ундош фонемаларнинг жарангсиз-жарангли оппозицияси **ф-в, с-з, ш-ж, х-ғ**, ўзбек тилида хинд-овруца ва бошқа туркий тилларига қараганда ўз хусусиятлари билан ажралиб туради. Корреляциядаги **ф-в** оппозицияси жуда кам сўзларни фарқлайди: *фаҳм - ваҳм* каби. Бизнингча, «**в** ва **ф** - ўзбек тилида мустақил фонемалар ва улар бир-бири билан жарангли ва жарангсиз корреляциясини ташкил этади, **ф** фонемасини инкор этиш хатодир»¹ дейишнинг ўзи ҳам хато, ҳам чалкаш бўлиб, назарий асосга эга эмас.

1) Аввало, уларни мустақил фонемалар деб аташ учун фонологик оппозицияларда қатнашувини аниқлаш зарур; 2) Лекин **в-ф** оппозициясининг яқка ўзи корреляцияни ташкил этмайди. Балки шу типдаги бир неча оппозициялар корреляцияга бирлашади; 3) **ф** нинг ўзбек тилида мустақил фонема эканлигини биз фонологик оппозицияларни аниқлаш борасида бир неча марта кўрсатиб ўтган эдик². Лекин бунда биз В. В. Решетовнинг: «Фонема **ф** в ряде узбекских говоров и собственно узбекских словах отсутствует или употребляется сравнительно редко в старых лексических заимствованиях»³ деб ёзганини инобатга олган эдик.

в-ф оппозицияси рус ва интернационал сўзларнинг ўртаси ва охирида ўздан кейин келган жарангсиз ундошнинг таъсирида регрессив контакт нейтрализацияга учрайди: *авто* (афто), *актив* (актиф)⁴ каби. Бундай нейтрализацияни куйидагича кўрсатиш мумкин: **в-ф + т-ф**. Архифонема **в-ф** оппозициясининг бошқа бир нейтрализация ҳолати сўзларнинг ўртаси ва охирида лабнинг кучли ҳаракати натижасида рўй беради. Бу ҳолатда архифонема сонантлашган **w** ёки дифтонглашган **aw**, **bu**, **u** га тўғри келади: *палов* (палоу), *сув* (су:), *олов* (олоу, ОЛОВ), *саулат* (сауулат, саулат), *даулат* (даулат, давлат) *шавкат* (шаукат, шавкат)⁵. Бу нейтрализация фақат ҳолатга боғлиқ бўлиб, ўзига яқин бўлган вариантлари билан ўрин алмашув табиатига эгадир. Лекин *сув*, *олов*, *палов* сўзларида в дан олдин келган лабланган унлилар таъсирида прогрессив контакт

¹ Махмудов А. Согласные узбекского литературного узбекского языка. Ташкент, 1986, с. 23.

² Махмудов А. А. Махмудов фонологиядаги тушунча ва атамаларни, хусусан ва алломаларни бутунлай инкор этади.

³ Решетов В. В. Узбекский язык, ч. 1. Фонетика, Ташкент, 1959, с. 212.

⁴ Колываев А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М., Л., 1960, с. 29.

⁵ Колываев А. Н. Кўрсатилган асар, 29-б.

нейтрализация рўй беради. Бу ўринда нейтрализациянинг йўналиши шунча: прогрессив, регрессив, турли йўналишда, ўзаро боғланган, қиллаш бўлишини ҳамда нейтрализация жараёнига кўра: контакт, дистакт ва контакт дистакт¹ бўлишини кўрсатиб ўтиш лозим. Биз юқорида кўрсатиб ўтган нейтрализация турлари гўё товушларнинг комбинатор-позицион ўзгаришларига ўхшаб кетади. Бирок бу ташқи кўриниш, холос. Фонологик нейтрализация оппозициялардаги фарқланиш кучининг бирор ҳолатда йўқолиши ва у ҳисобига бошқа ўринда шу фарқланишнинг бошқа фонологик оппозициялар билан боғланиши ва умуман, маълум даврда системадаги тургун ёки тургун бўлмаган фонологик ўзгаришларнинг ички қонуниятларини ифоқлаб беради. У, албатта, фонетик жиҳатдан талаффуз ўзгаришларини, хусусан, ассимиляция, диссимиляция, протеза, интрузия, метатеза кабиларни инкор этмайди. Балки бу фонетик ҳодисаларга фонологик изоҳ беради ва улардан фойдаланади. Яна бирор айтамазки, бу хусусиятларни четлаб ўтиш фонологиянинг «оқиз жойи» эди. Эндиликда «фонология етакчи фанларнинг классик нумунасидир»², чунки ундаги турли тушунча ва усуллар, услублар, қонуниятлар тилнинг барча босқичларини систематик-функционал ўрганишда қўлланади. Етакчилик - фан биносини ниманинг нойдеворига қуриш мумкинлигини, билимнинг бошқа соҳаларида уни умумий қўллаш мумкинлигини кўрсатади³.

Ўзбек тилида с-з оппозицияси сўз бошида тургун: *сот - зот, сўр - зўр, сил - зил* (оғир маъносиди) ва ҳ. к. Бу оппозиция сўз ўртасида ва охирида нейтрализация қилинади: *кучсиз* (куссиз), *юзсиз* (юссиз), *саккизта* (саккиста), *юлдуз* (юлдуз-с), *илдиз* (илдиз-с). Сўз ўртасидаги ҳолатда з + жарангсиз ундош с шаклида регрессив контакт нейтрализация рўй беради. Лекин сўз охиридаги ҳолатда нейтрализация жарангсиз-жарангли фарқланиш белгиси чегарасидан чиқмайди. Фонетик жиҳатдан з сўз охирида бутунлай жарангсизлашмайди: с-з + с з/с. Бу масалани ойдинлаштириш учун А.А. Реформатскийнинг қимматли кўрсатмасига мурожаат қиламиз. Тил структурасининг фонетик яруси уч босқичга бўлинади: 1) қуйи фонемик («подфонемный») босқич (фонетик, вариатив); 2) фонемик (фонематик) босқич; 3) юқори фонемик («надфонемный») ёки суперсегмент босқич⁴. Юқорида келтирилган с-з оппозициясининг сўз охиридаги ҳолатда жарангсиз-жарангли фарқланиш белгиси

¹ Жураев В. К. Кўрсатилган асар, 142-43-бетлар.

² Жураев В. К. Кўрсатилган асар, 204-б.

³ Шаа сар, 204—205-бетлар.

⁴ Реформатский А. А. Иерархия фонологических единиц и значения сингармонизма. // Исследования по фонологии. М., 1966, с. 189.

доирасидан чикмаслиги қуйи фонемик босқичда рўй беради ва бу белги фонетик вариативлиги билан ажралиб туради. Бу хусусият, умуман, ўзбек тилидаги жарангсиз-жарангли корреляциясининг аъзолари бўлган фонологик оппозицияларнинг сўз охирида нейтраллизация қилинишида сезиларлидир. Хусусан, **ш-ж, х-ғ** оппозицияларининг нейтраллизациясида ҳам фонетик вариативлик учрайди. **ш-ж** оппозицияси ўзидан кейин келган жарангсиз ундош, яъни бошқа фонологик оппозициянинг бир вакили, масалан, **т-д** даги **т** таъсирида баъзан сўз бошидаги ҳолатда регрессив контакт нейтраллизацияга учрайди: *иштимой* (иштимой). Бу сўзда архифонема **ш** билан берилса, сўз ўртаси ва охирида **ч** ҳамда **дж**¹ оралиғидаги вариативлик вакили билан берилади: *бож* (боджъ ч), *мухтож* (мухтоджъ ч) каби. Унинг схемаси: **ш-ж+жарангсиз ундош т, с-шш, джъ, ч, х-ғ** оппозицияси сўз бошида тургун бўлади *хор - гор, охир - огир* каби. Бу оппозиция сўз ўртасида ва охирида нейтраллизацияга учраши мумкин. Бунда архифонема **х** билан берилади: *богча* (бохча), *тогча* (тохча). Унинг схемаси: **х-ғ + жарангсиз ундош-х, х-ғ** оппозициясининг яна бир нейтраллизация ўрни охири **ғ** билан тугаган сўзларга **-га, -ган** қўшимчалари қўшилганда рўй беради: *боғ + га* (бокқа), *соғ + ган* (сокқан) каби. Бу ўринда архифонема иккиланган **қ** чуқур тил орқа, увуляр, портловчи, жарангли ундоши билан берилади. Ўзбек тилида **ғ-қ** ва **қ-ғ** товушларининг ўзаро ўрин алмашиб туриши кўпроқ учрайди: *ўроқ*, (*ўроғ*), *байроқ* (*байроғ*), *қуруқ* (*қуруғ*) ва ҳ. к. Шу гуруҳдаги сўзларга аффикслар қўшилганда **қ-ғ** алмашинуви айниқса сезиларлидир: *ўроғи, байроғи, қуруғи* каби. Лекин бу алмашинув доимий бўлмай, баъзи сўзларда учрамайди: *оқ- оқи, тақ- тақи, чўғ- чўғи, бог - боғи* каби. Маълумки, **қ** фонемаси жарангли-жарангсиз оппозициясида иштирок этмайди. У жарангли бўлиб, ўзининг жарангсиз жуфтига эга эмас, яъни бу ўринда бўш ўрин («пустая клетка») қолади. Шу сабабли, **қ** ўзига яқинроқ оппозициядаги, яъни **х-ғ** даги **ғ** га томон интилади ва у билан иккиланган оппозицияга киради: **қ-ғ-портловчи, жарангли, ғ-сирғалувчи жарангли, фарқланиш белгиларидир**, бироқ ҳар иккисининг чуқур тил орқа, увуляр эканлиги бу ҳолатда релевант эмас. **қ-ғ** оппозицияси эквиолент ҳисобланади, чунки унда икки фонологик белги бир-бирдан ажралмасдир. Эквиолент ва кўп ўлчовли оппозициялар ҳам нейтраллизация қилинади. Авваллари фақат приватив, бир ўлчовли (жарангсиз-жарангли каби), пропорционал оппозициялар

¹ Конов А. Н. Кўратилган асар, 32- бет.

нейтрализация қилиниши аниқланган эди. Бундай оппозицияларда архифонема, одатда, уларнинг маркерсиз аъзоси бўларди. Бирок шундай оппозициялар ҳам борки, уларда, юқорида кўрганимиздек, архифонема баъзан маркерли, баъзан эса маркерсиз аъзога тўғри келади. Архифонема+(жарангли) ва -(жарангсиз) белгиларидан холис бўлмоғи зарур, у жарангли ҳам, жарангсиз ҳам эмас. Фонологик нейтрализацияда оппозиция бирор ҳолатда уни «ушлаб турган» фарқланиш белгисидан холис бўлади ва оппозициянинг ўзи олиб ташланади. Баъзи оппозицияларда архифонема жарангли-жарангсиз оралиғидаги вакилга (уни алафон ҳам дейилади) тўғри келади. Нейтрализация натижасида тилдаги баъзи сўзлар омонимларга¹, тўғривоғи, омофонларга тўғри келиши мумкин: *туз - тус, суд - сун, эк - эг* (экмоқ - эгмоқ), *тош - тож* каби. Бирок бу омофонлар ўзбек тилининг лексик ва грамматик структураларида ўзгариш ясамайди, балки контекст ёрдамида уларнинг фарқланиш функцияси ойдинлашиб туради. Жарангсиз-жарангли корреляциясида яна бир оппозиция аффрикатлар ўртасида мавжуд: *тш-ч-дж*. Бу оппозиция сўз бошида ва ўртасида тургун, лекин сўз охирида нейтрализацияга учрайди: *бож* (боч/дж), *тож* (точ/дж), *илож* (илоч/дж) каби. Лекин бу ўринда ҳам ч ва дж оралиғидаги вариатив архифонема намоён бўлади. Аслида бу вариативлик фонетик (куйи фонемик) бўлиб, фонологик (фонематик) поғонага етиб келмайди.

В.К.Журавлёв кўрсатишича, кўпгина туркий тилларида жарангсиз-жарангли корреляцияси, биринчи навбатда, интервокал ҳолатда қўлланади, сўз боши ва охиридаги ҳолатда, одатда, жарангсиз, яъни маркерсиз коррелятлар учрайди. Тарихий жиҳатдан сўз боши ва охиридаги ҳолатда бу оппозиция йўқолмайди. Балки интервокал ҳолатда жаранглилашиш орқали аввал жарангсиз бўлган фонема иккига ажралиб кетади ва янги фонологик оппозицияни ташкил этиш учун асос бўлади². Бу ўринда А. М. Шчербакнинг энг қадимий турк тилида жарангсиз-жарангли корреляцияси бўлмагани ва унинг пайдо бўлиши жарангсиз ундошларнинг *р, т, к* позицион жаранглашуви билан боғлиқ эканлиги ҳақидаги фикри тасдиқланади³. Ҳозирги туркий тилларда жарангсиз + кучли, жарангли + кучсиз бир-бирига боғлиқ ёки чапишиб қолган белгилар сифатида қаралади. «... лекин жаранглиларнинг кучсизлиги» факультативдир: «кучсиз»лар-жарангсиз, ярим жарангли ҳамда бутунлай жарангли бўлиши

¹ Вахек Й. Пражские фонологические исследования-основания — Пражский лингвистический вестник. М., 1967, с. 107—108.

² Журавлёв В. К. Кўрсатишлар асар, 106-б.

³ Шчербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков: Л., 1970, с. 158.

мумкин¹. А.М. Шчербакнинг бу фикри айни ҳақиқатга тўғри келиши юқоридаги нейтрализация турлари мисолида яққол сезилади. Бу ўринда фақат жарангсиз-жарангли корреляцияси ва унинг нейтрализацияси билан чегараланамиз. Тарихий жиҳатдан бир бўғинли сўзларда шовқанли ундошлар уч аллофонига эга бўлган:

1) сўз бошида (кучли, жарангсиз);

2) бир бўғинли сўзларнинг охирида, қисқа унлилардан кейин (кучсизроқ, жарангсиз);

3) бир бўғинли сўзлар охирида чўзиқ унлилардан кейин (кучсиз, жаранглилашувчи ундош). Сонантлар эса сўз охирида қўлланиб, сўз бошида қўлланмаган. Шовқанли ундошлар интервокал ҳолатда кучсизлашиб, жарангли бўлишига интилган².

Фонологик нейтрализация фонемалар оппозициясининг кучсизлашуви (охири фарқланмай қолиши) натижасида рўй беради. Фонологик оппозициянинг бирор аъзоси артикуляцион-акустик жиҳатдан кучсизлашуви нейтрализациянинг келиб чиқишига таъсир этади. Юқорида А.М. Шчербак кўрсатган, бир бўғинли сўзларнинг охирида ундошларнинг кучсизроқ ёки кучсиз бўлиши ҳамда интервокал ўринда кучсиз бўлиши фонологик нейтрализация учун қулай ҳолат ҳисобланади. Фонологик маркерли-маркерсиз масаласи бўйича янги қараш мавжуд. Авваллари жарангли ундош маркерли фонема (+), жарангсиз ундош фонема маркерсиз (-) деб қаралган эди³. Аслида маркерли - маркерсиз белгиси фонемага эмас, алоҳида фарқланиш белгиларига тегишлидир⁴. Турли тилларда маркерсиз белгисига эга бўлган фонема (масалан, жарангсиз фонема) кўпроқ қўлланади. Бу ўзбек тилига ҳам тегишлидир. Маркерли - маркерсиз белгиси бир фарқланиш белгисига эмас, балки бир йўла бир неча фарқланиш белгиларининг йиғиндисига тегишлидир. Масалан, бўғин ҳосил қилмайдиган лаб + портловчи + жарангли белгилари турли ўринларда қайси фонеманинг фарқланиш белгилари билан бирика олиши ва бу бирикишнинг частотасини аниқлаш ёрдамида маркерли - маркерсиз тушунчасига тузатишлар киритилди. Н.С.Трубейкоий кўрсатишича, фақат приватив фонологик оппозициялар сўз охирида нейтрализация қилиниши мумкин эди. Бу фақат структурал (парадигматик) нейтрализацияни ҳисобга олган ва фақат шундай нейтрализацияда маркерли - маркерсиз тушунчасини қўллаб, уни чегаралаб қўйган эди. Контекстуал нейтрализацияда архифонема

¹ Шчербак А. М. Юртимиздаги асар, 88-бет.

² Шчербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, с. 106.

³ Трубейкоий Н. С. Основы фонологии. М., 1960, с. 256.

⁴ Гамкрелидзе Т. В. Маркированность в фонологии и типология фонологических систем. // Теоретические основы классификации языков мира. М., «Языки», 1980, с. 72—85.

иқбили сифатида оппозициянинг ҳар икки вақили ҳам бўлиши мумкин, шунинг билан эса иккинчи вақили маркерли ёки маркерсиз бўлиши мумкин. Мисалан, ўзбек тилида сўз охирида жарангли белгисининг жарангсизлашуви Н.С. Трубецкой фикрига аниқ мисол бўлса, фонологик альтернативада *курак-кураги, суюк - суюги* мисолларида жарангсизнинг жаранглашуви унга тескари келади. Айниқса контекстуал нейтралзацияда архифонема жарангли - жарангсиз доирасидан чиқиб, фоника фонемалар фарқланиш белгиларининг бирикувига боғлиқ бўлиб қолади: *боғ - боққа (ғ-қ), тўқсон (тўхсон), (қ-х)* мисолларида сирғалувчи - портловчи ва портловчи - сирғалувчи белгилари контекстда бирика олмай, биринчиси портловчи жаранглининг чўзиқ (иккиланган) талаффузи, иккинчи мисолида эса, икки сирғалувчи + жарангсиз белгилари бирикади. Бу эквивалент оппозициясининг контекстуал нейтралзациясига мисолдир. Ўзбек тилида портловчи ундошларнинг жарангли - жарангсиз белгиси билан ҳосил бўлиш ўрнига кўра белгиларининг бирикуви маълум иерархик қаторни ташкил этади. Жаранглилик белгиси лабиаллик белгиси билан, жарангсизлик эса велярлик белгиси билан яқин бирика олади, денталлик эса булар оралиғидаги ўринни эгаллайди ва уларнинг бирикиш частотаси ҳам фарқ қилади¹. Шу сабабли, б-п оппозициясида б маркерсиз, п эса маркерли, қ-г да қ маркерли, г маркерсиз, т-д- да т маркерли, д эса маркерсиз ҳисобланади.

Сирғалувчи фонемалар оппозицияларда **в-ф, ғ-х, з-с, ш-ж** лабиал қаторида **в-ф** маркерсиз аъзо сифатида жарангли сирғалувчи **в** фонемаси илтифат қилади. Жарангсиз **ф** - маркерли бу фонема рус тили орқали ўзбек тилига ўтганлиги ва бу **в-ф** оппозициясида жуда кам сўзларни фарқлаши ҳамда унинг частотаси ҳам паст даражада эканлиги унинг маркерли бўлишига асосий сабабдир. Кейинги оппозицияларда ҳам жарангли сирғалувчилар **ғ, з, ж** маркерсиз аъзолардир, жарангсиз **х, с, ш** эса маркерлидир. Бу портловчи ундошлар қаторидаги белгилар бирикуви билан сирғалувчилар қаторидаги белгилар бирикуви ўртасида бир хиллик борлигини кўрсатади. Лекин портловчи **қ** ўзининг жарангсиз жуфти йўқлиги ҳамда ундан бошқа портловчи чуқур тил орқа ундошлари йўқлиги туфайли сирғалувчи **ғ, х** ундошлари ўрнини эгаллаб олишга, контекстуал нейтралзацияда қатнашишга уринади. Қўринадик, жарангли-жарангсиз жуфтларида жарангсизлар - маркерли, жаранглилар - маркерсиз аъзолар ҳисобланади. Бундай қараш Н.С. Трубецкой фикрига бутунлай зиддир.

¹ Мелакшивили И. Г. Отношение маркированности в фонологии (Условия маркированности в классе шумных фонем) АКД. Тбилиси, 1972, с. 15.

1.5. ВОКАЛИЗМ СИСТЕМАСИНING ФОНОЛОГИК ТАХЛИЛИ

Тилнинг товуш системасини ўрганишда фонетика ва фонологиянинг чамбарчас боғлиқлиги, бир-бирини ўзаро тўлдириши кўзга ташланади. Бироқ, баъзи тилшунослар фонетика ва фонологияни айрим ҳолда қараб фонетика нутқ билан, фонология тил билан иш тутади, шунинг учун ҳам биз учун фонология зарур дейдилар. Фонетика ва фонологияни бир-биридан узиб олиш тилнинг товуш системасини экспериментал (спектрографик, соматик ва ҳ. к.) методлар орқали аниқ ва тўла текширишнинг қимматини инкор этади. Бизнингча, экспериментал - фонетик текширишлар фонологик таҳлил учун тўғри йўл кўрсатади. Ҳозирги замон тилшунослигида катта бурилиш ясаган дихотомик фонология назарияси ҳам экспериментал текширишларга асосланиб жаҳон тилларида учрайдиган барча фонемаларнинг артикуляцион-акустик хусусиятларини ўн икки нафар фаркланиш белгилари ёрдамида аниқлаш мумкинлигини кўрсатади. Фонетикага доир адабиётларда тилнинг товуш системаси артикуляцион, акустик ва лингвистик нуқтаи назаридан текширилиши зарурлиги инкор этилмайди. Бундай қараш янги бўлмай, балки машҳур тилшунос И. А. Бодуэн де Куртенининг куйидаги сўзларига таянади «... Фонологиянинг вазифаси нутқ товушларини, асосан, акустик жиҳатдан ўрганиш эмас, балки уларнинг ҳосил бўлишида зарур бўлган физиологик функцияларни ҳам ўрганиш ва ёритишдан иборат»². Кўпгина тилшуносларнинг фонологияни «функционал фонетика» деб аташлари ҳам бежиз эмас³.

Фонетика ва фонологиянинг бир-бири билан узвий алоқадорлиги уларнинг бир хил атамалардан фойдаланишида ҳам кўринади. Фонетика учун товушларнинг изоҳига доир бўлган барча атамалар, яъни олд қатор унлиси, тил юқори кўтарилишидаги унли, лабланган, лабланмаган ва ҳоказолар уларнинг фақат артикуляцион-акустик хусусиятларига ҳос бўлса, фонология учун бу атамалар фаркланиш белгиларини изоҳловчи атамалар сифатида қаралади. Фонемаларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш ва фаркланишни бу атамаларсиз қиёс этиб бўлмайди. Тилдаги фонемалар, диалектик жиҳатдан қаралганда, академик Л.В.Шчерба таъриф этганидек «...бутун бир қарама-қаршиликлар системасини ташкил этади»⁴.

¹ Р. Якобсон, Г. М. Фанг, М. Халле. Введение в анализ речи, сб. «Новое в лингвистике», Вып. II, М., 1962, стр. 173.

² И. А. Бодуэн де Куртене. Избранные труды по общей языкознанию, т. I. Изд-во АН СССР, М., 1963, стр. 353.

³ Martinet A. Phonology as Functional phonetics. London, 1949.

⁴ Л. В. Шчерба. Фонетика французского языка, М., 1957, с. 29.

Фонемаларнинг ҳосил бўлиш ўрни ва усулига кўра, таснифлаш фонетик ва фонологик тасниф учун умумий усул ҳисобланади. Агар фонетик тасниф фонемаларнинг барча артикуляцион-акустик хусусиятларига асосланса, фонологик тасниф, шу хусусиятлар ичидан асосийларини танлаб олади: уларга функционал жиҳатдан қараб, фарқланиш белгиларини топади. Фонемаларни артикуляцион ва акустик жиҳатдан фарқлашга хизмат қилувчи аломатлар фарқланиш белгилари (дифференциальный признак) деб юритилади. Фонема тушунчаси ана шундай белгиларнинг йиғиндиси сифатида тушунилади¹.

Фарқланиш белгилари ўз-ўзидан келиб чиқмай, балки фонемаларни сўзлар ва морфемаларда бир хил ўринларда солиштириш орқали (масалан: *бир - бур, қил - кул* каби) намоён бўлади. Структурал тилшуносликда тилдаги бирликларни бир хил ўринларда бир-бири билан қиёсланиш парадигматик алоқалар деб юритилади. Фонемаларни парадигматик планда қараш уларнинг фарқланиш белгиларини аниқлаш учун етакчи усул ҳисобланади. Проф. Т.П.Ломтёвнинг ёзишича, «Фарқланиш элементлари берилганлик характерида бўлмаслиги керак; улар маълум принцип ёрдамида олиниб, шу принцип асосида назарияга татбиқ қилиниши зарур»². Бундай принцип аввал товушларни экспериментал фонетика усуллари ёрдамида текширишни талаб қилади. Ана шундагина товушларнинг тилдаги функционал томонларини ўрганиш, яъни фонологик таҳлил учун маълум йўл очилади.

Маълумки, ўзбек адабий тили унлиларини пайдо бўлиши ўрнига кўра тасниф қилишда икки хил қараш мавжуд. Биринчи қараш тарафдорлари унлиларни тил олди, оралик (индифферент) ва орқа қаторга бўлади³. Иккинчи қараш тарафдорлари эса, унлиларни тил олди ва орқа қаторга ажратади⁴ ва бу экспериментал-фонетик текширишлар орқали тасдиқланади⁵. Бирок ўзбек тили фонетикасига доир адабиётларда унлилар таснифидаги бу икки хиллик ҳақида ҳеч нима айтилмайди. Қуйида ўзбек адабий тили унли фонемалари таснифидаги ана шу икки хиллик ҳақида ўз мулоҳазаларимизни баён этамиз.

Одатда, биринчи қараш ўзбек адабий тилининг таянч шеваси

¹ А. Мартинс. Принцип экономии в фонетических изменениях (перевод с французского), М., 1960, с. 94 — 95.

² Т. П. Ломтёв. Принцип бинарности в фонологии, — Научные доклады высшей школы, филологические науки, 1965, №3, с. 74.

³ В. В. Ршетаев. Узбекский язык, часть I. Фонетика. Ташкент, 1959, с. 113, Ш. Шамбурақовов. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шеалари, Ташкент, 1962, 42-бет.

⁴ Е. Д. Поливанов. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык, Ташкент, 1933, с. 14; «Хозирги ўзбек адабий тили» 1. Ташкент, 1968, 19-бет ва бошқалар.

⁵ А. Мамулов. Гласные узбекского языка. Ташкент, 1968.

ҳисобланган Тошкент шеvasи талаффузига¹, иккинчи тасниф адабий тилга оид деб қаралади. Проф. В.В.Решетов Тошкент шеvasи талаффузига асосланиб, ўзбек тилидаги и, у, ў, а унлиларини оралик (индифферент) товушлар деб атайди. Бунда физиологик жиҳатдан ўзбек тилидаги и унлисини орқа йўналишидаги тил олди қатор, у, ў, унлиларини олди йўналишидаги тил орқа қатор, а унлисини эса қатор бўйича муайян эмас деб кўрсатади.

Ўзбек тили унлиларининг бу фонетик таснифи рус тили унлилари билан қиёслаш асосида берилади. Чунки икки тилдаги унли товушларнинг талаффузини қиёслашда акустик томондан яқин товушлар, чунончи, ўзбек ва рус тилларидаги и, у, а, е кабилар физиологик ҳосил бўлиш ўрнига кўра, бир типдаги унлилар бўлиб қолмай, балки улар тил олди ва тил орқа қаторларини ҳар бирининг-икки хил кўринишига эгаллиги, яъни тил олди, орқа йўналишидаги тил олди ва тил орқа, олди йўналишидаги тил орқа унлиларга бўлинишни ҳисобга олиш орқали аниқликка эришиш мумкин. Айрим тиллар фонетикасига доир адабиётларда оралик қатор тушунчасини учратмадик².

Проф. В.В. Решетов ўзбек тили унлилари таснифида биринчи бўлиб оралик қатор тушунчасини тавсия этган. Бизнингча, бу атаманинг ишлатилишида бошқа бир томон ҳам бор. Оралик қатор терминини унлиларнинг умумий таснифида берилиб, уларнинг ҳар бирини алоҳида тасниф қилишда эса, қатор белгиларини кўрсатмай ўтиши кўринади. Бунда машҳур олимнинг ўзбек тили унлиларини тасниф қилишда бир йўла фонетик ва фонологик йўналишни ҳисобга олганлигини сезиш мумкин. Ҳақиқатан ҳам, айниқса ўзбек тилидаги и, у, ў, а унлиларининг тил олди ундошларидан кейин тил олди, тил орқа ундошларидан кейин эса тил орқа вариантларга эга бўлиши фонологик жиҳатдан қатор белгиси аҳамиятсиз эканлигини тасдиқлайди. Демак, ўзбек тили унлилардан и, у, ў, а қатор белгилари билан фарқланмай, фонологик нуқтаи назардан «оралиқда» қолган бўлиб ҳисобланадилар. В.В. Решетовнинг оралик қатор унлиларини алоҳида ажратишига сабаб ҳам уларнинг фонологик табиатини назарга олганлигидир.

Ўзбек тили унлиларини тил олди ва тил орқа қаторларга бўлиш фақат фонетик жиҳатдан тасдиқланиши мумкин. Бирок бу ўринда ҳам унлиларининг тил орқа ва тил олди вариантларга эга бўлиши

¹ Ш. Шабдурахмонов юқоридagi асарнда с... ўзбек адабий тили фонетикасида Тошкент шеvasини: Урин тўла талқини керак» деб кўрсатади (32—33-бетлар).

² Бу термин В. А. Богородицкий томонидан ишлатилганини характерлидир. Қаранг: В. А. Богородицкий. Введение в изучение русского вокализма. Отдельный оттиск из «Русского филологического вестника», Варшава, 1882, с. 12, 54.

ундошларнинг таъсирида рўй бериши кўрсатилади. Унлиларнинг бу хусусияти қатор белгисининг ёхуд ўзи фонологик эмаслигини ифодалайди. Бунда барча тил олди унлилари - лабланмаган ва тил орқа унлилари - лабланган эканлиги уларни биргаликда қарашни ниқозо этади.

Бирок бу тушунчани тил ўрта, марказий ва аралаш қатордан фарқлаш лозим. Талаффузни назарда тутилса, оралиқ қатор аниқ артикуляцияга эга бўлмай, унлилар ундошлар таъсирида тил олди ёки тил орқа унлиси сифатида кўринади. Ўрта ёки марказий қатор унлисининг талаффузида (рус тилидаги ы) тил унча ясси ҳолатда бўлмай, унинг ўрта ёки марказий қисми кўтарилган бўлади. Аралаш қатор унлиларининг талаффузида эса тил ясси ҳолатда бўлади, бирор қисмининг кўтарилиши унча сезилмайди (бундай унлилар инглиз тилида бор). Тил ўрта, марказий ва аралаш қатор унлилар тушунчалари фонетик-физиологик таснифларда кенг қўлланилади ва уларни фонологик нуқтан назардан ишлатганда, унлиларнинг фарқланиш ва фарқланмаслик белгилари эътиборга олинади. Оралиқ қатор тушунчаси ўз-ўзидан унлиларнинг фонологик табиатини ҳам изохлай олади.

Унлилар таснифида мавжуд бўлган икки хил қараш, асосан, уларнинг талаффузи хусусиятларига асослангандир. Унлилар артикуляциясининг ундошларга нисбатан кўпроқ ўзгарувчанлиги бизнинг рентгенографик текширишларимизда ҳам кўринади: и, е - тил олди, а - тил ўрта, у, ў, о - тил орқа унлилари деб тасниф қилинади. Бирок, кейинги давр фонологиясида товушларнинг акустик хусусиятлари кўпроқ аниқликка олиб келишини назарда тутиб, унлиларнинг артикуляцион ва акустик хусусиятлари ўртасидаги муносабатни ўрганиш мақсадида экспериментал кузатишни давом эттирдик. Ўзбек адабий тили унлиларнинг алоҳида талаффузи «Кўринувчи нутқ» («Видимая речь»), «Кей Электрик компани» (АҚШ) спектрографида акустик таҳлил қилинди. Натижада унлиларнинг формант частотаси, спектрда формантларнинг амплитуда интенсивлиги, гармоник тебраниш ва 2,4 секундгача бўлган чўзиқлик аниқланди. Унлиларнинг акустик таҳлил учун асосан уч формант кўрсаткичи (F_1 , F_2 , F_3) етарлидир. Формантлар ўртасидаги муносабат унлиларни классификация қилишда асос бўла олади¹.

Бу одатда параметр деб юритилади. Асосий параметрлар хуйидагича: а) қатор белгисини кўрсатувчи $F_3 = F_2:F_1$; б) оғизнинг

¹ Кўрсатилган спектрограф ва спектрал таҳлил ҳақида қarang: Г. Ф. Файзуллаев. Акустическая теория речеобразования. Изд. «Наука», М., 1964, стр. 225—231.

очилиш даражасини ва тилнинг кўтарилишини аниқловчи $F_2 = F_3 : F_1$; в) лабланганлик ва лабланмаганликни кўрсатувчи $F_3 = F_1 : F_2$. Бу параметрлар формантларнинг юқори, ўрта ва пастки частотаси, спектрда энергиянинг қандай тақсимлаши билан белгиланади.

Спектрал таҳлилимиз мавжуд ҳар икки таснифда ҳам ўзбек адабий тили унлиларини тилнинг кўтарилиши даражасига ва лабнинг ҳолатига кўра тўғри изоҳланганлигини яна бир бор тасдиқ этади. $F_3 = F_2 : F_1$ параметри ўзбек тили унлиларини тил олди и, е, а ва тил орқа у, ў, о қаторларга бўлиш акустик жиҳатдан ҳам тўғри эканлигини кўрсатади.

Юқорида айтилганидек, ўзбек тили унлиларининг пайдо бўлиш ўрнига кўра белгилари фонологик жиҳатдан аҳамиятли бўлмай, улар ўзгарувчандир. Бироқ ўзбек тили унлилари ҳамма ўринларда лабланганлик ва лабланмаганлик белгиларини сақлаб қоладилар. Бундан ташқари, юқори, ўрта ва куйи кўтарилишдаги унлилар бирор ўринда тилнинг вертикал ҳолати бир оз пасайиши билан фонологик жиҳатдан фарқланмасдан қолмайдилар. Акс ҳолда фонологик нейтрализация рўй бериб, бу барча артикуляцион-акустик белгилар билан бир хил бўлган икки фонеманинг қўшилишига олиб келарди ва бундай бирликни «архифонема» деб аташ мумкин бўларди.

Ўзбек тили унлилари эса ҳосил бўлиш ўрнига кўра, ундошлар таъсирида сифат ва микдор жиҳатдан фарқ қилувчи айрим вариантларига эга бўладилар, холос. Демак, тилнинг кўтарилиши ва лабнинг иштироки ўзбек адабий тили унли фонемалари учун фонологик аҳамиятига эгадир ўзбек адабий тили унлиларини бир йўла тилнинг кўтарилиши ва лабнинг иштироки бўйича қарама-қарши қўйилса, «Поливанов схемаси» юзага келади. Бироқ, улар иккитадан айрим ҳолда қарама-қарши қўйилса, бир белги билан ҳам фарқланишлари мумкин: и-у, е-ў, а-о. Е.Д.Поливановнинг фикрига асосланган Н.С. Трубецкойнинг ўзбек тили унлиларини фонологик жиҳатдан «жаҳон тилларида жуда кам учрайдиган, икки классли, уч поғонали, тўртбурчак системаси»¹ деб таърифлаши ўз кучини сақлаб қолади.

Фонемаларнинг ва уларнинг фарқланиш белгиларининг қайси ўринда учраши, сўз ёки бўғинлар тақсимоти ва қайси ўринларда фарқланиш белгиларининг нейтрализация қилиниши мумкинлиги масалалари фонемаларнинг бир-бирига қарама-қарши қўйиш ҳолатининг йўқолиши² фонологик жиҳатдан синтагматик планда

¹ Н. С. Трубецкой. Основы фонологии. М., 1968, стр. 111—112.

² Маълум ўринда икки фонеманинг бир хил фарқланиш белгисига эга бўлиши, масалан: сўз охирида жарангли ундошлар жарангсизланиши мумкин.

текшириш методи сифатида қаралади. Америка дескриптив тилшунослигида товушларнинг тақсимоги (дистрибуция) тилининг фонологик системасини ўрганишда етакчи метод ҳисобланса, бошқа фонологик назарияларда у тўлдирувчи метод бўлиб хизмат қилади. Ч.Е. Бидвел «Ўзбек тилининг структурал анализи» (1954) асарида фонемаларнинг сони – рўйхати, уларнинг қисқача артикуляцион-акустик хусусиятлари ва қайси ўринларда учраши масалаларидан нарига ўтмайди. Ч.Е. Бидвелни биринчи навбатда товушларнинг бир-бири билан қайси ўринларда ёйма-ён келиши қизиқтиради, холос. Вахоланки, бу муаллиф товушлар бир-бирлари билан ёнма-ён келганда, ўз артикуляцион-акустик хусусиятларини ўзгартириши ҳақида ҳам тўхташи ва фақат мисоллар билан чегараланмаслиги зарур эди. Ч.Е. Бидвелнинг бу асари Америка матбуотида ҳам каттик танқид қилинганлиги ва қайта ишлашга тавсия этилганлиги¹ бежиз эмас.

А.Ф. Себергнинг «Ўзбек тилининг структурал грамматикаси» (1963) китобида ҳам фонемаларнинг қайси ўринларда учраши масаласига катта ўрин берилди. Бу муаллиф, фонемаларнинг айрим ўринларда ўзаро қарама-қарши қўйилиши, уларнинг аллофонлари (вариантлари), баъзи ўринларда талаффузнинг ўзгаришига ҳам тўхталиб ўтади. Бироқ унда экспериментал текширишлар ва кейинги йиллардаги илмий тадқиқотлар назарга олинмайди, фонологик далиллар куруқ схематик равишда баён қилинади. Бундай камчиликлар АҚШдаги дистрибутив ва генератив фонология, ҳамда фонотагмемика оқимларига хосдир. Лекин қиёсий жиҳатдан А.Ф.Себергнинг тадқиқотлари² Ч.Е. Бидвелнинг³ асаридан анча устун туради. Чунки А.Ф.Себерг фонемаларнинг дистрибуцияси, фонотактика, морфонология, фонемаларнинг стилистик вариантлари масалаларига эътибор берган.

Биз юқориди айтилганлар асосида ўзбек тили унлиларининг фонологик таҳлили ҳақида баъзи мулоҳазаларимизни айтиб ўтмоқчимиз.

Ўзбек тили унлиларининг фонетик таснифи Е.Д. Поливанов, В.Р. Решетов, А.Ф.Фуломов, М.Мирзаев, Э.В.Севортян, Ш. Шоабдурахмонов, Ф.Г. Исҳоқов, А.А. Клименко, А.А. Киссен ва бошқа тилшуносларнинг асарларида берилган. Бу таснифлар бир-бирларидан озми-кўпми фарқ қилади. Бизнингча, бундай

¹ Себерг А. Ф. Бидвел Ч. Е.нинг кўрсатилган китобида тақриб // Language. 1955. №33, p. 480 — 485.

² An d r e e F. Sjöberg. The phonology of standard Uzbek. American Studies in Altaic linguistics. Indiana University Publications vol. 13 of the Uralic and Altaic series. Mouton Co, The Hague, 1962, p. 237 — 260.

An d r e e F. Sjöberg. Uzbek structural grammar. Indiana University. Vol. 18, The Hague, 1963.

³ Ch. E. Bidwell. A structural analysis of Uzbek Pennsylvania, 1954.

фарқланишларнинг асосий сабаби, биринчидан, унли товушларнинг талаффузи ўзгарувчан эканлиги, иккинчидан, таснифда қайси фонема назарияси асос қилиб олинганлиги билан изоҳланади¹.

Маълумки, проф. Е.Д.Поливанов ўзининг асарларида фонетика ва фонологиянинг кўпгина масалалари ҳақида қимматли фикрлар айтган. У, биринчилар қаторида ўзбек адабий тили (Тошкент диалекти асосида) унлиларининг фонетик ва фонологик табиати билан ҳисоблашган ҳолда, ўзининг таснифини тақдим этди². Н.С.Трубецкой - у таснифни «оҳахон тилларида жуда кам учрайдиган «икки синфли, уч поғонали тўртбурчак системаси» деб таърифлаган эди. Бундай унлилар системасида энг очик даражадаги икки унли лабланган тил орқа унлиси ва лабланмаган тил олди унлисидан иборат бўлади.

а	о
е	о'
и	и

Н.С. Трубецкой кўрсатишича, бу системада унлиларни айрим ҳолда тил ва лабнинг ҳолати бўйича қарама-қарши қўйиб бўлмайди³. Бундай фонологик таснифда унли фонемалар мантикий жиҳатдан икки тенг гуруҳга бўлиниб, тил ва лабнинг ҳолати бўйича бир йўла қарма-қарши қўйилади, чунки барча тил олди унлилари - лабланмаган, тил орқа унлилари - лабланган. Уларни бир-биридан ажратиш олиш мумкин эмас. Бундай таснифнинг бошқа бир кўриниши С. Отамирзаева томонидан берилган⁴. Унда аксинча, энг ёпиқ даражадаги икки унли - лабланмаган тил олди /и/ ва лабланган тил орқа /и/ унлиларидан иборат.

Лабланмаган	Лабланган
олдинги қатор	орқа қатор
и	и
е	о'
а	о

Проф. Е.Д. Поливанов ўзбек тили унлиларини учбурчак шаклида жойлаштириб, тилнинг кўтарилишига кўра - тепадан пастваб, горизонтал ҳаракатига кўра — ўнгдан чапга тартибида

¹ Бу ўринда проф. Е. Д. Поливанов ўз устоз, машҳур тилшунос олими И. А. Бодуэн де Куртленнинг психологик фонема назариясига асосланганлиги ва бошқа тилшунослар эса, кўпроқ академик Я. В. Шербаннинг физик фонема назариясидан фойдаланганликларини алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим.

² Е. Д. Поливанов. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Ташкент, 1933, с. 14.

³ Н. С. Трубецкой. Основы фонологии, М., 1960, стр. 111—112. Бунда муаллиф томонидан (а) унлиси учун (а) белгиси берилгани тўғри эмас, бу унлини транскрипцияда (а) орқали бериш, блянингча тўғридир.

⁴ С. Атамирзаева. Звуковой состав намагънаского говора узбекского языка. Автореферат канд. дисс. Л., 1963, с. 6—7.

жойлаштирган эди¹.

Тил олди қисмининг ҳаракати Тилнинг орқа қисмининг ҳаракати

і	и ёпик
е	о' ярим очик
а	о очик

Бу тасниф проф. Е. Д. Поливанов томонидан ўзбек тили унлиларига берилган биринчи тасниф бўлиб, унда лабнинг ҳолати бўйича фарқланиш эъгибордан четда қолган эди.

А.М. Шчербак ўзбек тили унли фонемаларнинг фарқланиш белгиларини дихотомик фонология назарияси асосида қараб, куйидаги тартибда жойлаштиради².

а/э э/ і лабланмаган

о/ў ў/у лабланган

А. М. Шчербак лабланмаган-лабланган фарқланиш белгисини «...барча туркий тилларга хос» деб ҳисоблаб, а (а), і (і) лабланмаган унлиларини о (о'), у (ў) лабланган унлиларига қарама-қарши қўяди. Бу таснифда тилнинг кўтарилиш даражасига кўра, очик-ёпик фарқланиш белгиси (дихотомик фонология атамаси бўйича «компакт-диффуз») орқали а(а), о(о)-очик унлилари у(ў), і (і) ёпик унлиларига қарама-қарши қўйилади. Бу белги ёрдамида э ва ў фонемалари бир йўла икки марта (а/э, э/ і ва а/ў, ў/у) қарама-қарши қўйилади³.

Туркий тилларда унлиларнинг фарқланиш белгилари асосан икки функцияни бажаради: 1. сўз ва морфемаларни ўзаро фарқлаш. 2. сингармонизм ҳодисаси билан боғлиқ бўлган сўзлари ўзаро фарқлаш (бу хусусият ўзбек адабий тили учун унчалик характерли эмас). Ўзбек тилида унлиларнинг фарқланиш белгилари фақат сўз ва морфемаларни ўзаро фарқлашга хизмат қилади. Бу фарқланиш фақат сифат жиҳатдан бўлиб, миқдор томонидан кўзга ташланмайди. Чунки ўзбек тили унлилари учун чўзиқ ва қисқа талаффуз фарқланиш белгиси бўла олмайди.

Бирок, туркий тилларга оид тадқиқотларда изчилик билан барча ҳодисаларни чинакамига фонологик жиҳатдан қараш ҳали етарли эмас. Мавжуд фонологик тадқиқотларда ўзбек тилидан бошқа туркий тилларга кўпроқ ўрин берилади. Ўзининг вокализм системаси

¹ Е. Д. Поливанов. Краткая грамматика узбекского языка, ч. I. Турк печат, Ташкент-Москва, 1926, с. 32.

² А. М. Шчербак. О тюркском вокализме. Сб. «Тюркологические исследования», Изд-во АН СССР, М., 1963, с. 26.

³ Юқоридаги классификацияларга қўшимча қилиб В. М. Бельдиннинг ўзбек тили унлиларига дихотомик фонология назарияси асосида берган таснифини кўрсатиш мумкин. Бу таснифда о фонемасини лабланмаган, и, ў, у фонемаларини индифферент ҳаёт унлилари деб ҳисобланган. Қараг: В. М. - Б е л д и н и м. Опыт сопоставления гласных русского и узбекского языков. //Вестник Московского Университета, серия X филология, № 4, 1966, с. 61—75.

билан туркий тиллари ичида алоҳида ажралиб турувчи ўзбек тили бошқа туркий тиллари билан кўпинча қиёсланмай қолмоқда. Туркий тилларнинг вокализмига эътибор берилса, ўзбек тили улар ичидан максимал даражада бир-биридан фарқланувчи 6 унли фонемаси **и, е, а, у, ў, о** билан алоҳида ажралиб туради. Айниқса чўзиқлик ва қисқалик белгисига эга бўлган туркий тиллари вокализмида унлилар ўртасидаги қатор белгиси бўйича фарқланиш минимал даражададир. Чунки чўзиқ ва қисқа **і - і, а-а** каби унлилар бир қаторда олд қатор **і, а** ва орқа йўналишдаги олд қатор **і, а** бир юқори ва қуйи кўтарилишда тор кўринишда ва кенг кўринишда **і, а** бўлиб, бу сифат фарқланиши минимал бўлгани туфайли, фонемаларни фақат миқдорий, яъни чўзиқ ва қисқа белгиси орқали фарқлашни етакчи деб ҳисобланади. Аслида миқдорий фарқланишни юқоридаги сифат фарқланиши «кўтариб тургани», аксинча, чўзиқлик ва қисқалик белгисининг якка ўзи нейтраллизация қилиниши натижасида йўқолиб бориши мумкинлигини ҳисобга олмоқ лозим. Бизнингча, ўзбек тили тарихида чўзиқ ва қисқа унлилар ўртасидаги фарқнинг йўқолиши, фонемаларнинг сифат ўзгаришларига олиб келгани ва бунда улар бир қатор ва бир кўтарилишдаги ҳар икки кўринишни йўқотиб, максимал даражада тил олди, лаблаңмаган ва тил орқа лаблаңган қаторлари ҳамда юқори, ўрта ва қуйи кўтарилишга эга бўлиб қолганини эҳтимол қилиш мумкин. Бу фикрни асослашга икки асосий далил бор: 1) материалистик фалсафа нуқтаи назаридан миқдор ўзгаришлари сифат ўзгаришларига олиб келади; 2) ўзбек тили тарихига оид материалларда юқоридаги хусусият XV асрдан бошлаб кўпроқ кўринади¹. Кейинча чўзиқ ва қисқа унлиларнинг конвергенцияси натижасида бир фонема вужудга келади. Е. Д. Поливанов таъбирича, бу конвергенция формуласи **а х б->с** га, яъни **а** ва **б** фонемаларнинг **с** фонемасига бирлашуви билан изоҳланади. Ҳосил бўлган фонема ярим чўзиқликдаги, яъни на чўзиқ, на қисқа бўлмаган физик белгига эгадир. Шундай конвергенция ҳозирги ўзбек тилидаги 5 фонемани келтириб чиқарган: **и, е, а, ў, у**. Бироқ олтинчи **о** фонемаси тамоман ўзгача йўл билан ҳосил бўлган. Туркий тиллардаги «олашиш» бўйича фикрларни ҳисобга олинса, ўзбек тилида **о** фонемаси икки томонлама таъсир натижасида ҳосил бўлган: 1. ички таъсир², яъни **а** фонемасининг лаб ундошларидан кейин лаблаңганлик ва чуқур тил орқа ундошларидан кейин тил орқа белгиларини олганлиги; 2. «олашиш»нинг ташқи таъсир (форс-тожик тили) натижасида³

¹ А. Я. Б. с.к. Рустамов. XV аср ўзбек адабий тилининг вокализми // Ўзбек тили ва адабиёти, 1962, №6, 7-бет.

² Ш. Шабдурахмонов. Ўзбек адабий тилининг шеваларга муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти, 1960, № 1, 52-бет.

³ В. В. Рашетов. Состояние и задачи узбекской диалектологии. Сб. «Вопросы узбекского языкознания». Т. 1, 1954, с. 130.

кескин тус олиб тезлашгани. Бу хусусиятларнинг барчасини ҳисобга олинса, ўзбек тили вокализмида мураккаб конвергенция жараёни¹ бўлгани аён бўлади.

Қар икки таъсир натижасида а фонемаси дивергенцияга учраган, яъни икки фонемага ажралган. Е. Д. Поливанов формуласи бўйича а: б→с, яъни с элементи а ва б элементларига ажралган. Натижада ўзбек тили вокализмида барча тил олди унлилари и, е, а лабланмаган ва барча тил орқа унлилари у, ў, о лабланган бўлиб, икки тенг симметрик гуруҳга эга бўлган. Аслида а фонемасининг ўз жуфтига эга бўлмагани бу системада «бўш катак» («пустая клетка»)² қолдирган:

и	у
е	ў
а	-

«Бўш катак»нинг тўлдирилиши, яъни о фонемасининг пайдо бўлиши юқоридаги дивергенция ҳодисаси натижада бўлиб, ўзбек тили вокализм системасини симметрик ҳолатга олиб келди. Эндиликда бу системани Е.Д.Поливанов таснифига асосланган Н.С.Трубецкой фикрича, икки синфли (олди ва орқа қатор) уч погонали (қуйи, ўрта, юқори), тўрт бурчакли мантикий жиҳатдан эквиолент (яъни икки хил белги бирлашган: лабланган - лабланмаган асосий фарқланиш белгиси ва тил олди - тил орқа уларга ёрдамчи фарқланмовчи) жаҳон тилларида жуда кам учровчи вокализм системаси³ деб қаралади. Н.С.Трубецкойнинг бу фикрини ҳозирги тадқиқотлар ҳам тасдиқлайди. Текширилган 317 тилнинг вокализм системаси ичида олти унли фонемага эга бўлганлари 10% дан озроқни ташкил этади⁴. Одатда кўпчилик тилларнинг вокализм системасида тил олди унлилари - лабланмаган (94%), тил орқа унлилари - лабланган (93,5%) ҳисобланади⁵. Ўзбек тили вокализм системасида тил орқа ундошларидан кейин тил олди унлилари тил орқа аллофонларига ва тил олди ундошларидан кейин тил орқа унлилари тил олди аллофонларига эга бўлишлари мумкин. Кўпгина тилларда консонантизм вокализмга нисбатан етакчи бўлади. Бу ўринда ҳам ўзбек тилида унлилар талаффузига ундошларнинг таъсири етакчидир. Шу туфайли, аввал ундошларни, кейин унлиларни ёритиш зарур. Бирок, тарихий ва ҳозирги вокализмни қиёслаш борасида уларни

¹ Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., «Наука» 1988, с. 12.

² Бу туғилчи ва термин француз тилишуоси А. Мартинга тегишлилар. Қаранг: А. Мартин е. Принцип экволенти в фонетических изменениях. М., 1955

³ Н. С. Трубецкой. Основы фонологии. М., 1960, с. 111 — 112.

⁴ Maddieson I. Op.cit. p. 136.

⁵ Op. cit., p. 124.

биргалликда ёритиш мумкин. Юқоридаги ўзбек адабий тили вокализм системасининг фонологик таснифида унли фонемалар бир фарқланиш белгиси билан лабланмаган-лабланган оппозициясини **и-у, е-ў, а-о** ҳосил қилади. Тилнинг кўтарилиш даражаси бўйича ҳам бир фонологик белги билан фарқлана олади: **и-е, и-а, е-а, ў-у, ў-о, у-о**. Ўзбек тили унлиларини икки фонологик белги билан ҳам фарқлаш мумкин: **и-ў, и-о, е-у, е-о, а-у, а-ў**. Бироқ улар уч фонологик белги билан фарқлана олмайди. Чунки унлиларнинг қатор белгилари (тил олди ва тил орқа) ундошлар таъсирида ўзгарувчан бўлиб, фонологик белги ҳисобланмайди. Бинобарин, ўзбек тили вокализм системасида **и-у, ў-е, а-о** оппозициялари бир ўлчовли, лабланмаган-лабланган (тил олди - тил орқа) белгилари асосида эквиволент ҳисобланади. Тилнинг кўтарилиш даражасига кўра **и-е-а, у-ў-о** оппозициялари кўп ўлчовли, яъни е даги ўрта кўтарилиш ў да, и даги юқори кўтарилиш у да, а даги қуйи кўтарилиш о да қайтарилади. Ундан ташқари, **и-а, у-о** оппозициялари «поғонали» (ёки «градуал»), чунки ўрта кўтарилиш даражаси четлаб ўтилди. Бироқ, **и-ў, е-у, а-у, и-о, е-о** оппозициялари бир йўла икки белги; тилнинг кўтарилиши ва лабнинг ҳолатига кўра фарқланади. Юқорида кўрсатилганидек, фақат приватив эмас, балки эквиволент оппозициялар ҳам нейтралзация қилиниши мумкин. Ўзбек тилида унлиларнинг эквиволент **и-у, е-ў, а-о** оппозицияларида қатор белгиси нейтралзацияси тил олди унлилари тил орқа ундошларидан кейин келганда рўй беради. Ёндош товуш таъсирида ҳосил бўлувчи нейтралзация контакт деб аталади. Лекин унлиларнинг лабнинг ҳолатига кўра белгилари сақланиб қолади, яъни нейтралзация қилинмайди. Б. А. Серебренников ва Н. З. Гаджиева кўрсатишича, ўзбек адабий тилидаги уч фонема **и, ў, у** ҳозирги туркий тиллар вокализмидаги олти унли фонеманинг ўринбосарлари сифатида намоён бўлади. **и** фонемаси **ы** ва **и** нинг ўрнида, **у** эса, **у-ў** фонемаларининг, **ў** унлиси **о** ва **о** ўрнини босадилар, **ў** унлиси **у** ва **о** оралиғидаги фонемадир. **ў** фонемаси бир оз олдинга йўналган ва **у** га яқиндир¹. Бироқ **ў** товушининг талаффузи ўзбек тилини ўрганувчилар учун қийинчилик туғдиради. Ўзбек тилида вокализм системаси бошқа туркий тилларга қараганда микдор ва сифат жиҳатдан анча содда ҳолатга келди ва унли фонемаларнинг фарқланиш белгилари ва оппозициялари ҳам камайди. Тарихий жиҳатдан ўзбек тилининг вокализми ҳозирги туркий тилларда сақланиб қолганидек, қатор, кўтарилиш, лаб ва чўзиқлик белгилари билан фарқланган эди. Шу

¹ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. В. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., «Наука», 1986, с. 26.

сабабли, тарихан фонологик оппозициялар ҳам анча мураккаб ва кўп
...

Одатда, тилда унли фонемаларнинг сони кўпчилиги уларнинг
информацион ва фарқланиш белгиларининг хизматини ҳам оширади
... ўз навбатида, консонантизм системасининг ҳам мураккаблашувиغا
сбаб бўлади.

Ўзбек тилида ундош фонемалар сони (25 та), унли фонемалар
сони (6 та) га қараганда тўрт марта ортиқ. Шу сабабли, ундошлар
ушшларга қараганда анча кўпроқ қўлланади ва уларнинг фарқланиш
кучи ва фонологик оппозицияларининг функционал хизмати ҳам анча
ортиқ. Бинобарин, ўзбек тилида ундошлар унлиларга қараганда
кўпроқ информацион ва фарқланиш белгиларига эгадир.

Вокализм системасининг соддалашуви ва консонантизм
системасининг мураккаблашуви фонологик система тараққиётининг
қонуний жиҳатдан аввал сўзловчи учун, кейин эса, эшитувчи учун
қулайлик туғдиришга олиб келади. Лекин бу ўзгариш фақат тилдаги
ички қонуниятлар асосида бўлмай, балки социал, психологик
факторлар, яъни ташқи қонуниятлар ёрдамида амалга ошади. Бу
жиҳатдан, айниқса, рус тилининг таъсири натижасида урғунинг
табиати, унинг ўрни ва даражаси ўзгаргани эътиборга моликдир.
Албатта, ўзбек тилида урғу соф туркий сўзларнинг кўпчилигида анча
турғун ҳолатда сақланиб келди.

Талаффуз нормаси тилдаги фонемаларнинг акустик
вариантларини тўғри танлаш, нутқда фонемаларнинг алмашинуви ва
сўзларнинг ҳар бир бўғинда уларнинг қандай ўзгариши ҳамда
урғунинг ўрни ва даражасига кўра сўзларда тақсимланишини ҳисобга
олади.

Чет тиллардан ўтган сўзларнинг талаффузи ва фонологик
структураси ўзининг махсус хусусиятлари билан ажралиб туради.
Улар ўзбек тили талаффузига мослашиб, баъзан урғунинг ўрни ҳам
ўзгариб қолади, баъзан эса ҳеч қандай ўзгариш сезилмайди.

Ўзбек тили унли фонемаларини бир бўғинли сўзларда қарама-
қарши кўйиш уларнинг фарқланиш белгиларини ойдинлаштириб
беради. Чунончи *бор, бар, бир, бур, бўр, бер* сўзларидаги унли
фонемалар шу сўзларни киёслаш орқали аниқланган. Бу сўзларда
унли фонемалар парадигматик равишда ўзаро қарама-қарши
кўйилиши ёрдамида ўз фарқланиш белгилари билан ҳам ажралади.
Масалан: *бир* сўзидаги *и* фонемаси олд қатор, лабланмаган унли
эканлиги билан *бур* сўзидаги *у* орқа қатор, лабланган фонемасидан
фарқланади. Ҳар икки фонеманинг ҳам тил юқори кўтарилишидаги

(тор) унлилар эканлиги уларни ўзаро фарқлаш учун хизмат қилмайди.

Юқоридагилардан кўринадики, ўзбек тили унли фонемалари парадигматик жиҳатдан тилнинг вертикал ҳаракати ва лабларнинг ҳолати бўйича ўзаро фарқланадилар. Фонемаларнинг фарқланиш белгиларини аниқлашда экспериментал текширишлар катта ёрдам беради.

1.6. УНЛИЛАРНИНГ СИНТАГМАТИК ЎЗГАРУВЧАНЛИГИ

Унли ва ундошларнинг фонологик таҳлили уларни парадигматик (оппозициялар) ва синтагматик (турли ўринларда ёки ҳолатларда учраши, яъни дистрибуцияси) жиҳатдан тадқиқ этишни талаб этади. Товушларнинг дистрибуциясини ўрганиш баъзан «аллофоника»¹ деб аталади. Кўпинча, тилдаги унли товушларнинг талаффузи ундошларнинг таъсирида кўпгина ўзгаришларга учрайди. Ана шуни ҳисобга олиб, биз аввал ундошларни, сўнгра улар таъсирида ўзгарувчи унлиларни тадқиқ этишни лозим топдик.

Тилдаги фонологик оппозициялар, хусусан, вокализм системасидаги фонологик оппозициялар гўё ўзгармас, яъни статик ҳолатда кўринади. Бироқ, фонологик оппозицияларнинг нутқда қайси ўринларда (сўз боши, ўртаси ва охири каби), қайси ҳолатларда (урғули ва урғусиз, очик ва ёпик бўғинларда каби), қандай ўзгаришларга учраши уларнинг динамик табиатидан дарак беради. Демак, тилнинг фонологик системаси айни ҳолатда статик ва динамик хусусиятга эга. Тил системасининг синхроник ва диахроник жиҳатдан қаралиши ҳам ана шуни тақозо этади.

Фонологик оппозицияларнинг нутқда намоён бўлиши ва хусусан, уларнинг лексик жиҳатдан жуда бўлмаса иккита бошқа тилдан кирмаган сўз ёрдамида исботланиши мумкинлиги унчалик аниқ эмас². Ҳар бир фонологик системанинг бир аъзоси бўлган фонема, асосан, тўрт вазифани бажаради: 1) материал жиҳатдан сўз ва морфемаларни ҳосил қилиш; 2) фонологик (функционал) жиҳатдан сўз ва морфемаларни фарқлаш; 3) сўз ва морфемаларни чегаралаш (масалан, -нг - сўзнинг бошида келмаслиги каби); 4) эшитиб ҳис қила олиш ва таниб олиш (масалан, чет тилидан ўтган ж фонемаси *журнал*, *жюри* сўзларида қўлланади ва уларни биз таниб оламиз).

Фонемаларни эшитиб ҳис қила олиш, яъни перцептив аспектда ўрганиш ҳозиргача анча орқада қолган эди. Фонологияда бу аспект

¹ L a s s R. Phonology. An introduction to the basic concepts. Cambridge Univ. Press, p. 39.

² Лекко И. Лексическая доказательность фонологических оппозиций — Русское и славянское языковедение. К. 70-летие члена кор. Р. И. Аванесова. М., «Наука», 1972, с. 159.

фонемани таниб олиш вазифаси масаласини четлаб ўтилиб, «... Инсон тилда қанча фонема бўлса, ўшанча товушларни фарқлашга қодир»¹ - деб ҳисобланган эди. Аслида эса, бир фонема доирасида талаффуз тилувчи турли артикуляцион-акустик хусусиятлари билан фарқланувчи товушлар аллофонлар ёки вариантлар ҳисобланиб, улар функционал фарқлашга қодир эмасликлари сабабли чуқур қаралмаган эди. Бу масала, айниқса, талаффузи жуда ўзгарувчан бўлган унлилар учун аҳамиятлидир. Унли товушларнинг нутқнинг турли ҳолатлардаги талаффузи фонеманинг аллофонлари сифатида эшитиб ҳис қилинади. Унли фонемаларнинг фарқланиш белгилари ҳақида гап борганда, уларнинг турли ҳолатларда ўзгармаслиги айтилган эди. Н.С. Трубецкой кўрсатишича, жаҳон тилларининг барчасида унлилар фонологик жиҳатдан тилнинг кўтарилишига кўра фарқланадилар. Бу фарқланиш белгиси максимал даражада бўлса, қатор белгиси - минимал ва лабнинг ҳолатига кўра белгиси улар ўртасидаги даражада тақсимланади ва бу эса ўрол-олтой, хусусан, туркий тиллар мисолида исботланган². Юқорида айтганимиздек, тилнинг кўтарилиш ва лабнинг ҳолати бўйича фонологик фарқланиш ўзбек тили унлилари учун ҳосдир. Унлилар тил олди ундошларидан кейин тил олди, тил орқа, айниқса, чуқур тил орқа ундошлари к, ғ, х дан кейин тил орқа белгисига эга бўлиши ва бу қатор белгиси муайян бўлмай, ўзгариб туришини кўрсатади. Шунингдек, бурун ундошларига ёндош келган унлилар назализация қилиниши ҳам фонологик хусусиятга эга эмас. Масалан: *нон, мен, онг, тонг, кейин*. Баъзан эса, ундошлар унлилар билан қўшиб талаффуз этилиши мумкин. Бундай коартикуляция нутқда жуда кўп учрайди. Бу хусусият тилда ундошларни алоҳида талаффуз этиш қийинлиги ва уни осонроқ айтиш учун унлини қўшиб айтиш одати борлиги билан изоҳланади.

Ўзбек тили тарихига мурожаат қилсак, унда и фонемасининг тўртта варианты борлиги ва бу далилни Алишер Навоий ва Тоъли Имоний кўрсатиб ўтганлиги диққатга сазовордир: қисқа *и*, чўзиқ *и:* (*ий*), одатий *и* (чўзиқ ҳам, қисқа ҳам эмас, ўрта чўзиқликдаги товуш бўлса керак - *А. А.*), анча кенг вариантдаги *и* (*и³*)³ бу вариант бир оз дифтонглашган бўлиши керак, чунки ундаги «э» белгиси шунини кўрсатади - *А. А.*) Ўзбек тили тарихида бошқа чўзиқ ва қисқа, кенг ва тор кўринишдаги турли унли фонемалар бўлганлиги ҳақида ҳар хил

¹ Бондарко Л. В. Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи. Изд. МГУ, Л. 1981, с. 38. Кэптоблинг номи эшитиб ҳис қилиниши нисбатга салганда, фонетика тилга, фонология нутқга хослигини кўрсатади.

² Мельников Г. П. Некоторые общие черты вокализма урало-алтайских языков. // Исследования по фонологии. М., «Наука» 1966, с. 345.

³ Умаров Э. А. О четырех вариантах фонемы и в староузбекском языке. — Фонетика языков Сибири и сопредельных регионов. Новосибирск, 1986, с. 40—42.

фикрлар мавжуд¹. Бу хусусият ҳозирги ўзбек шеваларида сақланиб қолганлиги маълум ва бу ҳақда кўпгина тадқиқотларда турли қарашлар мавжуд. Ҳ. Дониёров ўзбек адабий тилида олти унли фонема эмас, балки унинг ҳисоби етти-саккизта бўлишини кўрсатиб ўтади². Бироқ бу еттинчи ёки саккизинчи унли фонема аниқ айтилмайди. А. Шерматов Қашқадарёдаги қарлук диалект зонасидаги шеваларда 6-7 фонемани, ж-ловчи шеваларда эса, 10 унли фонемани фарқлайди³. Ўзбек шеваларида унли⁴ фонемаларнинг сони адабий тилдагидан кўпчилиги⁴, уларда бошқа туркий тилларидаги фонетик ва фонологик хусусиятлар анчагина ривожланган ҳолатда эканлигини кўрсатади.

Ўзбек адабий тили унли фонемалари икки асосий турдаги аллофонларига эга: 1) ёндош ундошлар таъсиридаги комбинатор вариантлар; 2) урғу таъсирига учровчи позицион вариантлар. Юқорида келтирилган экспериментал текширишлар, рентгенографик ва спектрал таҳлил натижаларига кўра, унлиларнинг артикуляцион ва акустик белгилари ўртасида маълум муносабат бор. Комбинатор вариантлар кўпинча бирор ундош товушдан кейин келган унлидаги турли ўзгаришларни кўрсатади. Позицион ўзгаришлар урғули ва урғусиз ҳолатда вокализм системасидаги аллофонларни аниқлашга имкон беради. Бу масала туркий тилларда унли фонемаларни кўп бўгинли сўзларда бошланғич ва охириги бўгинларда қараш билан боғланади. А. М. Шчербак кўрсатишича, кўп бўгинли сўзларнинг биринчи бўгини ва бир бўгинли сўз вокализи ўртасидаги фарқ, асосан, баъзи (фонематик қаторларнинг қўлланиш хусусиятларини белгилаб беради ва бу миқдорий табиатга эгадир⁵. Турли ҳолатларда бир бўгинли ва кўп бўгинли сўзларда унли фонемаларнинг аллофонлари аниқланади ва у урғули ва урғусиз вокализм, сўзнинг биринчи ва охириги бўгинларидаги унлиларнинг аллофонлари сифатида қаралади. Бироқ, унлиларнинг ҳеч қандай ҳолатга боғлиқ бўлмаган баъзи ўргаришлари диафоник вариативлик⁶ сифатида қаралади. Диафоник вариативлик сўзларни фарқлашга хизмат қилмайди ва у функционал эмас. Диафоник вариативлик позицияга деярли алоқадор бўлмагани билан аллофоник вариативликдан фарқ

¹ Шчербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970; Серебряников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. Отв. ред. Э. Р. Тевшиев, М., «Наука», 1984.

² Дониёров Ҳ. Опыт изучения джиргалских диалектов в сравнении с узбекским литературным языком, Ташкент, 1973, с. 103.

³ Шерматов А. Узбекские народные говоры Кашкардарьинской области Ташкент, 1978, с. 13—14.

⁴ Алиев А. Ю. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. Тошкент, 1974.

⁵ Шчербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, с. 59.

⁶ Бу термин ва тushунча инглиз фонетиси Д. Жоунз томонидан таъриф этилган. Jones D. An outline of English phonetics. Cambridge, 1969, p. 119.

килади. Г.П.Торсуев диафоник вариативлик барча тилларда ҳам борлиги ва уларни аниқлаш нафақат назарий ва амалий фонетика учун, балки тилнинг тарихи ва умумий фонетика учун муҳим аҳамиятга эга эканлигини алоҳида кўрсатиб ўтади¹. Фонемаларнинг диафоник вариативлиги позицияга унчалик боғлиқ эмаслиги уларнинг сифати ва миқдори (чўзиқ-қисқалиги) талаффузда баъзи ўзгаришларни вужудга келтиради. Ўзбек адабий тили унли фонемаларининг диафоник вариативлигига и нинг бир оз орқа қаторда, юқори кўтарилишнинг кенг шаклида, баъзан ь (ә) га яқин, лабларнинг бир оз чеккага тортилиши билан талаффуз қилиниши мисол бўлади. Шунингдек, е нинг очик э га ўхшаш талаффузи, у нинг бир оз олдинга йўналган талаффузи ҳамда а нинг бир оз орқага йўналган талаффузи, о нинг талаффузида лабларнинг анча кучсиз ҳаракати ҳам диафоник вариативлик натижасидир, у нинг талаффузида тилнинг кўтарилиши унча юқори бўлмай, лабнинг ҳаракати кучли бўлиши ҳам диафоник вариативлик ҳисобланади. Умуман, диафоник вариативлик ўз номи билан икки товуш доирасидаги талаффузни билдиради ва сўзловчиларнинг шахсий талаффуз одатлари билан боғланади.

Нутқ товушларнинг занжирсимон уланишидан ташкил топган. Нутқ жараёнида товушлар ёндош товушлар ва урғу таъсирида ўз талаффузини ўзгартиради.

Фонемаларни оппозицияга қўйганда, уларнинг сўзларда бир хил ўринда бўлиб, шу сўзларни фарқлашга хизмат қилиши кузатилади. Масалан: *тол - қол, қўл - бўл, гул - қул, сил - фил* каби. Фонемаларга тегишли аллофонлар ҳеч қачон бир хил ўринда учрамайди, яъни тўлдирувчи дистрибуцияда бўладилар. Бир фонеманинг турли аллофонлари ҳар хил позицияларда учрайди. Унлиларнинг нутқда ва сўзнинг фонетик структурасида турли ўзгаришларга учраши, одатда, ёндош ундошлар таъсирида бўлади. Кўпгина тилларда унлилар лаб, тил олди, тил орқа увулир ундошлар таъсирида турли ўзгаришларга учрайди. Ўзбек тили ҳам бундан мустасно эмас. Лаб ундошлари таъсирида лабланмаган унлилар бироз лабланганлик белгисига эга бўлади: *бер, фил, тиёда, вақт* (воқт - эшитилади) каби. Лекин бу лабланганлик унчалик сезиларли эмас. Тил олди ундошлари таъсирида тил орқа унлилари тил олди қатор белгисига ўтади. Бу албатта, нутқ органларининг ундош талаффузидан унлига ўтиш фазаси билан боғлиқ, лекин уни нутқ органларининг нутқдаги хизматини иқтисод қилиши билан ҳам боғланади. Умуман, статистик

¹Торсуев Г. П. Константность и вариативность в фонетической системе, М., Наука, 1977, с. 3.

жихатдан нутқда тил олди товушлари кўпроқ учрайди, чунки уларнинг талаффузи бошқа товушларга қараганда анча осонроқ ҳисобланади¹.

Бу далил; ўзбек тили² ва бошқа тиллар³ мисолида ҳам тасдиқланади. Масалан, *тор, сўл, дўнғ, дон, зўр, лона, лугат* каби сўзлардаги унлилар тил олди аллафонлари ҳисобланади.

Тил орқа ундошлари унлиларнинг қатор бўйича белгисини ўзгартириб юбориши мумкин. Ўзбек тилидаги тил орқа, айниқса, чуқур тил орқа **к, ғ, х** ундошлари тил олди унлиларнинг тил орқа белгисига эга бўлишида асосий вазифани бажаради. Масалан, *хат, қиров, ғирром, хитоб, қамиш, ҳирс, гараз* каби Бу ўринда **к, ғ, х** ундошларидан кейин ҳақиқий туркий сўзларда **е** унлисини жуда кам учрашини алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим. Шу сабабли А.Ф. Сёберг **е** унли фонемасининг тил орқа аллофонини кўрсатмай ўтган бўлса керак. Унинг ёзишича, **ў** фонемаси юкори - ўрта, орқа - марказий (*high - mid, back-central*), биров **ё**ниқ аллофонига эга: ўрин йўл⁴. Бу мисолларда **р, й** таъсирида ўзгариши юкоридан ўртага, қатор белгиси орқадан марказий қаторга ҳаракати, яъни индифферент қатор назарда тутилган. Ўзбек тили фонетикасига доир адабиётларда унли фонемаларнинг турли ҳолатлардаги аллофонлари кўрсатилган⁵. **и** - фонемасининг тил олди аллофони икки тил олди ундоши оралиғида, **лаб** ва тил олди ундошларидан олдин сўз бошида, **к, ғ** ундошларидан олдин ва кейин, **й** - тил ўрта ундошидан олдин ва кейин учрайди ва бу ҳолатларда акустик жихатдан **е, э** га ўхшаш эшитилади. Масалан: *бил, сил, фил, дим, жисза, нима, миҳ, кир, илик, гиёҳ, йил, ийиқ, ийманмоқ, икки, зиён, риё, экин, гел* каби. **и** фонемасининг тил орқа аллофонлари **к, ғ, х** ундошларидан кейин ва улар билан ёндош ҳолатда учрайди ва у **ы** га акустик жихатдан ўхшаш эшитилади: *қил, қир, қидирмоқ, чизик, қийқим, ўгил, ўғир, зигир, хира, хит, хирмон, хивич, хиргойи, хитчин* каби. А.Ф. Сёберг **и** фонемаси **к, ғ, х** билан кўшни келганида, юкори орқа-марказий лабланган (*back-central rounded*) аллофонига эга бўлишини *шак* («ияк» бўлса керак -А. А.), хитой, ғилдирак⁶ сўзлари мисолида беради. Бу ўринда лабланганлик белгиси умуман кўринмайди. Бироқ **к, ғ, х** ундошлари таъсирида ҳамда жарангсиз ундошлар ўртасида **и** фонемаси жуда қисқа редукцияга учраган аллофонига эга бўлади: *қиш, тиш, пиширмоқ* каби. **р, л, з, н**

¹ Zipf G. K. Human behaviour and the principle of the least effort. N. Y 1946.

² Рызал С. А. Статистическое исследование графической и фонологической систем современного узбекского языка. АКДТ. 1970.

³ Чистяков В. Ф. Частности тласных и согласных в 50 языках разного грамматического строя / Lingua Posnaniensis, 1972, vol. XVI, p. 45, 48.

⁴ Sjöberg A. F. Uzbek structural grammar, The Hague, 1963, p. 17.

⁵ А. Ф. Сёберг келтирган аллофонлар ҳам В. В. Рывинов, А. Н. Кононов, И. И. Клисон ва бошқаларнинг фикрларини тақрирлайди.

⁶ Sjöberg A. F. Op. cit. p. 15.

ундошларидан олдин и қисқа кучли редуциялашган аллофонига эга бўлади¹: *бир, бироқ, сир, тил, жисза, шинни* каби. Умуман, и фонемаси ургули ва ургусиз ҳолатда энг чўзиқ унлидан то энг қисқа унлигача ҳамда ўрта чўзиқликдаги вариантларига эга бўлиши мумкин. Бир фонеманинг турли чўзиқликдаги вариантларини баъзан аллохрон (лотинча (allochrone allo - вариант, chrone - чўзиқлик) деб ҳам юритилади². Лекин турли чўзиқликдаги унлилар бир йўла ҳам микдорий, ҳам сифат белгилари билан фарқланади. Масалан, чўзиқ и тил олди юқори кўтарилишининг тор шаклида бўлса, қисқа и эса, орқага йўналган тил олди, юқори кўтарилиш, кенг шаклидаги унли ҳисобланади. Демак, микдорий (чўзиқ-қисқа) белгисига эга бўлган икки унли бир йўла сифат белгисига ҳам эгадир. Шу сабабли, аллохрон билан аллофонни доим ҳам фарқлаш мумкин эмас. Бинобарин, аллофон атамасининг ўзи кифоя қилади ва кўпчилик фонетистлар «аллохрон» атамасини қўлламайди. Лекин шартли равишда чўзиқ ва қисқа аллохронларини фарқлаш мумкин. Бу ўринда сифат фарқлари анча минимал ҳисобланади, яъни тил олди - орқага йўналган тил олди, юқори кўтарилишининг тор шакли - шу кўтарилишининг кенг шакли каби фонетик фарқлари инobatта олинмайди.

Биз аллохрон тушунчасини ана шу маънода қўллаймиз. Антропофоник жиҳатдан ёпиқ унлилар очиқ унлиларга қараганда камроқ чўзиқликка эга. Бу э ва и, о ва у унлиларини киёслашда аникроқ сезилади³. Артикуляцион ва акустик жиҳатдан и-ы кучсиз оппозицияда бўлиши и га ўхшаш нейтрал унлининг пайдо бўлишига олиб келади. Ўзбек тилида шундай хусусият топилади. и-ы оппозицияси баъзи ўзбек шеваларида умуман бўлмаган. Уларда эрон тиллари таъсирида унлиларнинг куб шаклидаги эмас, балки учбурчак системаси ривожланган⁴. В.В. Решетовнинг фикрича /и/ фонемаси саккиз-ўнга аллофонига эга А.Ф. Сёберг и фонемасининг 10-аллофонини кўрсатиб ўтади. (Юқоридаги асар, 14-15-бетлар). Юқоридаги аллохроник ўзгарувчанликнинг сабаби шуки, «ўзбек тилидаги /и/ фонемаси микдорий жиҳатдан муайян эмас - бу фонеманинг микдорий таснифи турли товушлар билан ёндош ҳолатда нормал талаффузидан у ёки бу томонга қараб ўзгаради»⁵. ... Лекин /и/ унлисининг сўз охирида ургули бўғиндаги ҳолатда учрайдиган варианты аслида кучли позиция бўлгани учун асосий вариант деб

¹ Решетов В. В. Узбекский язык. Часть I. Введение. Фонетика. Т. 1959, с. 128—129.

² Аслима Д. Жоуыз чўзиқ ва қисқа фонемаларнинг хрономса (chronometre) деб атаган ади. D. Jones. Op. cit. 120.

³ Мельников Г. Н. Указ. раб. с. 297, 305.

⁴ Мельников Г. Н. Указ. раб. с. 297, 305.

⁵ Решетов В. К. Указ. соч., с. 128.

хисобланиши зарур эди. Бирок, *икки* (иккә), *берди* (бердә), *тилим* (тиләм), *янги* (янгә) каби сўзларда ургули бўғинда и' э томон силжиб, бир йўла сифат ва микдорий жиҳатдан фаркланади. Одатда, редукция ургулисиз бўғинда рўй беради ва унинг натижасида маълум унли бошка унлига кўчади ёки бутунлай тушиб қолади. Редукция натижасида ургулисиз бўғиндаги товушнинг чўзиқлиги қисқарса микдор редукцияси, сифати ўзгарса, сифат редукцияси деб аталади. Агар редукциялашган товуш талаффуздан бутунлай тушиб қолса, ноль редукция деб аталади. Бу фонетик редукциянинг турлари фонологик нейтрализациянинг редуктив типи сифатида қаралиши мумкин. Ўзбек тилидаги унлиларнинг ургули бўғиндаги варианты алоҳида хусусиятга эга. Унлилар ургули бўғинда бошка товушга ўзгариб, кучсизроқ талаффузи билан ажралиб туради. Бундай ургули бўғинда ўзгача талаффуз қилинувчи унли фонемаларнинг вариантларини «варифон»лар деб аташ мумкин (лотинча *vari* - ўзгариш, вариация, *phon* - товуш). Унли фонемалар ургули ва ургулисиз аллофонларига эга. Ургулисиз бўғинларда /и/ унлиси жуда қиска бўлиши ёки талаффуздан тушиб қолиши ўзбек тилида ҳам топилди: *пиширмоқ*, *тилим*, *қиров*, *хитоб* каби. *е* (э) фонемаси, асосан, учта аллофонига эга. Бу аллофонлар бир-биридан тилнинг кўтаралиш даражасига кўра фарк қилади: *ярим-ёпик*, *ёпик*, *ярим-очик*. Одатда, кўпроқ *ярим-ёпик* *е* талаффуз қилинади: *бет*, *бешик*, *сел*, *тер* каби. Ёпик /е/ ёндош ундошлар таъсирида ҳосил бўлади: *кек*, *кетмоқ*, *келмоқ*, *берк* каби. *Ярим-очик* /э/ кўпроқ сўз бошида учрайди: *эшик*, *эшитмоқ*, *эшак*, *эт*, *элак*, *энди* каби. *е* унлиси чуқур тил орқа *ғ*, *қ* ундошларидан кейин умуман учрамайди. Бирок у /х/ ундошидан кейин бир неча сўзларда учрайди: *хеш* (тожикча қариндош), *хедер* (немисча техник), *хендбол* (инглизча қўл тўпи ўйини) каби. Шу сабабли, *е* нинг тил орқа аллофонининг қўлланиши жуда чекланган. /е/ - тил олди аллофони кўпроқ учрайди.

Ўзбек тилидаги *а* унли фонемаси ҳам ана шундай тил олди ва чуқур тил орқа *х*, *ғ*, *қ* ундошларидан кейин тил орқа аллофонига эга бўлади. У кўпинча *э* белгиси билан кўрсатилади ҳамда ургули ва ургулисиз бўғинларда сўзлардаги турли кўшимча ва суффиксларда кўп учрайди. Ургулисиз бўғиндаги *а* нинг аллофони *э* га анча ўхшашдир: *ханжар*, *казина*, *капалак*, *манманлик*, *таққара*, *паниша*, *жанжал* каби. Бу сўзларнинг биринчи ургулисиз бўғиндаги ва кейинги ургули бўғинлардаги *а* га яқин аллофони ўртасида сифат фарқи сезилиб

¹ *э* белгиси турли тиллардаги нейтрал, «зака» деб аталувчи унлига тегишлидир. Унинг талаффузи /и/ нинг туркий сўзлар омирдаги талаффузига жуда ўхшаш хисобланади.

туради. Баъзи жарангли ундошлардан кейин келганда а анча чўзиқ бўлиши мумкин: *наъматак, раис, сайрамоқ, таажжсуб, таассуб, табаа, тааллуқ*. Кейинги сўзларда а нинг чўзиқлиги унинг иккилангани ҳисобига бўлади. Рус тилидан ўтган сўзларда /а/ нинг талаффузи ўзгармай қолади.

у унли фонемаси ҳам тил олди ундошларидан кейин тил олди аллофонига тил орқа к, ғ, х ундошларидан кейин тил орқа вариантига эга бўлади. Бу унли *бут, сут, тут* каби сўзларда анча аниқроқ эшитилади. У баъзи й, л, р тил олди ундошлари билан ёндош келганда, чўзиқ аллохронига эга: *бурун, юлдуз, булут, бутун, юр* каби. у жарангсиз ундошлар ўртасида қисқа аллохронига эга: *туш, суст, кутмоқ*. Сўз бошида ургусиз бўғинда у редукцияга учрайди ва жуда қисқа аллохронига эга бўлади: *қушча, тушлик, тушмоқ, сурмоқ, гунча* каби. Юқоридаги аллофонлар бир-бири билан тўлдирувчи дистрибуцияда бўлади, яъни бири учраган ҳолатда иккинчиси учрамайди. ў фонемаси ярим-ёпиқ асосий аллофони билан бирга, х, ғ, к чуқур тил орқа ундошлари билан ёндош келганда, ёпиқ аллофонига, тил олди ва тил ўрта /й/ ундошлари билан ёндош келганда, бир оз ёпиқ тил олди аллофонига эга бўлади. Бу унлининг /к, г/ ундошлари билан қўшни ҳолатда тил олди бўлиб талаффуз этилиши шубҳалидир. Келтирилган мисолларда ў, к ва й, г ва з ундошлари оралигида берилгани туфайли *кўйлак, гўзал, гўшт'* сўзларида тил олди аллофон учрайди. Бу эса, кейинги й, з ва бошқа ундошлар таъсирида рўй беради. ў сонантлар билан ёндош келганда, бир оз чўзиқ аллохронига эга-: *ўрин, сўнг, бўлмоқ, дўнг, шўр, тўн, ўн, сўна* каби. Икки жарангсиз ундош ўртасида ў кўпинча қисқа аллохронига эгадир: *тўкмоқ, сўкмоқ, чўкмоқ, чўт, шўхчан* каби.

/о/ фонемаси лабланганлиги билан /а/ фонемасидан фонологик фарқланган унлидир. А.Ф. Сёберг бу унлининг орқа қатор, очиқ, анча чўзиқ лабланган /о/ варианты ва /а/ жуда очиқ чўзиқ енгил лабланган аллофонини кўрсатиб ўтади: *чай, саодат'*.

Ҳақиқатда ҳам, бошқа унлилар қатори /о/ сонантлар ва жарангли ундошлар билан қўшни ҳолатда ярим чўзиқ /о/ аллохронига эга бўлади: *гор, ёз, дор, ноз, нор, норғил, оз, соз* каби.

Ўзбек тилида унлиларнинг анча чўзиқ талаффузи фonoстилистик (экспрессив) белги ҳисобланади.

Кўринадики, ўзбек тилидаги унлилар қатор ва кўтарилиш белгилари билан фарқланувчи аллофонларига ва чўзиқ-қисқалиги

¹ Рашевон В. Улка сўз., с. 137.

² Sjöberg A. F. Uzbek structural grammar. Келтирилган мисоллар асли тўғри эмас.

бўйича аллохронларига эга бўлиб, бу уларнинг турли ўринларда, маълум ундошлар таъсирида, ургули ва ургусиз ҳолатларда учраши билан боғлиқ.

1.7. Фонотактика.

Товушларнинг турли ҳолатларда бирикув қондалари

Ҳар бир тил, сўз, морфема ва бўғинларнинг турли ҳолатларида учровчи товуш бирикмаларига эга. Фонологияда фонемаларнинг вакиллари бўлган товушларнинг сўз, морфема ёки бўғинларнинг турли ҳолатларида, яъни боши, ўртаси ва охирида бирикиб келиш қондаларининг мажмуи “фонотактика”¹ (phonetics – грекча phone – товуш, taktike – тартибга солиш усуллари) деб юритилади. “Фонотактика” терминини АҚШ тилшуноси Р.П. Стоквел ўзининг нашр этилмаган Жоржтаун университетида 1954-йилда ўқиган маърузасида қўллаганлигини бошқа америкалик олим А.Хилл² ёзган эди. Унгача фонологиянинг бу бўлимини “фонемалар синтагматикаси”, “фонемалар тактикаси”, “товушлар синтактикаси”, “фонемалар комбинаторикаси” каби номлар билан аталган. Ф.де Соссюр ҳам товуш бирикмалари фонологияси ҳақида ёзиб, уни “комбинатор фонология” термини билан атаган, ҳамда товуш бирикмалари ичида нима бўлишини алгебраик тенгламаларга ўхшаш ҳолда қараб, улардаги механик ва акустик элементларнинг алоқадорлик микдорини ҳам ҳисоблаб, уларнинг биридаги ўзгариш бошқасига ҳам таъсир ўтказишини аниқламоқ зарурлигини кўрсатиб берган эди.³

Ўзбек тилшунослигида фонотактика соҳасидаги илмий тадқиқотлар унчалик кўп эмас. Бу соҳада Ч.Э.Бидвел (АҚШ), А.Ишаев, Қ.Тайметов, И.А. Киссен, А.А.Клименко, М.Ж.Зулхонов, М.А. Солиева, А.Ф.Себерг (АҚШ) ва бошқаларнинг илмий ишлари мавжуд (Китобимизнинг охирида берилган адабиётлар рўйхатига қаранг). Баъзи тилшунослар “фонотактика” ва “фонемотактика” терминлари ва тушунчаларини фарқлаб, умуман фонотактик қондалар фонемалар ва аллофонларга тегишли эканлигига асосландилар.⁴

Лекин бу икки тушунча яхши фарқланмайди, чунки улар асосида товуш субстанцияси бўлиб, бири (фонема), иккинчиси (аллофон) ни тақозо қилади. Шу сабабли “фонотактика” термини

¹ Trask L.R. A Dictionary of Phonetics and Phonology. Routledge, London and N.Y. 2004, p. 277-278.

² Hill A.A. Introduction to Linguistic Structures. N.Y., 1958, p.68 Бу ҳақда қаранг: Авазбоз Н. Проблемы современной фонотактики. Тошкент: Ўзбекистон университети, 1997.

³ Соссюр Фердинанд де. Эссе по общей лингвистике. М., Прогресс, 1990, стр.136.

⁴ Авазбоз Н. Қўрашгани асар, 4-5 бетлар.

билан иш тутуш анча қулай ва тўғридир. Кейинги давр фонологиясида “фонотактика” термини кенг қўлланилмоқда ва унинг турли тилларга хоё хусусиятлари ва универсалиялари таклиф қилинмоқда.¹ Мазкур соҳа на фақат назарий, балки амалий аҳамиятга эгадир. Чунки чет тилларга ўргатишда “ноодатий”, яъни ўз она тилида йўқ бўлган товуш бирикмасини нотўғри талаффуз қилиш ҳоллари кўп учрайди. Шу сабабли бундай товуш бирикмалари учрайдиган турли усулдаги талаффуз машқлари таклиф этилади. Ўзбек тили ҳам бундан ҳолис эмас. Ўзбек тилида к, ғ, х ундошлари билан қатнашган товуш бирикмалари (мискол, кирғоқ, тўхта каби сўзларда) хорижийлар талаффузи учун қийинчилик туғдиради.

Ўзбек тилида мавжуд бўлган товуш бирикмаларини асли туркий ва бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар билан бирга сўз бошидаги ундошлар бирикмалари билан кириб келган турларини фарқлаш мумкин. Бу ўзлашган сўзлар ўз навбатида турли бўғинлар қўлланилишига ҳам сабаб бўлган. Сўзларнинг боши, ўртаси ва охирида келадиган товушлар бирикмалари сўзнинг сегмент структурасига тегишли бўлса, сўзнинг акцент, ритмик бўғин структураси, просодик белгилари унинг суперсегмент структурасини изоҳлайди.

Ўзбек тилида унли ва ундош фонемаларнинг учраш ҳолатлари, ундошлар бирикмаларининг сўз боши, ўртаси ва охирида келиши, умуман уларнинг дистрибуцияси, синтагматик хусусиятларини кўрсатиб ўтаемиз.

1.7.1. Алоҳида унли ва ундош фонемаларнинг турли ҳолатларда қўлланиши

Ўзбек тили унлиларининг турли ҳолатларда алоҳида қўлланилишини кўриб чиқамиз. Ўзбек тилидаги унли фонемалар ўз қўлланилиши табиатига эга. Жумладан, /и/ фонемаси сўзларнинг боши, ўртаси ва охирида учрайди ва ёндош ундошлар таъсирида турли аллофонларига эга бўла олади. Одатда, /и/ унлиси тил орқа ундошларидан кейин келган ҳолатда тил орқа аллофонига, аксинча тил олди ундошларидан кейин келса, тил олди аллофонига эга бўлади.

Ўзбек тилида /е/ унлиси туркий сўзларнинг бошида учрайди: элак, эчки, экин, эрак, эл, эшик каби. Ўзбек тилидаги /у/ унлиси сўз боши, ўртаси ва охирида учрайди ва ўз учраган ҳолатига кўра ёндош ундош таъсирида турли аллофонларга эга бўлади. Жумладан, тил

¹ Gussmann E. Phonology. Analysis and Theory. Cambridge University Press, 2002, p.96

олди ундошларидан кейин келган ҳолатда, тил олди аллофонига, тил орқа ундошларидан кейин келганда тил орқа аллофонига эга бўлади. Ўзбек тилидаги ў унли фонемаси фақат сўз бошида, биринчи бўғинда келади: ўтин, ўтлоқ, ўқимок, ўқинмок, ўгил, ўхнаш ва ҳ.к. Ўзбек тилидаги о ва а фонемалари сўзларнинг талаффузида диафон ҳамда аллофонларига эга бўлади. Ўзбек адабий тилида икки унли бирикмалари кўнгина топилади. Улар асосан араб, форс, тожик, рус, ғарб ва шарқ тилларидан ўзбек тилига ўзлашган сўзлар таркибида учрайди. Асосан, қуйидаги икки унли бирикмалари аниқланган:¹

Сўз бошида: **оо, но, ао, он, уи, ае, не, ау;**

Сўз ўртасида: **аа, ао, на, еа, уа, ао, оо, но, ео, уо, аи, ои, ни, еи, уи, ае, ое, не, ее, уе, ау, оу, ну, еу, уу, аў, оў, еў;**

Сўз охирида: **аа, оа, на, еа, уа, ао, но, ео, уо, ои, ое, ау, оу.**

Бу унли товуш бирикмалари икки элементдан иборат бўлса ҳам дифтонг (грекча “di” – икки, “fon” – товуш) бўла олмайди. Чунки бу унли бирикмалари бўғин бўлинишида икки бўғинга, морфема чегарасида ҳам иккига бўлиниб кетади. Дифтонг, одатда бир бўғин ва морфемада бўлиб, иккига бўлинмай, ҳар иккала элементи бирга талаффуз қилинади ва шу сабабли баъзи тилларда улар алоҳида фонема ҳисобланади. Масалан, инглиз тилида boat /bout/, going /gou-
iŋ/, saying /sei-iŋ/, making /mei-kiŋ/. Мисоллар: аут (инглиз-out), аэропорт (французча-aerоport), археолог (французча-archeologue), таалук (араб), матбуот (араб), беозор (форс), нокаут (инглиз), синхуа (хитой), пионер (грек), маориф (араб), радио (француз), геолог (грек), театр (француз), муаллим (форс), воқеа (форс), самоа (оролнинг номи), иншоот (араб), вакуум (грек) ва ҳ.к.

Ўзбек тилига бошқа хорижий тиллардан ўзлашган сўзлар билан бирга **ф** жарангсиз, сирғалувчи фонемаси кириб келди ва у ўзининг жарангли, сирғалувчи жуфти бўлган **в** ундошини топиб, корреляция қаторига кирди. Бу **ф** фонемаси рус тилига грек тилидан ўзлашиб, жарангли **в** жуфтини топган. Т.В.Гамкрелидзе 26 та тилда мавжуд бўлган **ф** жарангсиз сирғалувчи ундош фонема ўзининг жарангли сирғалувчи жуфти бўлган **в** фонемасини борлигига ишора қилгандек, жарангли велар сирғалувчи **ғ** ундош фонемаси ўзининг жарангсиз велар сирғалувчи жуфти бўлган **х** фонемаси бор эканлигини кўрсатиб беради.² Бу фонологик универсалияга ўзбек тилини ҳам қўшиб қўйиш мумкин. Чунки унда ҳам **ф-в, х-ғ** жарангли-жарангсиз оппозициялари корреляцияга бирлашади ва уларнинг бирининг борлиги

¹ Ишмаев А. Ўзбек адабий тилида товуш бирикмалари. Ўзбек тили ва адабиёти, 1966 й, №1, 22-бет.

² Гамкрелидзе Т.В. Маркированность в фонологии и типология фонологических систем // Теоретические основы классификации языков мира. М. Наука, 1980. стр. 85-90.

иккинчисининг борлигини кўрсатиб беради. Туркий сўзларда х фонемаси фақат сўз бошида учрайди ва бошқа ҳолатларда келмайди, нг фонемаси эса фақат сўз охирида бўлади ва бошқа ҳолатларда учрамайди. Бу фонемалар х (h), нг (ŋ) бошқа тилларда ҳам алоҳида ажралиб туради ва ўзбек тилидаги ҳолатларда учрайди. Жумладан, инглиз тилида h ундоши фақат сўз бошида, ŋ фонемаси эса сўз охирида жуда кўп қўлланиладилар ва фақат бир ҳолатда учраса ҳам уларнинг тилдаги функционал хизмати етарлидир. Умуман, ундош фонемаларнинг тилдаги информатив хизмати унлиларга қараганда анча юқори ҳисобланади. Бу айниқса, сўз бошида қўланувчи ундошларга тегишлидир. Сўзнинг бошида келувчи товушлар аниқ, кучли талаффузи билан ажралиб туради. Аксинча, сўз охирида портловчи товушларнинг сирғалувчи товушлар билан алмашинуви сонант товушларнинг унлиларга яқинлашуви (спирантизация), унлиларнинг ва баъзи ундошларнинг тушиб қолиши, ундошлар бирикмаларининг қисқаруви каби хусусиятлар бу ҳолатнинг кучсизлиги билан изоҳланади. Қизиғи шундаки, ўзбек тилидаги сўзларнинг охиридаги ҳолатни кучсиз дейиш мумкин эмас. Чунки туркий сўзларнинг охириги бўғини биринчи даражали ургу олади ва шу сабабли бу ҳолат кучли деб қаралиши лозим. Лекин шунга қарамай сўзнинг ўзаги ва аффикси чегарасидаги турли жараёнлар (ассимиляция, диссимиляция ва ҳ.к.) билан бирга аффиксларнинг ўзи ҳам қисқариши, баъзи унли ва ундошларнинг тушиб қолиши айнан сўз охирида рўй беради. Ҳар бир товушнинг физиологик ва акустик табиати унинг бўғиндаги ўрнига боғлиқдир. Товушнинг турли ўзгаришлари ҳам унинг ўрни, ҳолати, ургу, нутқнинг тезлиги (темпи), овознинг сифати (тембри, у нейтрал ва экспрессив бўлади), нутқ ритми кабилар билан боғланиб кетади.¹

Сўзнинг товуш структураси шу тилнинг морфологик (типологик) таснифидаги тури (флектив, агглютинатив, ўзакли, полисинтетик) билан ҳам боғлиқ. Агглютинатив тилларда сўз бошида шовқинли сонантлар анча кучли эпитилади. Бу ҳолатда жарангсиз ундошлар ҳам кўпроқ қўлланади. Бу хусусиятлар кўпгина тиллар қатори ўзбек тилида ҳам мавжуд.²

Турли тизимга кирувчи тиллардаги матнларни ўрганиш натижасида Ю.Крамский³ 33.753 ундош ва 27.554 унли учраганини аниқлаган.

Бу статистик ҳисоблашлар турли грамматик тузилишга кирган

¹ Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М., 1979, стр. 217-251

² Зубова Л.Г. Семантическая организация слова. М., 1977, стр. 19-26

³ Kravsky J. Papers in general linguistics. Mouton, 1976, p. 112

50 га тилда унли ва ундошларнинг учраш частотаси 2:3 га тенг бўлиб, бу бир-бирига яқин эканини тасдиқлайди.¹ Кўпинча турли тилларда лаб ва тил олди ундошлари кўпроқ ишлатилади. Бу хусусият талаффузни осонлаштириш одати билан боғлиқдир, чунки иктисод қилиш бу ундошларнинг талаффузи учун катта куч талаб қилмайди. Тил орқа ундошлари талаффузи мураккаб бўлиб, веляр ва увуляр товушларнинг талаффузи анча куч талаб қилади.

Жарангсиз ундошлар барча тилларда сўз бошида кела олади. Сўз ўртасида жарангсиз ундошлар камроқ учрайди. Умуман, сўзнинг боши ва ўртаси бир-бирига қарама-қарши туради. Бу айниқса жарангли ундошларнинг, айниқса жарангли портловчи ундошларнинг сўз боши ва ўртасида турлича ишлатилишида билинади. Бирок жарангсиз сирғалувчи ундошлар барча ҳолатларда пастрок дистрибутив фаолликка эга, камроқ қўлланилади.² Сўз ўртаси ва охирида жарангли бурун сонант ундошлари кўпроқ учрайди, уларнинг дистрибутив фаоллиги сўз охирига қараб кучайиб боради.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек тилидаги унли ва ундош товушларнинг алоҳида ҳолда турли ҳолатларда қўлланиши сўзларнинг морфологик структураси билан боғлиқдир.

1.7.2. Сўз ўртасида келувчи ундошлар бирикмалари

Ўзбек тилида сўз бошида учровчи ундошлар бирикмалари мавжуд эмас. Бундай товуш бирикмалари фақат ўзбек тилига бошқа тиллардан ўзлашган сўзларда учрайди.

Бошқа тиллардан ўзбек тилига ўзлашган сўзларнинг биринчи бўғинида (масалан: шкаф, стол, стул, кровать, план каби) учрайдиган ундошлар бирикмалари ўзбек талаффузи нормасига анча сингиб кетган ва улар баъзан бир ундошни тушуриб қолдиради (цирк – сирк, серк) ёки сўз бошида (стол – устал, шкаф – ишкоф) ва икки ундош бирикмаси ўртасида (кровать – каровот, план – пилон) унлини қўшиб айтишга мослашган.³

Сўз бошидаги унлининг кучсиз редукцияга учраган ҳолатда келиши натижасида ундош товушлар бирикмалари пайдо бўлгани ҳақидаги фикрлар ҳам мавжуд. Мисол сифатида билан /блан/, пиширмок /пширмок/, писта /пста/, пичок /пчок/, кишлок /қшлок/ каби сўзлар келтирилади.⁴

Аслида бу ундош товушлар бирикмалари оралигидаги

¹ Чистяков В. Ф. Частотности гласных и согласных в 50-ти языках разного грамматического строя // *Lingua Posnaniensis*, 1972, Vol. XVI, p. 45-48.

² Зубкова Л. Г. *Вмешевлазная работа*, стр. 10.

³ Киседем И. А. *Краткий очерк фонетики русского языка в сопоставлении с фонетикой узбекского языка*. Ташкент, 1952, стр. 23.

⁴ Тайястов К. Сўз бошида ва оралида келувчи ундошлар тузилиши // *Ўзбек тили ва адабиёти*, 1971, № 4, 34-37 б-лар.

униларнинг қисқа ва кучсиз талаффузи билан ясалган бўлиб, улар ўзбек оғзаки нутқига хос бўлиб, адабий талаффузда учрамайди. Ўз вақтида Е.Д. Поливанов фикрига асосланиб, Н.С. Трубецкой шундай деб ёзган эди: “В узбекском языке, который не терпит скопления согласных в начале слова, гласный і в первом безударном слогe обычно бывает ослаблен: говорят, например, р^іігмоқ “варить”, а считают что это р^іігмоқ.”¹ Ўзбек тилидаги сўзларнинг бошида ундош товушлар бирикмалари учрамайди, улар фақат бошқа тиллардан ўзлашган сўзларда учрайди.

Ўзбек тилида сўзларнинг ўртасида келувчи ундошлар бирикмалари кўнгина топилади. Сўз ўртасида учрамайдиган ундошлар бирикмалари асосан икки турли бўлади: 1. Ўзак морфемалар ёки сўз асоси икки ёки ундан кўп бўгинли бўлган ҳолатда учрайдиган ундошлар бирикмаси; 2. икки унли ўртасида аффиксал морфемалар кўчирилганда ёки кўп бўгинли сўзларда, яъни турли суффиксларга эга бўлган сўз шаклларида учрайдиган ундош товушлар бирикмалари.

Одатда икки бўгинли сўзларнинг ўртасида иккиланган ундошлар (геминатлар) учрайди; улар бўгин чизигида икки унли ўртасида бўлиб, биринчи ундош бўгинни тугаллайди, иккинчи ундош эса кейинги бўгинни бошлайди: кат-та, бар-ра, сас-сиқ, кат-тик, чўқи каби.

Ўзбек тилига бошқа тиллардан ўзлашган сўзларда ургули унлидан кейин келган геминатлар ўз талаффузини сақлаб қолади ва ургу ўз ўрнида – биринчи бўгинда бўлади: доллар, касса, гамма, сумма, ванна, тонна, мулла, ва ҳ.к.

Хорижий тиллардан ўзлашган сўзларда ургунинг таъсири бўлмаган ҳолда геминатлар сақланиб қолади: ассимиляция, диссимиляция, иммунитет, ассонанс, диссонанс, нетто, теннис, бассейн, профессор, аттестат, новелла, аббат, колледж, террор ва ҳ.к.

Ўзбек тилида ҳақиқий туркий сўзларда геминатлар сўз ўртасида келади ва уларнинг биринчиси бўгинни тамомласа, иккинчиси кейинги бўгинни бошлаб беради. Геминатлар бу хусусияти билан оддий ундошлардан фаркланади ва баъзи сўзларни фарқлашда оддий ундош – геминат (иккиланган ундош) оппозициясини ҳосил қилади: така – такқа, чўқи – чўққи, хато – хатто, катиқ – қаттиқ ва ҳ.к.

Иккиланган ундошларни кимографик тажриба асосида ўрганилганда, биринчи ундошнинг талаффузида экскурсия ва ўрта фаза бўлиб, унинг охириги фазаси – экскурсияси кейинги ундошнинг

¹ Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М., 1960, стр.-71

экскурсияси билан қўшилиб кетади ва уларнинг чегараси кимограммада кичик “қайрилиш белгиси” билан берилади. Бу хусусият геминат ундошларнинг, Н.С.Трубецкой кўрсатиб берганидек, икки бўғинга тақсимланишида олдинги бўғиннинг тамомланиши кейинги бўғиннинг бошланиши билан қўшилиб кетади ва алоҳида геминация корреляциясини ташкил қилади.

Геминатлар уч турли бўлади:

- 1) Сўз ўзаги билан аффикс бир турдаги ундошга эга бўлиб, биринчиси охирида ва иккинчиси бошланишида туради: юракка, тоққа, моллар, тўнни, торроқ, икки, тишлийлик каби;
- 2) Юқоридаги (1) турдаги геминатлар прогрессив ва регрессив ассимиляция натижасида ҳосил бўлиши мумкин: тоққа, тикка, туссиз каби;
- 3) Ўзақ морфемаларда бўлиб, бошқа товушлар таъсирига учрамайдиган геминатлар: ҳамма, қаттик, катта, икки, соққа, саккиз, қарра, салла каби.²

Ўзбек тилида геминатларнинг сўз ўртасида учрайдиган турлари қуйидагилар:

-сс-, -зз-, -кк-, -ққ-, -тт-, -чч-, -лл-, -нн-, -шш-, -дд-, -мм-, -гг-, -ғғ-

Мисоллар: иссиқ, тизза, чакка, чакқан, тўққиз, марра, ҳамма, баргга, аччик, шамолламоқ, барра, конни, пашша, соққа, моддий, албатга ва ҳ.к.

Ўзбек тилидаги сўзларнинг ўртасида учровчи икки ундош бирикмалари қуйидагилар:

-лн-, -пт-, -пқ-, -пс-, -пн-, -пл-, -пр-, -тт-, -тк-, -тс-, -тм-, -тн-, -тл-, -тр-, -кк-, -кт-, -кс-, -кч-, -км-, -кн-, -кл-, -кр-, -вт-, -кк-, -кс-, -кч-, -қм-, -қл-, -бд-, -дд-, -гн-, -гр-, -хт-, -хс-, -хн-, -хм-, -хл-, -хр-, -пр-, -пн-, -пл-, -ст-, -ск-, -сб-, -сс-, -сч-, -см-, -зб-, -зд-, -зз-, -зм-, -зн-, -зл-, -сф-, -шт-, -шк-, -шх-, -шқ-, -шн-, -шл-, -чк-, -чқ-, -чм-, -чл-, -чр-, -жж-, -жл-, -мт-, -мн-, -мб-, -мг-, -мн-, -мм-, -мнг-, -мл-, -мх-, -нт-, -нд-, -нч-, -хс-, -нш-, -нм-, -нн-, -нл-, -нгк-, -нд-, -нг-, -нш-, -лт-, -лх-, -лб-, -лг-, -лд-, -лс-, -лш-, -лм-, -лн-, -лл-, -чт-, -рк-, -рд-, -рг-, -рс-, -рз-, -рх-, -рп-, -зл-, -рр-, -рж-, -рз-, -хк-, -хн-, -жт-, -рм-, -жн-, -жр-, -хк-, -хн-, -жт-, -жп-, -жнг-, -жв-, -жж-, -вф-, -фк-, -вд-, -вл-, -вв-

Сўз ўртасида учрайдиган учта ундош товуш бирикмалари қуйидагилардир: -қтт-, -қтл-, -хтл-, -хтх-, -стк-, -стл-, -стр-, -нгл-, -лтр-, -лқк-, -лқл-, -нгл-, -рқт-, -чқм-

Агглютинативлик ва сўзларнинг қўп бўғинли бўлиши ўзбек

¹ Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М., 1960, стр.193

² Гулямов А.Г. Об удвоенных звуках при аффиксации в узбекском языке // Ученые записки ТГПИИЯ. Вып. III. Т., 1963, стр. 82-94

тилида икки ва уч ундошли бирикмаларининг кўп бўлишини таъминлайди.¹

Ўзбек тилида бўғин ва морфемалар чегарасининг баъзан мос келиб қолиши товуш бирикмаларининг бўғин, сўз ва морфемаларда ўзаро тўғри келишига олиб келади: бор-моқ, кел-иш, иш-чи, кўр-са каби.

1.7.3. Сўз охирида учрайдиган ундошлар бирикмалари

Ўзбек тилидаги сўзларнинг охирида учрайдиган ундошлар бирикмаларининг биринчиси сонант ёки шовқинли ундош бўлса, кейингиси кўпинча портловчи ундошдан иборат бўлади: курт, тўрт, турк, халқ, шарт, барг, тарк, онт, шарқ каби.

Ўзбек оғзаки нутқида сўз охиридаги ундошлар бирикмаларининг иккинчи элементи тушиб қолиши мумкин: гўшт, дарахт, тахт каби.

Сўз охирида келувчи ундошлар бирикмаларида /р/ сонанти анча кўп учрайди: арт, курт, қирқ, ғарб, шарқ, берқ, тўрт, сурт каби. Бошқа сонантлар ҳам сўз охирида кўп учрайди: тонгги, тумба, халқ, онт, тўнка каби.

Ўзбек тилида, умуман, 135 дан ортиқ икки ундош бирикмаси учрайди ва уларнинг ярмида бирикманинг биринчи ёки иккинчи элементи сонантлардан иборатдир: -лд, -лқ, -лт, -лк, -лг, -рк, -рт, -рб, -рд, -рм, -ри, -ри, -нк, -нт, -хт, -мл, -жд, -жл, -ми, -нгн, -ки, -би, -жи, -зи, -чд, -шг, -ст, -фт, -вт, -зк, -хл, -вк, -сл, -жт, -жп, -кс, -нс, -кс, -бх, -тх, -бз, -кх, -қш, -ср, -шр, -хл, -сл, -зр, -хл, -фр, -зл, -вр, -тл, -кл, -км, -хф, -вх, -вс, -фш, -сф, -хш, -хс, -нг, -нк, -мт, -ст, -шт, -хт, -хр, -сн, -см, -хч, -фн, -зм, -хм, -зн, -хм, -вм, -жр, -жл, -рз, -рш, -рс, -тф, -рф, -рх, -фф, -лф, -лв, -рв, -мс, -мз, -иф, -нс, -дз, -бр, -кл, -кр, -др, -кт, -пт, -тр, -тн, -дк, -тк, -лм, -рм, -мп, -пж, -рч, -нч, -нж, -хс, -фс, -фз, -шф, -жф, -жс, -жз, -жв, -шх, -вж, -жч, -жм, -жз.

Мисоллар: олд, халқ, шарқ, тахт, тамга, тўнка, қайда, гўшт, кўшк, номда, қувончни, ҳинд, шарт, барқ, ғарб, кўрк, тўрт ва ҳ.к.

Ўзбек тилидаги сўзларнинг охирида келувчи ундошлар бирикмаларида мавжуд 23 ундош фонемадан 20 таси қатнашади (бу ҳисобга чет тиллардан ўзлашган сўзларда учровчи /ц/ (цирк), /ж/ (журнал) қирмайди). Ўзбек тилидаги г, ғ, п ундошлари ҳам сўз охиридаги ундошлар бирикмаларида туркий CVCC - /turk/ туридаги сўзларда учрамайди.

¹ Салиева М.А. Сравнительно-типологический анализ фонологической структуры слова в английском и узбекском языках. Автореферат дисс. на кат. фил.наук, Ташкент, 2002, стр.15

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида назарий жиҳатдан икки ундош бирикмалари 529 та бўлса, уни (23 та) ундош фонемага тақсимласак, ҳар бир икки ундош бирикмасига 109 тўғри келади. Бу ҳисоб матнда 89 ни ташкил этади. Агар 89 ни 23 фонемага тақсимласак 3.87 бирикма тўғри келади. Ҳақиқатдан баъзи ундошлар бирикмаларда кам учрайди; **b, d** учта бирикмада: **бз, бр, дл, др, дк**, бошқа ундошлар тўртдан ўнтагача бўлган бирикмаларда учрайди.

Сўз охирида учрайдиган ундошлар бирикмалари қуйидаги белгилари билан келадилар:

1. портловчи + портловчи /t+t/: кутп;
2. сирғалувчи + сирғалувчи /s+s/: файз;
3. портловчи + сирғалувчи /t+s/: сатх;
4. сирғалувчи + портловчи /s+t/: ғишт;
5. портловчи + оғиз сонанти /t+r/: қатл;
6. портловчи + бурун сонанти /t+n/: матн;
7. сирғалувчи + оғиз сонанти /s+r/: фахр;
8. оғиз сонанти + сирғалувчи /r+s/: қулф;
9. бурун сонанти + портловчи /n+t/: қант;
10. оғиз сонанти + бурун сонанти /r+n/: чарм;
11. бурун сонанти + оғиз сонанти /n+r/: амр.

Ўзбек тилида сўз охирида қуйидаги икки ундош бирикмалари учрайди:

-бз, -бр, -бх, -вж, -вл, -вм, -вр, -вс, -вт, -вқ, -вх, -дл, -др, -дк, -жв, -жз, -жд, -зл, -зм, -зр, -зқ, -зп, -йз, -йл, -йп, -йр, -йс, -йт, -йф, -йш, -лв, -лк, -лл, -лп, -лр, -лс, -лт, -мз, -мр, -мс, -мт, -пд, -пз, -пк, -пм, -пр, -пс, -пт, -рв, -рж, -рл, -рп, -рт, -рч, -сл, -см, -сп, -ср, -ст, -сф, -тл, -тп, -тр, -тф, -тк, -тб, -тн, -фз, -фр, -фс, -фт, -фш, -фн, -хл, -хм, -хп, -хс, -хт, -хш, -шк, -шр, -шт, -шф, -шк, -шб, -кс, -қт, -қф, -қш, -хл, -хм, -хр, -хс, -хт, -хф, -хш, -хн, -нж, -нс, -нт, -нф, -нш, -нк.

Юқоридаги сўз охирида келувчи икки ундош бирикмалардан маълум бўладики, уларда сонантларнинг дистрибутив фаолиги сезиларлидир. Сонантлар бу бирикмаларнинг биринчи ва иккинчи элементлари сифатида кўпроқ иштирок этади. Шовкинли ундошлар эса, сонантлардан ҳам кўпроқ учрайди ва улар ҳам икки ундош бирикмаларнинг биринчи ва иккинчи элементи сифатида келади.

Умуман, ўзбек тилида бошқа туркий тиллардаги каби сонантлар сўз охирида кўпроқ учрайди ва бошқа ҳолатларда анча кам қўлланилади. Бу ҳолат айниқса, икки ундош бирикмасининг биринчи элементи сонант бўлиши бошқа туркий тилларга ҳам хосдир: **пк, пқ,**

lk, lq, lg, rk, rt, rs, ns¹ (юрт, харс, тўнка, байт, халқ, белги, турк, тулки, келинчак, тўлкин ва ҳ.к.).

Ундошлар бирикмаларида 23 та фонемадан 20 таси қатнашиши назарий жиҳатдан ўзбек тилидаги имкониятлардан анча тўла фойдаланганидан дарак беради. Баъзи ундош бирикмаларнинг бир элементи жарангли, иккинчиси жарангсиз ёки аксинча бўлиши бу бирикмаларда ассимиляциянинг прогрессив ва регрессив турлари рўй беришини кўрсатади. Ундошларнинг бирикмиш механизмлари, улардаги рўй берадиган артикуляцион-акустик хусусиятлар алоҳида экспериментал ўрганишларни тақозо қилади.

Ўзбек тилидаги бир бўғинли сўзларнинг охирида келувчи икки ундош бирикмалари 116 та бўлса, кўп бўғинли сўзларда луғатдаги статистик ҳисоблашлар бўйича 63 та, матнда 57 та экани аниқланган.²

Ўзбек тилида энг кўп қўлланилувчи бўғинлар CVC ва CVCC бўлиб, улар бошқа туркий тилларда ҳам кўпроқ қўлланиши аниқланган.³ Ўзбек тилида сўз ўртаси ва охирида поргловчи сирғалувчи + сонант ёки аксинча, сонант + поргловчи ёки сирғалувчи ундош бирикмалари кўп учрайди. Ж.Гринберг аниқлаган жуда кўп тилларда мавжуд бўлган фонотактик универсалияга кўра сўз охирида поргловчи + поргловчи (t+t) бирикмаси бўлса, бу тилда албатта сирғалувчи + поргловчи (s+t) бирикмаси ҳам мавжуд бўлади. Аксинча, агар тилда сирғалувчи + сирғалувчи (s+s) ундошлар бирикмалари бўлса, албатта бу тилда поргловчи + сирғалувчи (t+s) бирикмаси мавжуд бўлади. Бошқа универсалияга кўра, агар тилда бурун + ён сонанти бирикмаси бўлса, унда ён + бурун сонанти бирикмаси ҳам мавжуд бўлади.⁴ Ўзбек тилида юқоридаги ундош бирикмаларининг барчаси сўз охирида учрайди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги ундош товуш бирикмаларининг турлари ва уларнинг назарий жиҳатдан (ж ва дж товушларини битта ҳисоблаб, 24 ундош ҳисобидан) мумкин бўлган миқдорлари статистик жиҳатдан ҳисоблаб чиқилган.⁵

¹ Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М.: Наука, 1988, стр. 184

² Зулқодов М.Ж. Лингвистический анализ конечных двухэлементных консонантных сочетаний разностных языков (на материале именного в узбекского языка). Автореферат дисс. канд. филол. наук. Т., 1998, стр.11.

³ Баскаков Н.А. Вышеуказ. раб. стр. 174

⁴ Гринберг Д.Ж. Некоторые обобщения, касающиеся возможных начальных и конечных последовательностей согласных // Вопросы языкознания, М., 1964, № 4, стр. 49

⁵ Ишмаев А. Ўзбек адабий тилида товуш бирикмалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1966 й, 23-бет.

Бирикмалар тури	Мақдори
Бир хилдаги икки ундош	24
Ҳар хилдаги икки ундош	$24^2 = 576$
Уч ундош	$24^3 = 13824$
Тўрт ундош	$24^4 = 341776$
Беш ва ундан ортиқ ундош	24^n

Бу ҳисоблашда деярли барча ундошлар мавжуд бирикмаларда ишгирик этган ҳамда бу ўринда бошқа тиллардан ўзлашган сўзларда учрайдиган бирикмалар ҳам эътиборга олинган.

Юқоридаги А.Ишсаевнинг ҳисобига кўра, сўз охирида ундош товуш бирикмаларининг 30% дан кўпроғи, сўз ўртасида 30% и, сўз бошида фақат 10% и учрайди.¹ Бу ўринда барча ундошлар бирикмалари 120% (80+30+10) ташкил қилган. Бизнингча, бу чалкашликни тузатиш учун сўз охиридаги ундошлар бирикмалари 60%, сўз ўртасида 30%, сўз бошида, ўзбек тилига бошқа тиллардан ўзлашган сўзлардаги ундош бирикмаларини ҳисобга олганда, 10% учрайди. Ўзбек тилига бошқа тиллардан ўзлашган сўзларнинг фонологик структураси алоҳида илмий тадқиқот иши олиб боришни талаб қилади. Шу сабабли биз юқорида сўз бошида учрайдиган ундошлар бирикмаларининг чет тиллардан ўзлашган сўзларда бўлишини назарда тутиб, уларни четда қолдирдик. Назарий жиҳатдан, ўзбек тили ундош бирикмаларининг барча имкониятларидан фойдаланади ва бунда бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар бошида учрайдиган ундош бирикмаларининг ҳам ўз ҳиссаси бор.

1.8. Ўзбек тилининг фонологик универсалиялардаги ўрни

Жаҳон тилларининг қомусий тавсифини ўз ичига олган нодир асарлар жуда кам. Ҳозиргача жаҳон тилшунослигида бундай асарлардан учтаси маълум: 1) «Жаҳон тиллари» деб аталган французча китоб(1)²; 2) «Жаҳон тилларининг таснифи ва индекси» деб аталган инглиз тилида нашр этилган асар(2);³ 3) "Тилларнинг қомусий тавсифи» номли рус тилидаги китоб(3). Охириги китоб 17 жылдга мўлжалланган бўлиб, кейинчалик уни нашр этиш тўхтаб қолди.⁴

¹ Ишсаев А. Қўрашмасан макола, 24-25-бетлар

² Miclet A., Cohen M. Les Langues du monde. P., 1952.

³ Voegelin C.F., Voegelin F.M. Classification and index of the world's languages. Amsterdam Elsevier, 1977.

⁴ Журинская М. А., Ноников А. И., Ярославцева Е. И. Энциклопедическое описание языков. Теоретические и прикладные аспекты. М., «Наука», 1986.

Бу тилшунослик қомусларидан ташқари яна бошқа алоҳида насарлар ҳам мавжудки, улар кейинги йилларда нашр этилган. Бу қомусий асарларнинг баъзиларида ўзбек тили ҳақида алоҳида маълумотлар мавжуд. Уларда бирор тилнинг «типологик паспорти» (терминни В.Д.Аракин тасвир этган), яъни унда нечта унли ва нечта ундош фонема мавжудлиги, қандай грамматик категориялар (сон, келишик, замон, аспект ва ҳ.к.) борлиги, қандай бўгин тури кўп учраши, биринчи даражали урғу сўзнинг қайси бўғинига тушиши каби хусусиятлар санаб ўтилади. Бу «типологик паспорт» бошқа тилнинг «типологик паспорти» билан қиёсланади ва бу юзаки солиштириш икки тилдаги мавжуд хусусиятларни ташқи жиҳатдан кўрсатиб беради ва қиёсий тадқиқотнинг дастлабки бошланғич қисми ҳисобланади. Қиёсий тадқиқотнинг кейинги қисмларида тиллардаги ички структурал ва системавий фарқларни аниқланади. Тилларни ана шундай ягона типологик тамойил ва методлар билан тадқиқ этиш улардаги ўхшашлик ва фарқларни аниқроқ кўрсатиб беради. Яна бир масала: жаҳон тилларида мавжуд бўлган универсалиялардан фойдаланиш ва кўпроқ тилларни типологик қиёслаш орқали универсалияларни аниқлашдан иборат. Британия қомусидаги маълумотларга кўра туркий тилларида 100 млндан ортиқ киши сўзлашади. Турк тилида 42 млндан ортиқ, ўзбек тилида 26 млн. киши сўзлашади, шундан 24,5 млн. Ўзбекистонда, Ўрта Осиёда, қолгани Афғонистон, Туркия, Хитой ва араб давлатларида, ҳатто АҚШда яшайди. Сўзловчилар сонига кўра, ўзбек тили туркий халқлар ичида иккинчи (Туркия туркчасидан кейин) ва бизнинг ҳисобимизга кўра жаҳон тиллари ичида 40 — 50 ўринда туради.

В.Д.Аракин содда ва мураккаб унли фонемалар системасига эга бўлган тилларни фарқлайди. Содда унли фонемалар системасига эга бўлган тилларга рус, беларус, украин, литва, латиш, арман, тожик, чуваш ва ўзбек тиллари киритилган. Бу тилларда унли фонемалар 8 тадан ошмайди. Мураккаб унли фонемалар системасига эга бўлган тилларга инглиз (20 фонема), кирғиз (14 фонема), хакас (17 фонема), ёкут (20 фонема), татар (10 фонема), бошқирд (12 фонема) тиллари киради.¹ Унли ва ундош фонемаларнинг миқдорига кўра жаҳон тилларини бир — биридан фарқлаш мавжуд.

Энг оддий мутлоқ (абсолют) тил универсалияси бўйича вокалик, яъни унли фонемалар кўп бўлган ёки консонантал, яъни ундош фонемалар кўп бўлган тиллар фарқланади. Ўзбек тили жуда кўп жаҳон тиллари каби консонант тиллар қаторига киради (6 —

¹ Аракин В.Д. Типологик тилков ва проблемалар методическогo прогнозирования. М., «Высшая школа», 1989, с. 28.

унли, 23 ундош фонема). Ўзбек тили унли фонемалари Е.Д.Поливанов фикрига асосланиб, Н.С.Трубецкой кўрсатган «ожахон тилларида жуда кам учрайдиган тўртбурчак шаклдаги икки синфли (тил олди - тил орқа) уч даражадаги (юқори, ўрта, қуйи кўтарилиш)» эквивалент» (2 белгиси бир - бирига боғлиқ, яъни тил олди лабланмаган - тил орқа - лабланган) системани ташкил этади:¹ Бундай вокализм системаси ҳақиқатда ҳам жуда кам учрашини Станфорд (АҚШ) университети олимлари олиб борган тадқиқот натижаларига кўра 317 тил ичидан бирортаси ҳам ўхшамаслигидан билиш мумкин.² Бу тилларнинг 43 тасида олти унли фонема мавжуд, лекин улардаги фонемалардан бир — иккитаси ўзбек тилида йўқ.

Ўзбек тилини бошқа тиллар билан, биринчи навбатда бошқа туркий тиллар билан қиёслаш соҳасида кўпгина илмий тадқиқотлар бажарилган бўлса ҳам ўзбек тилидаги фарқли хусусиятлар чуқур аниқланмаган. Ўзбек адабий тилида сингармонизм ҳодисасининг йўқолиб бориши, унда вокализм системаси жуда содда 6— унли фонемага эга бўлиб қолгани ва бошқа туркий тилларида бор бўлган 8 — та унли фонемали тўртбурчак системасидан фарқланиб қолганининг сабаблари чуқур таҳлил қилинмаган. Қизиғи шундаки, ўзбек тилидаги унли фонемалар ўз артикулацион — акустик хусусиятлари ва фонологик белгилари билан тўртбурчак шаклини сақлаб қолган. Буни геометрик жиҳатдан ўзбек тили унли фонемаларининг қатор ва лаб ҳолати бўйича белгиларининг, яъни икки белгининг «кесишуви», тилнинг кўтарилиши бўйича учта белгисини (юқори, ўрта, қуйи) олти фонемага тегишли «нуқталар», сифатида кўрсатилса, «тўртбурчак системаси» вужудга келади.³ Ана шундай андоза (модель) ўзбек тили унли фонемаларининг табиий таснифига мос тушади. Бирок уни суний равишда геометрик жиҳатдан «учбурчак» шаклида кўрсатиш мумкин эмас, Буни Е.Д.Поливанов бир неча бор изоҳлаб берган эди.⁴

Ўзбек тилидаги унли фонемалар бир-биридан жуда аниқ фарқланади: улар ўрта чўзиқликда бўлиб (чўзиқ ҳам, қисқа ҳам эмас) артикулацион — акустик белгилари бир-бирига ўхшамайди. Агар тилда унлилар сони кам бўлса, уларнинг қатор белгиси ёндош ундошларнинг таъсирида кучли ўзгарувчан бўлади.⁵ Бу универсалия, тўғрироғи фреквенталия, яъни турли тилларда кўпроқ, учрайдиган хусусият ўзбек тилига ҳам тегишли бўлиб, унга кўра тил олди

¹ Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М. 1960, с.114.

² Maddieson I. Patterns of sounds. Cambridge University Press, Cambridge, 1984, p. 126.

³ Еводженко А. П. К вопросу о применении стереометрической модели в области фонологии. // Исследования по структурной типологии. М. 1963, с.200-206.

⁴ Поливанов Е.Д. Введение в языковедение для востоковедческих вузов. Изд. Второе стереотипное, УРСС, М., 2002, с.202-204.

⁵ Серебрянников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. М, Наука. 1974, с.278.

ундилари тил орқа ундошларидан кейин келса, орқа қатор аллофонларига, аксинча, тил орқа ундилари тил олди ундошларидан кейин келса, тил олди аллофонларига эга бўлиши мумкин. Ундиларга тегишли яна бир хусусият агглютинатив тилларда дифтонглар йўқлиги ёки жуда камлигидир. Ундошлар бирикмаси бундай тилларда морфемалар уланиш чегарасида бўлиб, дифтонг ҳосил бўлишига йўл қўймайди:¹ *bulut-lar, tom-da* ва х.к. Агар тилда сингармонизм ҳодисаси бўлса, тил олди ва тил орқа ундилари кучли равишда оппозицияга киради, аксинча, сингармонизм бўлмаган тилларда бу ундилар кучсизроқ оппозицияда бўлади. Ёки умуман қарама - қарши бўлмайди. Масалан: ўзбек тилида ундиларнинг қатор белгилари фонологик эмас, балки улар билан бирга бўлувчи лаб белгиси фаркланувчи ҳисобланади. Сўз бошида ўзбек тилида ундошлар бирикиб келмайди ва бу бир бўғинли сўзлар миқдорини чегаралаб қўяди. Бир бўғинли сўзлар борлиги қўшма сўзларни ясашда ёрдам беради. Дж.Гринберг ўзбек тилида б - та унли фонемани фарқлаб, улардан (e,o,a) фақат жарангли (only voiced) ва (i,u) жарангсиз ва жарангли (voiceless and voiced) бўлиши мумкин деб кўрсатади. Ҳар бир жарангсиз унли жарангсиз ёки бўғиз товуши бўлмаган сирғалувчи товушдан кейин ёки олдин учрайди.² Бинобарин, жарангсиз ундилар ибораси редукцияга учраган, кучсиз ургули талаффуздан тушиб қолувчи ундиларга тегишлидир. Бундай жарангли ва жарангсиз ундилар системасига эга бўлган тиллар 9 - та бўлиб, улар ичида ўзбек ва тожик тиллари ҳам бор. Фақат биргина фаркланиш белгисига асосланган оппозициялар фонологик корреляцияни ташкил этади. Масалан: ўзбек тилида саккиз жуфт жарангсиз жарангли (кучли - кучсиз) ундош фонемалар куйидаги оппозицияларни ташкил этади: p — b, t — d, k — g, s — z, sh — j, x — gʻ, f — v, ch — dj. Бундай биргина фаркланиш белгисига асосланган бир неча оппозицияларнинг йиғиндиси фонологик корреляция дейилади. Бу оппозицияларнинг биринчи аъзоси «маркирсиз», иккинчиси «маркирли» деб аталади. Бундай оппозицияларнинг «маркирли» аъзоси жарангли бўлиб, у сўз охиридаги ҳолатда жарангсизлашиб «маркирсиз» бўлиб қолади ва бу ҳодиса фонологик нейтрализация деб аталади. Бу ҳолат, яъни сўзнинг охири фонологик нейтрализация ҳолати ҳисобланади. Шу ҳолатда рўй берган фонологик нейтрализация натижасида архифонема пайдо бўлади: b/p, d/t, g/k каби. Бу архифонема жарангсиз (кучли) «маркирсиз» фонема

¹ Сребренникова Б. А. Указ. Работа, с.281-283.

² Greenberg J. Some methods of dynamic comparison // On language /Stanford Univ. Press, 1990, p.85

орқали ифодаланади. Юқорида келтирилган фонологик корреляция ва нейтрализация ҳодисаси ҳамда унинг натижасида ҳосил бўлган жарангсиз архифонема жуда кўп тилларда (масалан рус, дат, нарвеж, швед, немис ва х, к) айнан шу ҳолда учрайди ва шу сабабли уни фонологик универсалия сифатида қаралиши мумкин. Ўзбек тили ҳам бундан мустасно эмас. Бу ҳодисага тесқари бўлган фонологик нейтрализация ўзбек тилида архифонеманинг жарангли ундош билан борилиши билан изоҳланади: уурак — уураги, тилак — тилаги каби. Ўзбек тилидаги бу ҳодиса бошқа кўпгина тилларда учрамайди. Шу сабабли уни нодир (уникал) универсалия деб ҳисоблаш мумкин. Фонемаларнинг дистрибуцияси билан боғлиқ бўлган, хусусан, (η) фонемасининг фақат сўз охирида учраши инглиз, ўзбек, чуваш ва хакас тилларида мавжуд. Бу ҳам ўзига хос дистрибутив универсалия сифатида қаралиши мумкин. Кўпгина туркий тилларда, хусусан ўзбек, чуваш ва хакас тилларида сўз бошида (r, l, η) фонемалари учрамайди.¹ Аксинча, герман тилларида (r, l) фонемалари сўз бошида кўп учрайди.

Жаҳон тилларида унлиларнинг қатор белгилари учтадан ошмайди (тил олди, тил ўрта, тил орқа) лекин типологик жиҳатдан тил олди ва тил орқа унлиларининг иккитадан кичик гуруҳлари бўлиши мумкин: тил олди, тил орқа йўналишидаги тил олди, тил орқа, тил олди йўналишидаги тил орқа. Бундай унлилар инглиз тилида ва умуман, кўп миқдорда унли фонемага эга бўлган тилларда мавжуд. Тилнинг кўтарилиш даражаси еттигача бўлиши мумкин: юқори, юқоридан пастрок, ўртадан юқорирок, ўрта, ўртадан пастрок, пастан юқорирок, пастан. Тилнинг кўтарилиш даражасига кўра унли фонемалар жаҳон тилларининг барчасида фонологик жиҳатдан фарқланади.² Бироқ унлиларнинг қатор белгилари ҳамма тилларда фонологик жиҳатдан фарқланмайди. Бу белги сингармонизм ҳодисаси бор бўлган барча тилларда фонологик жиҳатдан фарқланади. Унлиларнинг қатор белгиси фонологик фарқланмаса, у лаб белгиси билан бирга, яъни тил олди + лабланмаган, тил орқа + лабланган ҳолида фонологик хусусият кашф этади. Бу ҳам ўзига хос фонологик универсалия ҳисобланади. Жаҳон тилларида ундошлар талаффуз ўрнига кўра фонологик жиҳатдан ўн етти турли бўлиши, мумкин. Бу ундошлар 120 та оппозицияни ташкил этади.³ Артикуляция усулига кўра 13—турли портловчи ундошлар фарқланади ва улардан еттита

¹ Аракан Е. Д. Указ. работа, с. 36

² Lindblom B. Phonetic universals in vowel systems // *Experimental phonology* / Edited by Ohala J. J., Jaeger J. J. Stanford Univ. press, 1991, p. 14-31.

³ Ladefoged P., Maddieson I. Phonological features for places of articulation // *Language, speech and mind. Studies in Honour of V. A. Fromkin*. Edited by L. M. Hyman and Ch. N. Li. Routledge, London N. Y., 1988, p. 49-61. Ladefoged P. A course in phonetics. 2nd edition. HBJ publ. 1982, p. 152-158.

Ўз жуфтига эгадир. Сирғалувчи ундошлар 20 — турли бўлиб, улардан ўнтаси ўз жуфтига эга. Бундан ташқари, ўнта (r) га ўхшаш, саккизта бурун ундоши, тўртта (l) га ўхшаш сонантлар мавжуд.¹ Ундош фонемаларнинг умумий миқдорига кўра ҳинд — оврупо ва урол — олтой тиллари бир — бирига жуда яқин ҳисобланади.

Ўзбек тилида энг кўп учрайдиган бўгин CV(48%) бўлиб, у жаҳон тилларида универсал ҳисобланади. Ҳозирги ўзбек тилида бошқа тиллардан ўзлашган сўзларда учрайдиган бўгин турлари кўпгина бор. Сўз урғуси эса, сўзнинг охириги бўгинида биринчи даражали ва бошқа бўгинларда иккинчи, учинчи, тўртинчи ва бешинчи (урғусиз) даражага эга бўлиши экспериментал равишда тасдиқланган.² Ўзбек тилида сўз урғусининг ўрни кўчувчи ҳисобланади. Ҳақиқий туркий сўзларда урғу охириги бўгинга тушса ҳам бошқа тиллардан ўзлашган сўзларни ҳисобга олинса, урғу кўчувчи экани маълум бўлади. Ўзбек тилида ўзгача синтагма ҳосил қилишда ёрдам берувчи ибора урғусининг мантикий тури маънони тамоман ўзгартириб юбориши мумкин: Она қидирди, бола. Она, қидирди бола (проф. А. Гуломов мисоли).

Жаҳон тилларидан тахминан 400 тасидаги урғунинг шу тилларнинг фонологик ва морфологик структурасида жуда муҳим аҳамиятини аниқлаш мақсадида чуқур илмий тадқиқот олиб борилган. Унга кўра, кучли урғуга эга бўлган тиллардаги ҳар бир мустақил сўз фақат биргина бош урғуга (биринчи даражали) эга бўлиши мумкин. Сўзнинг охириги бўгинига урғу тушувчи тиллар кўпгина топилади (400 тадан 77таси). Сўзнинг иккинчи бўгинига урғу тушувчи тиллар атиги 12 та, сўзнинг бошига, яъни биринчи бўгинига урғу тушувчи тиллар 114 та экан. Кўринадики сўзнинг биринчи ва охириги бўгинларига биринчи даражали урғу тушувчи тиллар кўпроқ бўлиб, бу ҳам урғунинг табиатига кўра ўзига хос универсалия ҳисобланади. Барча туркий тилларида бош урғу сўзнинг охириги бўгинига тушади. Бирок CVCV:CV ва CVCVCV (C — ундош, V — унли) туридаги сўзларда урғу тарихан сўз бошига тушган ва бу ҳолатда чўзиқ унли бўлган. Сўзнинг охириги бўгинида чўзиқ, унли бўлмаган. Чўзиқ унлиларнинг сўзнинг биринчи бўгинида урғу олиши табиий бўлган. Чўзиқ унлиларнинг сўз бошида қисқа талаффузи натижасида сўздаги охириги унли урғу олган ва туркий тилларда одагий бўлиб қолган деб тахмин қилинади.³

Сўзнинг охириги бўгинига тушувчи бош урғу туркий тилларидан 21

¹ Lindblom B., Maddieson J. *Phonetic universals in consonant systems/ Language, speech and mind. Studies in Honour of V. A. Fromkin.* Edited by L. M. Hyman and Ch. N. Li. Routledge, London N. Y., 1988, p. 65

² Солтанов С. Соотношение syllabic и аликвотного стрия в равносильных языках (на мат. ази. и узб. языках) Автореферат канд. дисс. М., 1982.

³ Hyman L.M. *Phonology: theory and analysis.* N.Y. Holt, Rinehart and Winston. 1975, p. 174-185.

тасида, шу жумладан ўзбек тилида мавжуд экани кўрсатилган. Албатта, урғунинг ўрни, унинг кўчувчи табиати ва тил тарихида урғу қандай ўзгаришга учрагани, унинг фонологик, морфологик ва лексик аҳамиятини аниқламай урғу универсалияси ҳақида сўз юритиш қийин. Урғунинг ўзбек тилидаги фонологик жиҳати келгусида яна ўрганилиши мумкин. Лекин сўз урғуси экспериментал — фонетика жиҳатидан анча чуқур ўрганилган.¹ Биз юқорида ўзбек тилидаги унли ва ундош фонемаларнинг ҳамда сўз урғусининг жаҳон тилларида аниқланган фонологик универсалияларидаги ўрни ва уларнинг баъзи типологик фарқлари, ўхшашликлари ҳақида ўз фикримизни баён этдик. Бу хулосалар ҳали умумий бўлиб, уларнинг хусусий, яъни қайси фонологик белгилар мавжудлиги ва уларнинг бошқа тилларда йўқлиги ёки борлигини аниқлаш лозим.

ХУЛОСА

Ўзбек тилининг фонологик системасида ундош ва унли фонемаларни алоҳида қараш мақсадга мувофиқдир. Унлиларнинг синтагматик ўзгарувчанлиги анча юксак эканлиги ва бу ундошларнинг таъсирида бўлиши сабабли аввал ундош, кейин унлиларнинг фонологик таҳлили берилди.

Ундош ва унли фонемалар парадигматик ва синтагматик жиҳатдан таҳлил қилинди. Фонемаларнинг парадигматик планда қаралиши уларнинг фарқланиш ва фарқланмовчи белгиларини аниқлашга имкон беради. Синтагматик планда фонемаларнинг қайси ҳолатларда, қандай фонемалар билан бирикиб учраши, уларнинг сўз, морфема ва бўғинларда тақсимоли, умуман, нутқ жараёнида артикуляцион-акустик хусусиятларнинг ўзгариши ўрганилади. Кўринадики, тилнинг фонемалар системаси парадигматик ва синтагматик алоқаларнинг боғланиши асосига қурилган.

Ўзбек тилидаги ундош фонемалар парадигматик жиҳатдан қаралганда, улардаги оппозиция ва корреляциялар турли фарқланиш белгиларига асосланиб аниқланади. Лекин унли-ундош (унли-унли эмас, ундош-ундош эмас) оппозицияси, умуман, унли ва ундош фонемаларни фарқлаш учун зарур бўлса ҳам, ҳар икки белгига, яъни ҳам унли, ҳам ундошлик белгисига эга бўлган сонантлар бу оппозициядан ташқарида қолишини назарда тутиб, бу оппозицияни кўрсатмаса ҳам бўлади.

Ундош фонемалар артикуляция ўрни ва тўсиқнинг ҳосил

¹ Ш. Маъмуров А. Словесное ударение в узбекском языке. Т., «Фан», 1960.

Ғулӯмов А.Ғ. Ўзбек тилида урғу. Т., 1947. Урғунинг фонологик функциясини биринчи марта проф. А. Ғулӯмов кўрсатиб берган.

бўлишига кўра лабиал-тил олди, лабиал-тил ўрта, лабиал-тил орқа, лабиал-бўғиз, тил олди-бўғиз, тил орқа-бўғиз оппозицияларни ташкил этади. Лекин тил олди қаторида тиш (дорсал) с, з, т, д ва танглай (альвеоляр) ш, ж ундошлари борлиги уларда дорсал-альвеоляр оппозициясини келтириб чиқаради. Тил орқа ва чуқур тил орқа к, ғ, х ундошлари борлиги эса, вельяр к, г ва увульяр қ, ғ, х фарқлашиш белгилари билан вельяр-увульяр (ёки вельяр-вельяр эмас, увульяр-увульяр эмас) оппозициясини кўрсатишни такозо қилади. Бу оппозицияни фарқламаслик натижасида ўзбек тилини ўрганувчилар к, ғ, х фонемаларини ўзлаштириб олишда қийналадилар. Методик жиҳатдан бу товушларнинг турли сўзлардаги талаффузи устида кўпроқ машқ қилиш зарур.

Артикуляция усули ва тўсиқнинг ҳосил бўлишига кўра, портловчи-сирғалувчи, портловчи-аффрикат, сирғалувчи-аффрикат, сонант-сонант эмас (портловчи, сирғалувчи), сонантлар ичида эса, оғиз (шовқинли) сонанти-бурун сонанти в-м, л-н, р-н, ён сонант-титроқ сонант л-р оппозициялари мавжуд. Охириги оппозиция кўпгина тиллардаги каби яқкаланган, яъни фақат бир донга эканлиги ўзбек тилида ҳам аниқланди.

Ўзбек тилида жарангли-жарангсиз (кучсиз - кучли) оппозициялари саккиз нафар фонемага ҳос бўлиб, алоҳида корреляцияни ташкил этади: б-п, ф-в, с-з, ш-ж, ч-дж, к-г, х-ғ, т-д. Бундай бир ўлчовли, приватив оппозициялар сўз охиридаги ҳолатда фонологик нейтралзацияга учрайди ва ҳосил бўлган б /п/, ф/ в, с/з каби бирликлар на жарангли, на жарангсиз бўлмаган архифонемаларни келтириб чиқаради. Жарангли-жарангсиз (кучсиз-кучли) оппозициялардаги биринчи аъзо (жарангли) маркерли, иккинчиси (жарангсиз) эса, маркерсиз ҳисобланар эди. Ўзбек тилида портловчи ундошларнинг жарангли-жарангсиз белгиси билан ҳосил бўлиш ўрнига кўра белгиларининг бирикувчи маълум иерархик қаторни ташкил этади. Жаранглилик белгиси лабиаллик белгиси билан, жарангсизлик эса, вельярлик белгиси билан денталлик эса, булар ораллигидаги ўринни эгаллайди ва уларнинг бирикиш частотаси ҳам фарқ қилади. Шу сабабли, ўзбек тилида юқоридаги оппозицияларнинг жарангсиз аъзолари маркерли, жарангли аъзолари эса, маркерсиз ҳисобланади. Бу тарихий фонологик фактларга, хусусан жарангсиз фонемаларнинг туркий тилларда бирламчи бўлганлигига мос келади. Бу фикр Н. С. Трубенской фикрини тўлдирди.

Фонологиянинг яна бир муаммоси эквиолент ва кўп ўлчовли

оппозициялар ҳам нейтралзация қилина олиши масаласидир. В.К.Журавлевнинг назарий фикрларига асосланиб, кўп ўлчовли, эквиолент оппозициялар ҳам фонологик нейтралзацияга учраши ўзбек тили мисолида ҳам тасдиқланади. Ўзбек шеваларини ҳам ҳисобга олганда, контекстуал (ассимилятив, диссимилятив) нейтралзация анча кўп учрайди. Бундай нейтралзация фонологик оппозицияларнинг нутқда намоён бўлиши ва турли ўзгаришлари билан боғлиқ: *мақсад* (махсат), *шанба* шамба), *ўн беш* (ўмбеш) каби.

Ўзбек тили консонантизм системасидаги фонемаларнинг деярли ярми «марказ»да жойлашган тил олди ундошларидир. Лаб, чуқур тил орқа, бўғиз ундошлари ҳамда тил ўрта ундоши **п, б, ф, в, м, й, қ, х, ғ** «периферия»да ҳисобланади. «Марказ» даги фонемаларнинг бошқа фонемалар билан оппозицияга кира олиши, яъни интегратив кучи ва валентлиги анча юқори ҳисобланади. Шу сабабли, фонологик оппозицияларнинг кўпчилиги ана шу нуктада ҳосил бўлади.

Ундошларнинг синтагматик хусусиятларига уларнинг баъзан юмшоқ ва /п, т, к/ фонемаларининг унлилардан олдин аспирацияли бўлиши киради. Умуман, ундошларда бошқа синтагматик ўзгаришлар кам учрайди.

Ўзбек адабий тили вокализми учун тилнинг горизонтал ҳолатига кўра белгилар, яъни тил олди - тил орқа бўлиши фонологик жиҳатдан аҳамиятсиз ҳисобланади. Чунки унлиларнинг талаффузи тил олди ундошларидан кейин тил олди, тил орқа ундошларидан кейин тил орқа бўлиши, яъни ўзгарувчанлиги қатор белгисининг фонологик эмаслигини таъминлайди. Лекин ўзбек адабий тили унлилари ҳамма ўринларда лабланганлик ва лабланмаганлик белгиларини сақлаб қоладилар. Бундан ташқари, ўзбек адабий тили унлилари юқори, ўрта ва қуйи кўтарилишга эга бўлиб, тилнинг вертикал ҳолати бироз пасайиши билан фонологик жиҳатдан фарқланмасдан қолмайдилар. Демак, лабланмаган-лабланган ва тилнинг кўтарилиш белгилари ўзбек адабий тили унлилари учун фонологик фарқланиш белгилари ҳисобланади: **и-у, е-ў, а-о** - лабланмаган-лабланган; **и-е, и-а, у-ў, у-о, ў-о** - тилнинг кўтарилиши бўйича, юқори - ўрта, юқори - қуйи, ўрта - қуйи оппозициялари мавжуд. Ўзбек адабий тили унлиларини бир йўла тилнинг кўтарилиши ва лабнинг ҳолати бўйича қарама-қарши қўйилса, Е. Д. Поливанов схемаси юзага келади. Бироқ, улар иккитадан айрим ҳолда оппозицияга қўйилса, бир белги билан фарқланишлари мумкин: **и-у, е-ў, а-о**. Е. Д. Поливанов фикрига асосланган Н.С.Трубецкойнинг ўзбек тили унлиларини фонологик жиҳатдан «жаҳон тилларида жуда кам учрайдиган, икки синфли, уч

поғонали, тўрт бурчак системаси» деб таърифлаши ўз кучини сақлаб қолади.

Синтагматик жиҳатдан ўзбек адабий тилидаги унли фонемалар қатор ва кўтарилиш белгилари билан фарқланувчи аллофонларига ва чўзиқ-қисқалиги бўйича аллохронларига эга бўлиб, бу уларнинг турли ўринларда маълум ундошлар таъсирида, ургули ва ургусиз ҳолатларда учраши билан боғлиқ.

Ўзбек тилида ундош фонемалар сони (23 та) унли фонемалар сонига (6 та) қараганда тўрт марта ортиқ. Шу сабабли, ундошлар унлиларга қараганда анча кўпроқ қўлланади ва уларнинг фарқланиш кучи ва фонологик оппозицияларнинг, функционал хизмати ҳам анча ортиқ. Бинобарин, ўзбек адабий тилида ундошлар унлиларга қараганда кўпроқ информацион ва фарқланиш белгиларига эгадир.

Ўзбек тилини ўрганувчилар ў - о фонемаларининг ҳар иккиси ҳам лабланганлиги туфайли, бу фонемалар оппозициясини, бинобарин, ў ни о дан фарқлай олмайдилар. Шунини ҳисобга олиб, ў товушининг турли ҳолатларда, сўзларда талаффузига методик жиҳатдан эътибор бериш ва махсус машқлар тузиш талаб қилинади.

II-қИСМ МОРФОНОЛОГИЯ

2.1. МОРФОНОЛОГИЯНИНГ МАВЗУСИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Морфонология (ташлология натижасида «морфофонология» атамасидан келиб чиққан) тилшуносликнинг энг ёш соҳаси бўлиб, XX асрнинг 30 йилларида вужудга келди. Лекин морфонологиянинг ўрганиш объекти бўлган фонемалар альтернацияси¹ ҳақида ўтган аср охири ва XX аср бошларида Ш. А. Бодуэн де Куртене ёзган эди. Морфонологиянинг вужудга келишида Прага лингвистик мактаби вакиллари, хусусан, Н. С. Трубецкой ва Р. О. Якобсоннинг хизмати каттадир. Ҳозиргача «фономорфология», «морфонология», «морфофонология», «морфофонемика», «фономорфемика» (кейинги икки атама кўпроқ АҚШ да қўлланади) атамалари кўпинча синоним сифатида қўлланиб келинмоқда. Лекин баъзи тилшунослар бу атамаларни турли маъноларда қўллайдилар. Н. А. Баскаков фонемалар бирикuvчи ва уларга тўғри келувчи товушларнинг намоён бўлиш қонуниятлари билан белгиланувчи морфемадаги фонемалар сони ва уларнинг алоқасини ўрганишни морфонологиянинг предмети деб ҳисоблайди².

Н.А.Баскаков бошқа ўринда «фономорфология» атамасидан фойдаланади ва уни морфемаларнинг ва бир морфема составидаги морфларнинг тузилишидаги фонологик фаркланишларни ва бу фаркларнинг функционал максатда қўлланишини таҳлил қилувчи фонология ва морфология оралигидаги соҳа деб таърифлайди. Шу билан бирга, Н. А. Баскаков туркий тилларнинг фономорфологиясига доир тадқиқотлар йўқлигини кўрсатиб ўтади³. Кўринадики, Н.А.Баскаков «морфофонология» ва «фономорфология»ни фарқлайди ва уларга турлича таъриф беради. Н. А. Баскаков «морфонема» (у «морфофонема» атамасини қўллайди) тушунчасини ҳам тамоман бошқача таърифлайди. Н. А. Баскаков фикрича, сингармонизм сўз бошидаги «морфофонема», яъни биринчи «бўгинфонема» нинг (слогофонема) бутун сўзга таъсири ва сўзнинг тузилишини таъминлаш билан изоҳланади. Ўзақ морфеманинг фонематик

¹ Фонемалар алмашувчи ва альтернацияси атамалари синонимлар сифатида қўлланиб келимоқда. Лекин «фонемалар алмашувчилиги» деганда, ҳар қандай алмашувчи, ўрин алмашувчи, субституция ва х. к. кенг маънода тушуналади.

² Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., Изд. «Наука», 1979, с. 86. Бу асарда морфосемасинология, морфосинтаксис, морфосинтаксис ва морфофонология босқичлари («урвато») фарқлашиб, улар семасинология, синтаксис, морфология ва фонологияга тўғри келадди, лекин таъкидот биринчи сифаткак алоҳида сўз ва уларнинг бирикuvчи эмас, балки морфемалар ва уларнинг сўз ичидаги бирикuvчи олинган. (Ўша асар, 86-бет).

³ Сравнительно-исторический грамматика тюркских языков. Фонетика. Отв. редактор Э. Р. Тенишев. М., «Наука», 1984, с. 422.

структураси унлининг табиати билан эмас, балки ундошларнинг характери билан белгиланади. Бунда икки ундош ўртасидаги унлига ундошларнинг фарқланиш белгилари таъсир ўтказиши. Натичада, туркий тилларда саккизта симметрик оппозициядаги морфофонема (яъни бўғинфонема) сўзларда тўрт типдаги сингармонизм турларини таъминлайди¹. Бу ўринда «морфофонема» тушунчаси бир ҳолатда учрайдиган бир неча унлиларга тўғри келади ва шу сабабли жуда ўринли қўлланган.

Сингармонизм йўқолиб бораётган тилларда унлилар йиғиндисига тўғри келувчи морфофонема бошқа бир ёки икки унли билан алмашади ва морфонологик альтернативада бўлади.

Кейинги даврларда Н.А. Баскаков қўрсатган «морфонология» бошқа атама билан алоҳида «морфотактика» деб аталиб, бу морфологик бирликларнинг бирика олиши ёки бирика олмаслигига доир фонологик қонуниятларни ўрганади². В.Б.Касевич «морфонология» ва «фономорфология» терминларини ва уларнинг ўрганиш мавзуларини фарқлайди. Агар ўзакдаги фонологик модификациялар, яъни ички флексия грамматик маънони ифодаловчи восита бўлиб хизмат қилса, бу ўринда «фономорфология» атамасини қўллаш таклиф этилади ва у фақат кўпгина флексив тилларга хос бўлган соҳа деб ҳисобланади³. Бошқа ўринларда «морфонология» атамаси билан иш кўради. О.С.Ахманова морфонологияни морфемалар фонологияси, яъни морфологик элементларни ташкил этувчи турли фонемаларнинг қўлланиш принципи ҳақидаги фан⁴ деб атайди. Бундай таъриф ўша юқоридаги «морфотактика»ни эслатади, лекин бу ўринда «бирикиш» сўзи йўқ, «қўлланиш» ҳақида фикр айтилган. О.С.Ахманова бошқа асарида фономорфология сўз ва морфемаларнинг фонологик тузилиши ва уларнинг фонема структурасини ўз предмети қилиб олган фонологик карама-қаршилиқларнинг морфологик фарқларини ифодалаш хусусиятларини, фонология ва морфонологиянинг алоқасини ўрганувчи тилшунослик бўлими⁵, деб ҳисоблайди. Бу таъриф анча кенг тарқалган. Юқоридаги морфонологияга берилган таърифлар аслида Н.С. Трубецкойнинг назарий фикрларига асосланган. Н.С.Трубецкой фикрича, морфонология назарияси куйидаги уч бўлимдан иборат:

¹ Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., 1979, с. 166. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1989, с.17.

² Касевич В. Б. Морфонология. Изд. ЛГУЛ, 1966, с. 39. (Морфотактика, фолатактика (фонемалар бирикиви) ва морфотактика (морфемалар бирикиви) билан алоқалор этаза сифатида қўлланади.-А.А.)

³ Касевич В. Б. Қўрсатилган асар. 31-144-бетлар.

⁴ Ахманова О. С. Фонология Морфонология. Морфология. М., Изд МГУ, 1966, с. 52.

⁵ Трубецкой Н. С. Некоторые соображения относительно морфонологии. Л'вровский лингвистический кружок. Сборник статей. М., Изд. «Прогресс» 1967, с. 116—117.

1. Морфемаларнинг фонологик структураси ҳақидаги назария;
2. Алоҳида морфемаларнинг бирикувида рўй берувчи комбинатор товуш ўзгаришлари назарияси;
3. Морфологик функция бажарувчи товушлар алмашинуви назарияси.

Булардан биринчиси барча тилшунослар томонидан қабул қилинган. Иккинчи ва учинчи бўлимлар кўпгина мунозараларга сабаб бўлган. Бундай мунозарага асосий сабаб шуки, Н.С.Трубецкой бир ўринда морфемалардаги комбинатор товуш ўзгаришлари ҳақида, бошқа ўринда морфологик функция бажарувчи товушлар алмашуви ҳақида гап юритади ва улар бир-бирига унчалик боғланмайди¹. Қайси комбинатор товуш ўзгаришлари морфонологияга кириши аниқ белгиланган эмас. Иккинчи бўлим кўпроқ фонологияга алоқадор кўринади, учинчиси эса морфонологиянинг вазифаси деб қаралган эди. Бирок, юқоридаги уч бўлим морфонологиянинг ўрганиш мавзусини анча кенгайтиради ва уларни кейинги морфонологияга доир тадқиқотларда кўрсатилмоқда². Кўрсатилган бўлимларни ўз ичига олган морфологик таҳлил рус тили мисолида синхроник тарзда Н.С.Трубецкойнинг ўзи томонидан чуқур исботланган. Унга тақлид қилиб болгар тилида сўз ўзгартириш морфонологиясига доир асар ҳам ёзилган³. Аввалига морфонологияда икки бўлим билан чегараланиб, уларни: а) турли типдаги морфемаларнинг товуш жиҳати ҳақидаги таълимот; б) алоҳида структурал бирлик бўлган морфеманинг товуш жиҳати ҳақидаги таълимот деб аталди. Бирок, бу ўринда ҳам морфонология морфемаларнинг ўзгаришини таҳлил қилиш билан боғлиқ бўлган сўзнинг структураси ҳақидаги таълимотнинг бир қисми сифатида изоҳланади⁴. Чунки морфемани сўздан узиб олиш морфонологияни яна чегаралаб қўяди. Морфемаларнинг бирикувидан ҳосил бўлган сўз ва шу сўз структурасидаги алоҳида морфеманинг фонологик жиҳати, ундаги комбинатор товуш ўзгаришлари ва фонемалар алмашинуви морфонологиянинг асосий вазифаси ҳисобланади. Бундай қараш фонологияга ҳам, морфологияга (грамматика) ҳам кирмайди, лекин бу икки тил босқичи билан алоқадор, бошқача айтганда, улар ўртасидаги «кўприк» босқич вазифасини бажаради⁵. Морфонология бошқа тил босқичларидан ўзининг мустақил бирлиги йўқлиги билан ҳам

¹ Махаев Э. А., Кубрякова Е. С. О статусе морфологии и единицах ее описания. //Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. М., Наука, 1969, с. 89—90.

² Кубрякова Е. С., Паникрад Ю. Г. Морфология в описании языков. М., Наука, 1983, с. 9.

³ Афонсон Г. Морфология болгарского словоизменения. М. Изд. «Прогресс», 1974. Бу асарда кўпгина таълим товушларнинг морфонологияга доир функциялари юмшақ изоҳланган.

⁴ Махаев Э. А., Кубрякова Е. С. Указ. раб., с. 91.

⁵ Реформатский А. А. Еще раз о статусе морфологии, ее границах и задачах. В его — Фонологические этюды. М., Наука, 1975, с. 103—104. Бу асарда морфонологиянинг ажалиги бўлган фонологияга ва учинчи бўлимга эса грамматикага кириши алоҳида кўрсатиб ўтилган.

фаркланади. Шу сабабли морфонология «ўз базисига эга бўлмаган тор доирадаги тил босқичи» деб ҳисобланади¹. «Баъзи тилшунослар томонидан қўлланаётган «морфонема» атамаси аслида бир тарафдан морфемага, иккинчи тарафдан фонемага суянган алмашинувчи фонемалар қаторига тўғри келади. Бирок, морфемадаги фонемалар алмашинуви ёки ўзгариши сўз бирикмаси ўрнида «морфонема» атамасини қўллаш қулайроқ эканлиги кўпгина тадқиқотларда кўзга ташланади. Умуман, бизнингча, морфонема фонемадан юқорида бўлган формал тушунчадир. Прага лингвистик мактаби тезисларида кўрсатилишича, морфонема икки ва ундан ортиқ фонемалардан иборат бўлиб, морфема таркибида бир-бирининг ўрнида алмашилиб турувчи «комплекс образ»дир².

Морфонологияга доир баъзи масалалар ўзбек тилининг морфологиясида қисман жуда содда ҳолда айтиб ўтилган³. Кейинчалик «ўзбек тилида турли морфемаларнинг сўз таркибига қўшилиши фонетик ўзгаришга олиб келмайди. Фақат айрим ҳолларда фонетик жиҳатдан қисман ўзгариш юз беради - дейилади ва асосан, икки ҳолат келтирилади: а) сўз ва форма, яъни негиздаги товуш бошқа товуш билан алмашади: (сон - сана, онг - англа, сана - саноқ, тара - тароқ, сайла - сайлов, эшик - эшиги, ўртоқ - ўртоғи; б) сўз ўзгартиришда баъзан негиздаги товуш тушиб қолади: оғиз - оғзи, кўнгли - кўнгли, бурун - бурни каби⁴. Фонемалар алмашинуви ва бошқа фонетик ҳодисалар А. Гуломнинг морфонологияга доир ишларида ёритилади. Ўша даврда морфонология кўпчилик тилшунослар томонидан тан олинмаган эди. Кейинча «Морфемик луғатда» (Т., 1977) «морфонология»га таъриф ҳам берилди, бироқ «морфонема» атамаси қўлланмади. Чунки бундай бирликнинг мавҳум эканлиги туфайли ҳалигача кўпгина тилшунослар уни қўлламайдилар. Бундай қарашнинг тарафдорларидан бири А.А. Реформатский эди.

Ўзбек тилшунослигида морфонология етарли чуқур ўрганилмаган бўлса ҳам, унга доир масалалар ҳақидаги фикрлар фонетика ва морфология доирасида учраб туради. Шу боисдан В.Н.Ярцева, умуман, морфонологияни ўрганишни фонетистлар, грамматистларга ташласа, грамматистлар эса фонетистларга қолдириб келганлигини алоҳида кўрсатиб ўтади⁵. Туркий тиллар ичида фақат озар тилининг

¹ Макаев Э. А. Кубрякова Е.С. Указ. раб., с. 114—115.

² Тезисы практического лингвистического кружка. Прагский лингвистический кружок. М., 1967, с.21

³ Ходирги замон, ўзбек тили. Тошкент, 1957, с. 286.

⁴ Турсунов У., Мухторов Ж., Рақиятуллоев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Т., 1965. 7-бет. Бу фикр бошқа изобла ҳам кайтарилади: Турсунов У., Мухторов Ж. Ҳозирги замон ўзбек тили. Морфология, Самарқанд, 1960, 14-бет.

⁵ Ярцева В. Н. Сопоставительный анализ структуры слова в современных германских языках. Проблемы морфологического строя германских языков. М., 1963, с. 10.

морфонологиясига доир асар бор¹. Кейинги йилларда туркий тилларнинг морфонологиясига доир ишлар анча кўпайди². Авваллари морфемалардаги фонемалар алмашинуви ҳақидаги фикрлар фонетика ва грамматиканинг морфология бобида қаралар эди. Баъзан эса, ҳар иккисидан ҳам ўрин олмас эди. Морфонологияга тааллуқли фикрлар туркий тилларнинг морфологик структураси ва сўзнинг фонологик таркибига доир асарлардан ўрин ола бошлади. Албатта, морфонология, фонология ва морфология оралигидаги босқич сифатида ўзининг структураси ва морфонологик воситаларни система сифатида ўрганишни такозо этади. Бу масала кейинча туркий тилларга доир тадқиқотларда ҳам эътироф этилди. Ўзбек тилшунослигида бу ҳақда қуйидагича ёзилди: «Фонетик қонуниятларнинг ҳаракати билан сўз ва морфемаларнинг товуш вариантлари ҳосил бўлади. Морфемаларнинг товуш вариантлари - алломорфлар морфологик альтернация (товуш алмашиш) билан туғилган фонетик кўринишлар бир-бирига нисбат қилиш орқали билинади (*ютуқ* - *ютуғи*). Кўринадики, бундай ўзгаришлар морфологик характерга ҳам эга: буларнинг ҳам фонетикага, ҳам морфонологияга алоқаси бор. Ҳозирги замон тилшунослик фанида бундай ҳодисаларни морфология (фономорфология) текширади. *Ўроғ*- *ўроғи* каби ҳоллардаги ўзгариш (*ўроқ* — *ўроғ*) кўрсатадики, бунда товушларнинг бир морфемадаги муносабати сўзнинг фонетик структураси билан морфологик структурасининг муносабатидан келиб чиқади. Демак, морфонологияда морфемаларнинг фонологик структураси фонологик воситаларнинг морфологик қўлланиши қаралади»³.

Юқоридаги фикрдаги баъзи масалаларни ойдинлаштириш зарур. «Морфемаларнинг товуш вариантлари» бирикмасида «фонематик» сўзи «товуш» сўзи ўрнида қўлланиши маъқулдир. Чунки тил бирлиги бўлган морфемалар фонемалар бирикувидан ташкил топган. Ундан ташқари, «морфология» (фономорфология) деб берилиши «улар бир тушунчани ифодалайди ёки морфологиянинг фономорфонология бўлими бор» деган фикрни билдиради. Охири жумладаги «демак» сўзидан кейин «морфология» сўзи эмас, «морфонология» сўзи қўйилса, масала ойдинлашади.

¹ Джалолов Ф. Очерки по морфологии азербайджанского языка. АзГУ Баку, 1964.

² Юлдашева А. А. Соединя по морфологии. — Грамматика современного бакинского литературного языка. — М., 1981. — Записи М. З. О тюркской морфологии / Тюркология. 1984, с. 42. Салихова Д. А.

Об одном морфологическом явлении в татарском языке / Тюркология. 1986, №5.

³ Гуломов А., Тихонов А. Н., Қўнуров Р. Ўзбек тилининг морфемик дугати. Т. 1977, 377—378-бетлар. Бизнингча, «морфемалар, морфемик ваки морфематик дугати» дейиш дурустдир. Чунки «морфем» сўзи ўзбек тилида йўқ. Морфонологияга бундай қараш, асосан, А. Гуломовга таъшилади. Қарами: Гуломов А. Морфонологияга қирин. Ўзбек тили грамматикаси 1-том, Тошкент, 1975, 117-бет.

Ўзбек тилшунослиги ва лингвистик типологияда морфонологияга тўла таъриф Ж.Бўронов томонидан берилган: «Морфонология (morphonology) морфология ва фонологиянинг ўзаро боғлаб, морфемаларнинг фонологик структурасини, уларнинг форма ясаш жараёнида ўзгариши ва вариацияларини, сўз ўзакларидаги унлиларнинг фонетик қопунлар асосида ўзгаришини, урғу, оҳанг ва бошқа фонологик белгиларнинг сўз формалари билан алоқасини ўрганати». Тил структурасининг морфонологик таҳлил қилиш воситаларини ўрганатидиган абстракт ярус морфонемика дейилади¹. Бу асарда ўзбек тилидаги -га жўналиш келишиги, яъни аффиксал морфемаси сўз ўзагига қўшилганда, -га, -қа, -ка алломорфларига эга бўлиши морфонологик таҳлил қилинади: *шаҳарга, тоққа, катакка, ўтлоққа* каби.

Киёсий морфонологиянинг «саркори» ҳам Н.С.Трубецкой хисобланади. Рус тилидаги баъзи морфемаларнинг фонетик вариантлариви аниқлашдаги ноаниқликлар ва умуман, ҳинд-европа тилларининг морфонология ва морфологияси «туран» (Н.С.Трубецкой «ўрол - олтой тилларини шундай деб атаган-А. А.) тиллари структурасидан фарқ қилишини² алоҳида қайд қилган эди. Бошқа бир асарида Н. С. Трубецкой мордва тили билан «туран» тилининг (у турк тилини ҳам шундай деб атаган - А. А.) фонология ва грамматикаси ўртасидаги боғланишнинг бир хиллиги ҳақида ёзади. Мордва тилида префикслар йўқлиги, биринчи бўгин доим «ўзак бўгин» («корневой слог») бўлиб, ўзакнинг товуш структураси грамматик маънони ўзгартира олмаслиги ва унга қўшилаётган бир элемент, яъни бир аффикс кетидан иккинчиси уланиши, бунда агглютинация товуш қонуниятларининг бутун бир сўзга регрессив таъсирини кўрсатиш учун ҳаракат қилишини Н.С.Трубецкой³ аниқ изоҳлаб берган эди.

Чет тили билан она тилининг морфонологиясини киёсий ўрганиш соҳасида ҳам айрим ишлар мавжуд⁴. А.Ф.Сёбергнинг ишида морфофонологияга (у шу терминни қўллайди) суффикслар (қўшма сўзлар бўлса), ўзакка қўшилганда, фонемик ўзгаришлар рўй бериши айтилади. Бу ўзгаришларни унинг фикрича, умуман аввалдан билиш мумкин, лекин баъзи ҳолларда улар одатий тартибда бирикмайди. А.Ф. Сёберг ўзбек тилидаги асосий морфонологик жараёнларга

¹ Бўронов Ж. Ишлар ва ўзбек тиллари киёсий грамматикаси. Тошкент, Ўзгатуви, 1973, 23-бет.

² Трубецкой Н.С. Морфонологическая система русского языка. В его: Избранные труды по филологии. М., «Прогресс», 1987, с. 79.

³ Трубецкой Н.С. Мордовская фонологическая система в сравнении с русской. Выше указ. изд. труды, с. 66.

⁴ Абдуазизов А. А. Ҳозирги инглиз тили назарий фонетикаси. Тошкент, 2007, 207-213-бетлар; Ненесова Р. Сопоставительная морфология английского и туркменского языков. Ашхабад, «Ильм», 1983.

прогрессив ва регрессив ассимиляция, унлининг тушиб қолишини (syncope) киритади.

Жарангли б, д, г, ғ, з, ж, дж морфонедаларининг, жарангсиз «алломорфонедалари» п, т, к, қ, х, с, ш, ч ёпик «уламалардаги» (junction- стык) суффиксларда сўз ўртасидаги жарангсиз ундошларда намоён бўлади: *китоб* - и + (*хон*) - *китопхон*, *дид* - и + (*сиз*) - *дитсиз*, *боғ* + (*-ча*) - *бохча*, *денгиз* + (*чи*) - *денгизчи*¹, *ёзар* - ман + (*эдим*) - *ёзардим*, *бил-мас* + (*эмиш*) - *билмасмиш*² каби. Лекин бу мисолларда (охирги иккитасини истисно қилса) ҳақиқий морфонологик ҳодиса йўқ. Уларда морфонологик альтернатива натижасида морфологик ўзгариш кўринмайди. Уларда ассимиляция натижасида рўй берувчи фонетик хусусиятлар берилган. Биз бундай ҳолатларни фонологиядаги ассимилятив (контекст) нейтрализацияга киритган эдик. Лекин баъзи келтирилган мисоллар (*огиз- оғзи*), (*халқ- халққа*, *улуг - улгаймоқ*³ каби) морфонологияга тааллуқли бўлса ҳам, уларнинг грамматик (морфологик) маънони фарқлашдаги хизмати кўрсатиб берилмаган.

Кўпгина асарларда морфонологиянинг биринчи вазифаси, морфемаларнинг фонологик структураси барча тиллар учун хос эканлиги кўрсатилади. Бу аслида Н.С.Трубецкойнинг юқорида келтирилган асарида айтилган эди. Морфемаларнинг турли типлари: ўзақ ва аффиксал морфема (кўшимчалар, префикс ва суффикслар) ва уларнинг турли сўз туркумларида қандай уланиши ҳамда бу морфемаларнинг бирикув жараёнида қандай товуш ўзгаришлари, алмашинувлари рўй бериши турли тилларда ҳар хил даражада бўлиши мумкин. Славян тилларида, хусусан, рус тилида бундай морфонологик хусусиятлар жуда кўп топилди. Бирок, туркий тилларда, хусусан, ўзбек тилида морфонологиянинг вазифаси анча чеклангандир. Н.С.Трубецкой морфемалардаги товушнинг комбинатор ўзгаришлари барча тилларда топилшини айтади. Лекин у баъзи агглютинатив тилларда бундай комбинатор ўзгаришлар морфемаларнинг фонологик структураси билан бирга бутун морфонологияни ташкил этишини алоҳида таъкидлайди⁴. Морфонологиянинг ўрганиш манбаини бундай кенгайтириш тилларнинг морфологик турларига боғлиқ туюлади. Шу сабабли, бу масалага алоҳида тўхтаймиз.

Агар Н.С.Трубецкой кўрсатган бўлимлардан иккинчи ва

¹ Sjöberg A.F. Uzbek structural grammar, p. 45—48

² Sjöberg A.F. Op cit., p. 51.

³ Sjöberg A.F. Op. cit., p. 41—52

⁴ Трубецкой Н.С. Морфологическая система русского языка. Указ. соч. с. 80—83.

учинчисини морфонологиядан чиқарилса, унинг тадқиқот манбаи жуда ҳам чегараланиб қолади. Масалан, ўзбек тилида *қара - қараш - қаров - қаровчи-қоровул* сўзларидаги ўзак морфема *қара*, ундан ҳаракат номи ва от ясалганда, аффиксал морфемалар ёрдамида а-о фонемалари алмашинуви рўй беради. *Тара - тароқ, сана - саноқ, туна(моқ) - тунов - туновчи* кабилар ҳақида ҳам шунини айтиш мумкин. Фақат морфемалардаги фонема алмашинуви билан иш тутиш жуда тор доира билан чекланиб қолишга олиб келади. Агар агглютинация ва флексия ҳисобга олинса, кенгрок таҳлил доираси вужудга келади. Бунда сўзларни алоҳида сўз туркумлари сифатида қараб, улардаги морфонологик аломатларни аниқлаш лозим. Лекин яна мисолларни давом эттириб, кўп морфемали сўзлар олинса, унда ҳам сегментал (фонема), ҳам супрасегментал (ургу) воситаларнинг ўзгаришларини кўрамиз: *улуз- улгаймоқ, аччиқ - ачитмоқ, ачитқи - ачишмоқ,, онг - англа-англашмоқ*.

Агглютинация натижасида, аффиксал морфемаларни ўзак морфемага кетма-кет улаш натижасида уларнинг ё бирида ёки иккинчисида, баъзан ҳар иккисидан фонемалар алмашинуви рўй беради ва ургунинг ўрни ҳам кўчади. А.М. Шербак фикрича, агглютинатив тиллардаги морфемалар флексив тиллардагига қараганда кўпроқ даражада мустақил сўзлардан келиб чиққанлиги қолдиқларини сақлаб қолган. Бу сўз формаларининг прототиплари агглютинатив тилларда синтактик бирикмалардан ҳосил бўлиб, улардаги ҳоким аъзо охири ўзак морфемага, тобъе аъзолар эса, аффиксал морфемаларга айланганида кўринади. Лекин агглютинатив морфемаларнинг мустақил сўзлар билан алоқаси фақат этимологик жиҳатдан синтактик бирикмаларнинг семантикасидаги ўзгаришлар жараёнида уларнинг компонентлари формал қайта ташкил бўлишларга дучор бўлиб, охири бутунлай бошқа сифатга эга бўлган¹. Бундай ўзгаришлар каторига, ички флексия, ургу ўрнининг ўзгариши, сўз асосининг тўла ёки қисман қайтарилиши, мунозарали бўлсада, сўз формаларидаги аналитик формалар грамматик маънони ифодаловчи воситалар² сифатида киритилади. Албатта, бу воситаларнинг грамматик (морфологик) маънони ифодалашда морфонологик альтернативлар ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. Лекин улар яхши ўрганилмаган. Ўзбек тилида ҳам бу масала кенг таҳлил қилинмаган. Морфонология сегмент ва суперсегмент воситалар билан иш кўради ва бу воситалар сўз ва морфемалар таркибида бир-бири билан ўзаро

¹ Шербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (и др.), Ленинград, 1977, с. 15.

² Шербак А. М. Указ. соч. с. 15--20.

боғлиқ. Бундай сегмент ва суперсегмент воситаларнинг узвий боғлиқлиги, айниқса, славян тилларида, хусусан, рус ва болгар тилларида яққол кўринади. Бу тилларда морфонология фонемалар алмашинуви (сегмент планида) ва акцентнинг (урғу) ўрни ўзгариши (суперсегмент планда) сифатида икки томонлама қаралади¹. Лекин герман тилларига доир тадқиқотларда морфонология кўпинча фонемалар алмашинуви билан чегараланиб қолган². Кўринадики, худди фонологиядагидек, сегментал морфонология ва акцентологик (суперсегментал, просодик) морфонология фаркланиши мумкин. Ҳозиргача кўпроқ ўрганилаётган морфонологик хусусиятлар сегмент фонемаларнинг алмашинуви доирасида чекланиб қолмоқда. Рус³, болгар ва умуман славян, ҳамда хинд-европа тилларидан бошқа тилларда акцентологик морфонология яхши ўрганилмаган. Лекин акцентологик морфонология урғу бўғиндан бўғинга кўчиб турувчи тилларда жуда кенг ўрин эгаллайди. Рус тилида бундай ҳолат кўп учрайди⁴: *креплю - крепить - крепильщик - крепильщица, кочевать - кочевник, вода - води - водной* каби. Урғунинг ўрни кўчмайдиган ёки кўчса ҳам камроқ морфемаларда бўладиган тилларда акцентологик морфонология анча тор доирада тарқалган⁵. Шунини алоҳида қайд этиш лозимки, гап урғу ҳақида борганда, кўп бўғинли сўзлардаги биринчи даражали урғу назарда тутилади. Сўз урғусининг бошқа даражалари эшитилишда унча фарқланмаслиги сабабли эътибордан четда қолади.

Кўрсатилган хусусиятлар флектив-агглютинатив тил типидан аниқланган. Лекин агглютинатив тилларда урғунинг морфонологик хусусияти ўрганилмаган. Морфонологиянинг баъзи агглютинатив тиллар (бурят, мўғул, калмик, ёкут ва тува тиллари) морфемаларда фонемалар алмашинуви, турли морфемаларнинг фонологик структураси ва уларда фонемаларнинг бирикув тартиби ҳамда турли фонематик ўзгаришлар (айниқса сингармонизм) ёритилган⁶. Лекин унда ҳам акцентологик морфонология ҳақида ҳеч бир фикр айтилмаган. Туркий тилларда урғуга доир тадқиқотларда кучли урғунинг кўчиши энг қадимий туркий тилда агглютинациянинг шаклланиш даври, яъни сўз ўзгартирувчи аффиксларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ равишда қаралади. Урғунинг бошқа даражалари

¹ Чурганова В. Г. Очерки русской морфонологии. М., 1973, с. 39; Аронсон Г. Г. Морфонология болгарского словоизменения. М., 1974, с. 170—192.

² Кубрякова Е. С., Панкрац Ю. Г. Морфонология в окцидальных языках. М., 1983.

³ Редькин В. А. Акцентология современного русского литературного языка. М., 1971; Аваньеша Н. Е. и др. Ставильная морфонология. Субстративное словоизменение. М., «Наука», 1987.

⁴ Редькин В. А. Акцентология современного русского литературного языка. М., 1971.

⁵ Бунга мисол килиб қўйилган тадқиқотчи кўрсатиш мумкин: Л. А. Телетик. Морфонологическое использование аналитического словенного ударения. Самарқанд СанУ, 1976.

⁶ Золотова В. И. Фонология и морфонология агглютинативных языков. Новосибирск, 1980.

ва кўчма табиати кейинчалик пайдо бўлган¹. Қадимий туркий тилда ўзак бир бўғинли ва уч элементдан ташкил топган (СУС) бўлиб, кейинчалик V, CV, VC, VCC, CVCC ўзак турлари ҳосил бўлган². Бу бир бўғинли ўзақларда бир унлининг борлиги (биринчи даражали) кучли урғунинг борлигига ишора қилади. Агглютинация натижасида сўзга қўшиладиган турли аффикслар (улар бир сўзда олтитагача бўла олади) баъзан сўзнинг ўзагидан ҳам узунлашиб, аффиксал морфемаларнинг бир-бири билан аниқроқ уланиши учун бирор даражадаги урғуга муҳтож бўлиб қолган: *бола-лар-и-миз-да-ги, хизмат-чи-лар-и-миз-да-ги* каби. Ўзбек тилида кучли урғудан ташқари, яъни биринчи даражали сўз урғусидан олдин иккинчи даражали урғу қўйилади ва бу ўзбек тили акцентуациясининг асосий хусусиятларидан бири ҳисобланади³. Бинобарин, ўзбек тили полипросодик (кўп даражали) кўчувчи (бизнингча, бешта даражадаги урғуга эга) табиатга эга. Монопросодик тилларда (масалан, литов, швед тиллари) урғу фақат бир бўғинга тушади. Лекин бу албатта, баъзи истисноларга эга. Чунки полипросодик тилларидаги баъзи сўзларда монопросодика ва аксинча, монопросодик тилларда полипросодика ҳолатлари топилади⁴. Кўпгина тилларда урғунинг ўрни ва даражаси турғун эмаслиги ва аниқ чегараланмагани кўзга ташланади. Ўзбек тили ҳам бундан мустасно эмас. Урғунинг монопросодик ва полипросодик табиати морфонологик жиҳатдан қаралганда кўчувчи ва кўчмовчи ўрни, урғу даражаларининг бўғинларни улашдаги хизмати ва бу уланишнинг тартиби билан сўзнинг акцент-ритмик структурасини аниқлашда аҳамиятлидир. Сўзларда қандай бўғин типларининг «уланиш тартибини» «силлаботактика» ёки бўғин тактикаси деб атаймиз. Урғунинг ўрни ва даражасидаги уланиш кетма-кетлигининг тартибини «акцентотактика» деб аташимиз мумкин. Биз юқорида келтирган «морфонотактика»⁵ тушунчасига мойил келади. Силлаботактика ва акцентотактика масалаларини бир йўла тадқиқ этиш мумкин ва бу анча қулайлик туғдиради. Бунда бўғин турларининг уланиши ва ҳар қайси бўғинда урғунинг

¹ Арапчи В. Д. Ударение /Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика М., 1984, с. 421.

² Баскаков Н. А. Фономорфология, Вязьма, изд. раб. с. 422. Баскаков Н. А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988. с. 9.

³ Салижанов С. Силлабическая и акцентная структуры слова в их соотношении в разностепенных языках. АКДМ., 1982. 139.

⁴ Кандьялов С. Д. Фонемы, синдемы и «пролекуютное» образования. — Фонетика. Фонология, Грамматика М., 1971 с. 139.

⁵ Фонологиянинг сўз боши, уртаси ва охирида қандай фонемадр бириктилган довр бўлгани «морфотактика» деб аталади. Унинг даражасида бўғин турлари ва урғу даражаларининг кетма-кет уланш тартибларини «силлаботактика» деб атадик. «Морфотактика» морфемаларнинг бириктирилган бириктирилган фонологик қондаларга таълиқлидир. Морфологиянинг турли морфемаларнинг бириктирилган тартибларини урғуларга бўлиб «морфотактика» дейлади. «Морфотактика» ва «морфотактика» халфа янраг: Касевич В. Б. Морфология. Л., 1986, с. 39. «Морфотактика» термини қўйишга ҳам турли аффиксал морфемаларнинг уланиш тартиби кубилади шундай тинда ёсин берилган. Якубова Н. К. Правила формального сингеса узбекских словосферы/Система и уровни языка, М., 1969, с. 139—151.

даражасини кўрсатиш мумкин. Масалан, *кўр-сат-моқ-да-лар* сўзи куйидаги ҳолатда берилади:

3 2 1 4 5

CVC — CVC — CVC — CV — CVC (C — ундош, V — унли ракамлар— ургу даражалари). Бу сўзда 4 та ёшиқ бўгин (CVO) ва битта очиқ бўгин (CV) уланган. Умуман, CV, CVC бўгин турлари ўзбек тилида жуда кўп учрайди.

Ўзбек тилида бошқа туркий тиллардаги каби сўз формалари морфемаларнинг кетма-кет уланишидан тузилиб, одатда, ўзак морфема ва кейингилари аффиксал морфемалардан иборат. Баъзан сўз формасининг асоси ўзак морфема ва бир ёки бир неча аффикслардан иборат деб ҳисобланади. Сўз асоси мустақил бирлик ҳисобланиб, унга кирган ўзак морфема нул аффиксига эга бўлади. Сўз асоси ва ўзак морфемага кўниладиган аффиксал морфемалар кетма-кет бўлиб, занжирсимон уланган ҳолатда турли сонлар билан (биринчи, иккинчи аффикс ва х. к.) аталади¹. Бундай ўзак ва аффиксал морфемаларнинг кетма-кет уланиш тартиби, «морфотактика» деб аталади. Лекин ана шу турли морфемаларнинг бирикув ва бирика олмаслигини фонологик қоидалар ёрдамида изоҳлаш «морфонотактика» деб юритилади. «Морфонотактика қоидалари фонема, бўгин ва морфемага тегишли қонуниятларнинг учрашган ўрнида қўлланади ва уларни морфонологик ўзгарувчанликни аниқлашда ҳисобга олиш зарур»-деб ёзди В. Б. Касевич². Морфемаларнинг асосий типларини ўзак морфема, аффиксал морфема деб кўрсатиб, кейингиси ичида яна префиксал, суффиксал морфемаларни ва турли грамматик категорияларга тегишли кўшимчаларни ҳам алоҳида морфема деб атаймиз.

Ўзбек тилининг морфонологияси учун префиксал морфемалар жуда пассив хизмат қилади³. Улар, асосан, бошқа тиллардан қабул қилинган. Хусусан, тожик тилидан олинган *бе-* префикси инкор маъносини, *ба-* префикси тасдиқ маъносини англатади. Рус тилидан ўзбек тилига ўтган *анти-*, *де-* каби префикслар бор. Лекин бу префиксларнинг таркибида ҳеч қандай морфонологик ўзгариш учрамайди: *беғумон*, *беқувват*, *бекор*, *антисионизм*, *делабиализация* каби.

Морфонологик хусусиятлар ўзак морфема билан биринчи аффиксал морфеманинг уланиш чегарасида кўпроқ учрайди. Баъзи

¹ Якубова Н. К. Вншеуказ. раб., с. 141 — 142

² Касевич В. Б. Вншеуказ. раб., с. 39.

³ Баъзи талочикларда «антипозитивни суффиксал» ва «антипозитивни-префиксал» тиллар фарқланиб, ўзбек тили антипозитивни — префиксал турга киритилади. Бунда *отпаларинго* (и эмас, и булнинг корак) сўзи мисол келтирилади. Бу сўзда ҳеч қандай префикс йўқ. Қараги: Зубкова Л. Г. Семантична организация слова. М., 1977, с. 19.

ўзак морфемалар аффиксал морфемалар қўшилиши билан ўз структурасидаги (улар чегарасида эмас) бирор фонемани алмаштиради: *онг* — *англа*, *тара* — *тароқ*, *сез* — *сескан* (*моқ*), *воҳима* — *ваҳмили*, *ваҳмоқ* — *ваҳшат* — *ваҳший*, *ивит-қи* — *ивишиқ*, *сон* — *сана*(*моқ*), *от* — *ата*(*моқ*), *ёш* — *яша*-(*моқ*) — *яшасин*, *бўя* — *бўёқ* — *бўёв* ва х. к

Ўзбек тилида **а-о** ёки аксинча, **о-а** унлиларининг алмашуви морфонологик функция бажаради. Ундош фонемаларнинг морфонологик жиҳатдан турли грамматик формаларни фарқлаш учун қўлланиши кўпгина сўзларда учрайди.

Ўзбек тилидаги (жонли нутқда) баъзи сўзларда унлиларнинг эркин алмашинуви учрайди: **и-у** ёки **у-и** (*ўлим*—*ўлум*, *мизгов* — *музгов*, *учунчи* — *учинчи*, *уруш* — *уриш*); **а-о**: (*авра-моқ*, — *оврамоқ*, *кабоб* — *кабоб* — *ковоб*); **ў-у**: (*ўша* — *уша*, *туноғич*—*туноғич*); **а-е**: (*таги* — *теги*); **и-е**: (*дахлиз*—*дахрез*) ва х. к.

Бундай унли фонемаларнинг эркин алмашинуви донмий бўлмай, баъзи сўзлардагина учрайди ва бу сўзларнинг маъноларини ўзгартириб юборишга хизмат қилмайди. Умуман, фонемаларнинг эркин алмашинуви, айниқса, ўзбек шеваларида жуда кўп учрайди¹ ва баъзи сўзларнинг фонологик структурасидаги бирор фонеманинг бошқа фонема билан алмашинуви натижасида шу сўзнинг фонематик компонентларидан бирига тегишли бўлади. Ўзбек тилида ундош фонемаларнинг эркин алмашинуви унлиларга қараганда кўпроқ учрайди ва бу ўринда ҳам юқоридагидек сўзларнинг фонологик структурасидаги бир (баъзан икки) фонеманинг шу сўз маъносига халал етказмасдан алмаштириш мумкин: *дахлиз* — *дахрез* сўзида бир йўла **л-р**, **и-е** алмашинуви кўринади. Аслан *дахрез* сўзи тожик тилидан олинган ва шу шакли тўғридир. **г-к**: *тирғак* — *тирқак*, *тирговчи* — *тирковчи*; **ғ-х**: *боғча* — *бохча*; **ф-п**: *фақат* — *пақат*; **ғ-к**: *боғга* — *боққа* ва х. к. Бундай эркин алмашинув кўпроқ халқ оғзаки нутқи ва шеваларда учрайди. Юқоридаги фонемаларнинг эркин алмашинуви фақат сўз ва сўз бирикмалари таркибида рўй беради. Масалан, **к-г**: *бу қун* — *бугун*, *олиб келмоқ* — *опкелмоқ*. Бу мисолларда сўз бирикмалари қисқаришга учраб, сўз яхлитланиши рўй берган. Уларни морфонологик алмашинув билан ҳам боғлаш мумкин. Фонемаларнинг эркин алмашинуви («вариацияси») билан морфонологик фонемалар алмашинувининг асосий фарқи шуки, биринчисида сўздаги фонемалардан бири ўзгариши билан сўзнинг маъносига путур етмайди ва гўё фонетик вариантлар (дублетлар)

¹ Шу сабабдан уларни адабий тилга кўчириш нотўғридир.

шаклида қўлланса, иккинчисида сўздаги бирор фонеманинг алмашинуви морфологик жиҳатдан фарқлашга хизмат қилади.

Юқоридаги сўз бирикмаларининг қисқариши натижасида сўз ҳосил қилиш хусусияти туркий тилларда кўп учрайди. А.П.Попелуевский бу ҳодисани кузатиш натижасида туркман тили «кагъий агглютинатив эмас, балки агглютинатив фузион тилга ўтувчи», чунки унда баъзи ҳолларда флексия ҳодисаси ҳам сақланиб қолган деб кўрсатади ва қуйидаги мисолларни келтиради:

al-ʔr ber — alwer — aver
alʔr gel — alʔbgel —→ arkel¹

Ўзбек тилида ҳам худди шундай ҳолатни кўриш мумкин².

олиб бер — олиб бер — оббер
олиб кел — олипкел — опкел каби.

Бундай мисоллар туркий тилларида фузия ва агглютинациянинг ўзаро боғлиқлигини кўрсатади. А. Н. Кононов агглютинация жараёни турли фонетик ҳодисалар билан бошқарилишини алоҳида кўрсатиб, унда уловчи унлининг пайдо бўлиши, икки унли учрашганда дифтонг ёки чўзиқ унлига айланиб кетиши, унлилардан бирининг тушиб қолиши, сўз тушунарсиз бўлиб қолмаслиги учун ундошнинг қўшилиши, ўзакдаги ауслаутнинг аффиксдаги аслаут таъсирида ассимиляция қилиниши³ кабиларни санаб ўтади. Фузияда бир ёки икки фонемали морфемаларнинг бир мураккаб аффиксга бирлашиб қолиши кузатилади. (Юқоридаги мисолга қараң.) Агглютинацияда аффиксларнинг ёнма-ён, кетма-кетликда уланиши кўринади. Фузияда аффикслар ўз маъноларини йўқотади, уларнинг уланиш жараёнида турли қисқаришлар, баъзан товушларнинг тушиб қолиши ва соддалашув рўй беради. Кўринадики, флектив ва агглютинатив тилларда аффикслар бир хил принципда ҳосил бўлган, лекин фузия аффиксларнинг уланишида турли «едирилиб кетиш» ҳодисаларига дуч келган. Кўпгина туркий тиллардаги сўз ва форма ясовчи аффикслар фузия натижасида ўзак морфема билан бирлашиб кетган⁴. Ўзак морфемага бошқа ўзак морфемаларнинг ва аффиксал морфемаларнинг уланиши жараёнида улар чегарасида ва бошқа ўринларда ҳосил бўлувчи морфонологик алмашинувлар агглютинатив тиллар учун ҳосилдир. Лекин агглютинатив ва флектив тилларни бир-

¹ Попелуевский А. П. Избранные труды. — Ашхабад, 1975, с. 56 — 57.

² Боровков А. Н. Агглютинация и флексия в тюркских языках. — Цыпяти акад. Л. В. Шербы. М. 1951.

³ Кононов А. Н. О фузии в тюркских языках. — Структура и история тюркских языков. М., 1971, с. 109.

⁴ Кононов А. Н. Кўрсатилган асар, с. 112 — 126.

бирига яқинлаштириш сўзнинг асоси грамматик маънони англатиши ва асосий информатив хизматини бажара олиши, аффиксал морфемалар турли алоқаларнинг хизматини бажариши билан изоҳланади¹.

Туркий тилларнинг фонетика, фонология ва морфонологиясини ўрганишда бошқа структурадаги тиллар, биринчи навбатда, ҳинд-европа тилларини тадқиқ қилишда қўлланаётган усулларнинг татбиқ этилиши ҳамда лингвистик типология ва универсалиянинг натижаларини эътиборга олиш илмий асарнинг чуқур ва замон талабига муносиб бўлишини таъминлайди. Туркий тиллардаги баъзи хусусиятлар ҳинд-европа, мўғул, хитой-тибет ҳамда умуман, ностратик тиллари билан қиёсланса, баъзи ўхшашликлар ва фарқларни аниқлаш мумкин. Чунки бирор тилдаги маълум аломат бошқа тилда бироз ўзгарган ҳолда ёки бирор тилда бўлиб ўтган тарихий ҳодиса эндиликда бошқа бир тилда қайтарилиши мумкин².

Сўзнинг фонологик структураси билан унинг морфологик тузилиши ўртасидаги алоқа мўғул ва туркий тилларда сингармонизм, умлаут, урғу (просодик) ва бошқа турли ҳодисалар билан боғланиб кетади. Лекин сўзнинг ўзаги ва асоси (негизи) лексик жиҳатдан анча мустақил бўлиб, унинг грамматик қисми ўзгарувчан ва қўлланиши ўзакка боғлиқ бўлади. Шу сабабли, морфонологик жиҳатдан сўзнинг ўзагидаги фонемалар алмашинувларидан кўра, аффиксал морфемалардаги фонемалар алмашинуви кўпроқ учрайди. Морфонологик хусусиятларнинг ўзак ва аффиксал морфема чегарасида ва кўпинча бўгин чизиғида бўлиши ҳам бежиз эмас. Чунки худди шу морфемалар учрашган ўрин турли фонетик ва фонологик ўзгаришларнинг «майдон»ига айланади.

Сингармонизм ҳодисаси кучли бўлган тилларда унли фонемаларнинг турли бўғинлардаги вариантлари фарқланади. Унлиларнинг сингармоник моделлардаги таркиби қатор ва лаб белгилари билан фарқланиб, бошқа белгилари (чўзиқлиги, оғизнинг очилиш даражаси, тилнинг кўтарилиши) билан бир хил эмас. Бундай унли фонемалар ягона фарқланиш бирлиги бўлган морфонемага бирлаштирилади. Одатдаги унли фонемалар эса «алломорфон»лар (оттенкалар, вариантлар, аллофонлар) ҳисобланади ва улар қатгароқ бирлик бўлган унли морфонемаларга тегишли деб ҳисобланади. Унли морфонема унли фонемаларнинг йиғиндиси бўлиб, у турли фонетик

¹ Севорян Э.В. Морфологическое строение слова в связи с другими его характеристиками. —Тюркологический сборник. 1971, М., 1972, с. 133—140.

² Абдувазисов А. А., Нияматов Х. Г. Рецензия на «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика». Отв. редактор Э. Р.Топчиев. Изд. «Наука», М., 1984. /Советская тюркология 1986. №3. с. 78 — 80.

шароитда (турли сингармоник моделларда) алмашиб туради¹. Лекин сингармонизмнинг бир йўла фонематик ва просодик восита эканлиги бу масалани қийинлаштиради. Ўзбек тилида баъзи сингармонизмни сақлаб қолган сўзларда юқоридаги хусусиятга ўхшашлик сезилади. Лекин уларнинг жуда камлиги алоҳида унли морфонемаларни ва уларга, тегишли морфофонларни аниқлашни тақозо этмайди.

Ўзбек тилида сингармонизмнинг қолдиқлари бўлиб, улар аста-секин йўқолиб бормоқда. Лекин унинг ўрнини сўзлардаги бўғинларни улаш воситаси бўлган ургу эгаллади. Бу масалани биринчи марта И.А.Бодуэн де Куртене ва А. Шлейхер аниқлаб, агглютинатив тиллар структурасида сингармонизм ҳинд-европа тилларидаги ургу каби функция бажаради - деб кўрсатган эдилар². Ўзбек тилида ҳам сингармонизм йўқолиши натижасида унинг вазифасини ургу бажармоқда. Ургу таъсирида вокализм системаси айниқса кўп ўзгаришларга учрайди. Лекин ўзбек тилида ургули ва ургусиз унли фонемалар системасини алоҳида қараб, кўпгина аллофонларни аниқлаш мумкин. Морфонологик альтернативия унли фонемалар кўпинча ургули бўғинда бўлганида рўй беради: *қатнаш* — *қатнов*, *қўрқоқ* — *қўрқув* — *қўрқиш*, *мудраш* — *мудроқ*, *тергаш* — *тергов*, *уйку* — *уйзоқ*, *ухламоқ* — *ухлоқ*, *алдамоқ* — *алдов(чи)* ва х. к.

Албатта сегментал ва суперсегмент воситалар ўртасидаги боғлиқлик бу ўринда ҳам билинади. Фонемалар алмашинуви маълум просодик ҳолатда бўлиши бундан далолат беради. Морфонологик альтернативия ўзак морфемалардан кўра, аффиксал морфемаларда кўпроқ учраши агглютинатив тиллар учун хос бўлган аломатдир. Сўзнинг асоси, ўзак морфема қандай фонемада тутаганлиги унга уланувчи аффиксал морфемаларда ҳам, баъзан уларнинг ҳар иккисиди ҳам фонемалар алмашинуви рўй беришида кўзга ташланади. Бундай хусусиятлар, айниқса шеваларда кўпроқ учрайди³. Умуман, туркий тиллар ва шевалардаги мавжуд ўзак ва аффиксал морфемалар қиёсланса, уларни бир тартибда система сифатида қаралса ва унда шу аффикснинг энг қадимий туркий тилдаги асосий шаклидан фарқ қилувчи турли вариантларни алломорфлар сифатида олинса, морфонологик хусусиятларни анча аниқ билиши мумкин. Чунки бир морфема турли туркий тилларда бир неча алломорфларига эга бўлиб, улардаги морфонологик альтернативияларда ўхшашлик ва фарқлиниш аломатлари мавжуд.

¹ Золжоев В. И. Фонетика и морфология агглютинативных языков. Новосибирск, 1986, с. 24.

² Бодуэн де Куртене И. А. Речь и реально-Славянской сборник. Т. 3. СПб 1876, с. 322. Аффиксал баъзи ишларда масалани аниқлашни болша оллофонлар тегишли деб ҳисобланади.

³ Қаранг: Пулатов И. Фонеморфологическое особенности диалектной системы (на материале диалектов узбекского языка). // Уровни языка и их анализ (на материале языков разных систем). М., 1976.

Морфемаларнинг алломорфлари, асосан, уч шартга тўғри келиши зарур: 1) ифодаловчи маънолари бир хил бўлиши керак; 2) алломорфлар бир-бирига нисбатан тўлдирувчи дистрибуцияда бўлиши зарур; 3) уларни ташкил этувчи фонемалар морфонологик жиҳатдан боғланган бўлиши, яъни бошқа фонемалар билан альтернатсияда бўлиши керак. Ана шу учинчи шарт алломорфларнинг морфонологик структурасини тадқиқ қилиш ва уларни бошқа морфемаларнинг алломорфлардан ўхшашлик ва фарқли томонларини аниқлашга имкон беради. Туркий тиллар, хусусан ўзбек тилидаги морфемаларнинг этимологияси ва уларда қандай алломорфлар бўлгани ҳамда ҳозиргача морфонологик жиҳатдан қандай ўзгаришларга учрагани чуқур ўрганилмаган. Бу масалани ўрганиш катта илмий қимматга эгадир. Чунки ўзбек тилидаги сўз асоси билан сўз формасини аниқ чегаралашда кўпгина ноқулайликлар мавжуд. Шу сабабли, баъзан «шартланган ўзак» («эркин ўзакка» карама-қарши) қўллашга мажбур бўламиз. Масалан: *атеизм, ате-ист, тур-изм, тур-ист, культ-ив-атор, ирриг-атор* ва ҳ. к¹. Бу ўринда мисоллар рус тилидан кирганлигини инобатга олмоқ лозим. Умуман, морфонологик альтернатсия аъзоларини морфонемага бирлаштириб, ундаги ҳар бир аъзони **альтернант** дейиш мумкин. Юқоридагилар асосида ўзбек тили морфонологиясининг манбаи ва вазифалари нималарни ўз ичига олишини хулоса қиламиз.

Аввало, ҳар бир манба системани ташкил қилади ва манбанинг тадқиқ этилувчи томонлари системага ҳам тегишлидир². Морфонологиянинг манбаи грамматик (морфологик) маънони ифодаловчи фонемалар альтернатсиясидир. Бундай альтернатсиялар морфеманинг турли алломорфларида рўй беради. Морфеманинг компоненти бўлган фонемалар фонология босқичининг бирлиги бўлса, морфеманинг ўзи эса, морфология босқичининг бирлиги ҳисобланади. Бу демак, морфонология фонология ва морфологияга суянади ва улар оралигида ўз манбаига эга. Морфонологиянинг вазифалари: 1) морфемаларнинг фонологик структураси; 2) алоҳида морфемаларнинг бирикувида рўй берувчи комбинатор товуш ўзгаришлари; 3) морфологик функция бажарувчи фонемалар альтернатсияси (Н.С. Трубецкой) ва 4) морфемалардаги ургунинг табиати ҳамда унинг ўрни ва даражасини аниқлашдан иборат.

Морфемалардаги (тўғрироғи, алломорфлардаги) фонемалар алмашинувини «морфонологик альтернатсия» ёки «морфонема» деб,

¹ Буломов А., Тихонов А. Н., Кўмуров Р. Ўзбек тилининг морфем лугати. Т., Ўқитувчи, 1977, 6—7-бетлар.

² Мельников Г. П. Системный подход в лингвистике.—Системные исследования. М., 1972, с. 185.

унда қатнашган ҳар бир фонемани ёки аъзони «альтернант» деб атаймиз.

Морфема — тилнинг энг кичик маънадор бирлигидир. Лекин бу таъриф фақат ўзак морфема тунгунчасига нисбатан берилган, бошқа аффиксал морфемалар баъзан кўп маънони ифодалаши ва алоҳида олинганда, ҳеч қандай маънони англатмаслиги мумкин. Аффиксал морфемалар сўз ясалиши ва сўз ўзгаришида аҳамиятли эканлиги уларнинг сўз формаларида грамматик маънони ифодалаши билан изоҳланади. Демак, морфема лингвистик таҳлил натижасида ҳосил бўлган формаларнинг бирлигидир. Инсон нутқида фақат аниқ сўз формалари берилган (алоҳида сўз эса ноль кўрсаткичга эга бўлган сўз формаси ҳисобланади).

Барча сўз формаларини гуруҳларга ажратишда улар ифодаловчи маъноларни эътиборга оламиз ҳамда уларнинг аффиксиз қисмини ажрата оламиз, яъни чегарасини биламиз. Сўз формаларининг гуруҳи ва уларнинг чегараси ўртасидаги муносабат шундай тузилганки, доим улар учун умумий бўлган маълум бир элементни топиш мумкин. Гуруҳ билан чегаранинг учрашиш ўрни бир элемент (аффикс) ёки у қўшилган кўп элементларга (аффиксларга) тўғри келади. Бу муносабатдан билиш мумкинки, масалан, келишик морфемаси сўз формасининг гуруҳи ва чегарасига кира олади. Ундан ташқари, келишик морфемаси маълум грамматик категориянинг маъносини ифодалайди. Кейинги хусусият барча келишик морфемаларига ҳосилдир. Демак, барча келишик морфемалари «ёпиқ» бир системага киради ва ундаги ҳар бир аъзо сўзларнинг ўзаро муносабатини белгилайди. Шу сабабли бундай морфемаларни **аффиксал морфемалар** деб аташ мумкин. Ўзбек тилидаги ҳар бир аффиксал морфема маълум грамматик маънони ифодалайди. Ўзбек тилида сўзга қўшилувчи аффиксал морфемалар сони олтига етиши мумкин. Аффиксал морфемалар ўзак морфеманинг ўнг томонига кетма-кет қўшилиши сабабли уларни постфикслар (лотинча — *пост-кейинги*) деб ҳам аталади. Лекин кетма-кетлик тартибини назарга олиб, улар **аффиксал морфема** деб, охириги эса постфиксал **морфема** деб ҳам аталади. Ўзак морфема билан аффиксал морфеманинг фонологик структурасида кўпроқ фарқланишлар ва баъзи ўхшашликлар мавжуд. Улар ўртасидаги ўхшашлик аломатлари бўғин структурасининг тўғри келишида билинади. Масалан, **-лар** кўплик категориясининг морфемаси (CVC) бўғинга, **-и** эгаллик морфемаси (V), **-са** шартлик феъли морфемасига (CV), **-ит** буйруқ феъли морфемасига (VC) бўғинлари тўғри келади. Шунини алоҳида айтиб ўтиш лозимки, бўғин

структураси ва морфемик структура бутунлай бошқа яруста тегишли бўлиб, бўгин фонетик бўлиниш (фраза, такт, бўгин ва товуш), морфема, морфемик ажратиш (ўзак ва аффиксал морфемалар) натижасида аниқланади. Фонологик жиҳатдан бу морфемаларда унли ва ундошларнинг жойлашиши, дистрибуцияси ва уларнинг бирикиши, қайси фонемалар маълум ўринда қандай хусусиятларга эга бўлишини аниқлаш мумкин.

Ўзак морфемалар: 1) от ўзакли; 2) феъл ўзакли; 3) фоносемантик (таклидий сўзлар) ўзакли бўлади. Ўзак морфема мустақил қўллана олади ва маълум маънони ифодалашга хизмат қилади.

Ўзича мустақил қўллана олмайдиган, ўзак морфемага қўшилиб, сўз формаларини ташкил эта оладиган, маълум грамматик маънони ифодалашга хизмат қилувчи морфемалар **аффиксал морфемалар** ҳисобланади. Улар сўз ясовчи, форма ясовчи, сўз ўзгартирувчи аффиксларни ва аффиксоидларни (*сомонхона, қизларжон* сўзларидаги *-хона, -жон* элементлари ҳам мустақил сўз, ҳам аффикс вазифасини ажаради)¹ ўз ичига олади. Аффиксал морфемаларни грамматик атегориялар (келишик, сон, аниқлик, эғалик) ва турли сўз уркумларига қўшиладиган элементлар сифатида қараб, морфологик маънони ифодалаш ва улар қўшилганда рўй берадиган юрфонологик альтернатсия нуктаи назаридан қараш мумкин. Аффиксал морфемаларни ўз навбатида префиксал, суффиксал, лексиялар, уловчи морфемаларга ва сўз морфемаларга аффиксоидлар) бўлиш мумкин. Охириги уч морфема ўзбек тили учун арактерли эмас. Флексияли морфема кўпроқ оғзаки нутқда ўлланади.

Сўз — морфемаларга ёрдамчи сўз туркумларидан кўмакчи, оғловчи, юклама, модал сўзлар, ундов ва таклид сўзлар киради. Улар морфонологик жиҳатдан мустақил сўзлар ҳисобланади, лекин аъзилари аффикс вазифасини бажаради ва шу сабабли аффиксоид еб аталади.

Ҳар бир морфонологик альтернатсия от, феъл ва бошқа сўз уркумлари составида бўлишини ҳисобга олиб, ўзак ва аффиксал юрфемалар доирасида турли сўз туркумлари ва грамматик морфологик) категорияларга тегишли бўлган морфонологик ломатларини кўриб ўтамыз.

¹Ўзбек тили грамматикаси. I том, Морфология, Тошкент, Фан, 1975, 82-86г.

2.2. ЎЗАК МОРФЕМЛАРНИНГ ФОНОЛОГИК СТРУКТУРАСИ. МОРФОЛОГИЯ ВА ЭТИМОЛОГИЯ

Бошқа туркий тиллар каби ўзбек тилидаги ўзак морфемаларнинг фонологик структураси тарихий жиҳатдан бир бўғинли моновокализмга (бир унлига) эга бўлган. Энг қадимий ва кўп учрайдиган бўғин CVC бўлиб, ундан бошқа типдаги бўғинлар ҳосил бўлган: (C)VC, CVCC, (C)VCC, CV(C), (C)V(C). (Тушиб қолувчи товушлар қавс ичида берилган). Ўзақларнинг бундай турлари ичида CVC тури бирламчи бўлиб, қолган турлари кейинча ривожланганини Н. А. Баскаков «Древнетюркский словарь» (М.—Л., 1969)да берилган ўзак морфемаларнинг 709 таси ичида статистик фарқни аниқлаш орқали исботлайди¹.

CVC	—540	—76,3%
(C)VC	—107	—15,1%
CVCC	—25	—3,6%
(C)VCC	—14	—2,0%
CV(C)	—18	—2,5%
(C)V(C)	—5	—0,5%

709—100%

Кейинчалик туркий тилларнинг ривожланишида бошқа бўғин турлари ҳосил бўлган ва бу айниқса, рус тили ва у орқали ўзлашган бошқа тиллардаги сўзлар ҳисобига рўй берган.

Ҳозирги козок тилидаги ўзак морфемалар юқоридаги статистик фактларга жуда яқин². Ўзбек тилида ҳам CVC бўғин тури ўзак морфемаларнинг кўпчилигида учрайди. Лекин ўзбек тилининг оригинал прозаик матнлари материалида аниқланган бўғин турлари ичида CV салкам 49% ни, CVC эса салкам 40% ташкил этади³. Бу ҳисоб ўзбек тилидаги сўзларда кейинча CV бўғинининг кўпайганидан далолат беради. CV бўғини жаҳон тилларида анча кўп тарқалган умумий бўғин тури ҳисобланади. Чунки бу бўғиннинг талаффузи анча осон, ундошнинг артикуляцияси билан унли қўшиб айтилади.

Ўзак морфемаларнинг фонологик структураси бир унли ва бир ёки икки ундошнинг бирикishi билан чегараланган. Туркий тиллардаги ўзак морфемаларда саккиз унли фонема (а, е, о, ў, у, и, и, и) қатнашиб, улардан е — и, о — и, ў — и, а ва баъзи тилларда ä ўзгариши ҳамда бошқа тиллар таъсирида вокализм камайиши⁴

¹ Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков М., 1979, с. 146.

² Баскаков Н. А. Вышеуказ. соч. с. 146.

³ Рыдзе С. А. Бўғин структурасини ўрганиш тажрибасидан. Тошкент, 1975, 7-бет.

⁴ Баскаков Н. А. Вышеуказ. соч. с. 186.

мумкин. Бундай унли фонемаларнинг камайиши ўзбек тилида кўринади. Туркий тиллардаги 8 унли фонема ўрнида ҳозирги ўзбек тилида 6 унли фонема борлиги бундан далолат беради. Ўзак морфемаларнинг фонематик состави ҳозирги ўзбек тилида куйидаги кўринишларга эга: 1. C + Y; 2. C + Y+C; 3. Y (бир унли); 4. Y+C; 5. Y+C + C; 6. C + Y++ C + C; 7. C + C + Y + C; 8. C + Y + C + C + C; 9. C + C+Y + C + C. Бу схематик кўриниш унли (Y) ва ундош (C) фонемаларнинг ўзак морфемаларда қандай дистрибуцияда эканлигини кўрсатади, холос. Энди бу ўзак морфемаларда қандай унли ва ундош фонемалар учрашини кўриб чиқамиз.

Ўзак морфемаларнинг бошида **p, ng, f** (фақат бошқа тиллардан ўзлашган сўзларда) фонемаларидан бошқа барча ундош фонемалар учрайди. Н.А. Баскаков кўрсатишича, **л, р, х, ғ** фонемалари кейинчалик бошқа тиллар таъсирида туркий тилларда ҳосил бўлган¹. Ўзак морфема охирида **х, ф, ц, ж, дж**, ундош фонемалардан бошқа барча фонемалар учрайди. **х, ф, 'ц, ж, дж** фонемалари фақат рус тили ва у орқали бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар таркибида учрайди.

Юқоридаги ўзак морфемалар таркибида **к, ғ, х** чуқур тил орқа ундошлардан кейин **е** унлисидан бошқа барча унли фонемалар мавжуд. Н. А. Баскаков схемаси бўйича тил олди **w** ундошларини, тил ўрта **j** ундошини ва тил орқа **h** ундошини ҳамда унлиларни чизик билан кўрсатсак, ўзак морфемадаги куйидаги фонемалар бирикувини кўрамыз².

w—	—w	w—w	j—w	h—w
j—	—j	w—j	j—j	h—j
h—	—h	w—h	j—h	h—h

Ўзбек тилида ўзак морфемаларнинг бир унлидан иборат тили (V) у III шахс олмоши билан берилган. Лекин бу олмош аслида CUC ва кейинча VC>VV>Уга ўтган.³

uŋ — un
 ↙
 juŋ

uŋ—uŋ → uw → uu → u

CUC бўғинига асосланган ўзак морфемаларнинг туркий тилларда энг типик бўлганлиги ҳақидаги Н. А. Баскаковнинг фикри ностратик тиллар мисолида ҳам исботланади. Бу тиллардаги **kaŋh** — «қоч», **tar**

¹ Баскаков Н. А. Вышеуказ. соч., с. 126 — 127.

² Баскаков Н. А. Историко-типологическая фонология тюркских языков, М., 1988, с. 58.

³ Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков, М., 1979, с. 151.

— *ter* — «тепмоқ, урмоқ», *bōl—ōl* — «бўлмоқ—бытъ», *puḡ* — «ёнмоқ»
ber — «бермоқ», *ṣīm—ṣem—ṣom* — «ном», *siw—syba* — «лой билан
сувамоқ», *tur* — «туфламоқ»¹ сўзлари шундан далолат беради.

Юқориди кўрсатилган 6, 7, 8, 9 ўзак морфема турлари ўзбек тилида кам учрайди ва улар ҳам бир бўгин доирасидан чиқмайди. Ўзак морфема бошида ва охирида икки ундошнинг бирикиб келиши туркий тиллар учун типик эмас. Бундай ўзак морфемалар рус тили ва у оркали бошқа тиллардан ўтган сўзларда учрайди: *стол, штурм, танк, лифт* кабилар.

«Ўзбек тилининг морфем(ик) «лугати»да бир бўгинли типик ўзак морфемаларнинг юзга яқини полисемантиклиги ва омонимик, тўғрироғи, омофонлик хусусияти билан ажралиб туради. А. Ғулумов бу хусусият умуман бир бўгинли типик ўзақларга (шу тусдаги сўзларга ҳам) хос эканлигини алоҳида қайд этган эди. Масалан, *бот; чўжмоқ* (сувга ботди), *ҳазм бўлмоқ* (унга овқат ботмайди). *Ёнбошига бир нарса ботди. Бу гап унга ботди. Бу сўзни унга ботиниб айта олмасди*². Икки бўгинли сўзларда бу хусусият деярли кўринмайди, бироқ бу турдаги сўзлар урғунинг ўрни билан фарқ қилади. Бундай сўзларнинг кўпчилиги рус ва чет тиллардан олинган: *матас* (матю), *атлас* (географик кичик харита); *физик* (физикадан мутахассис), *физик* (физик хусусият); *химик* (химиядан мутахассис), *химик* (химик хусусият) каби. Урғунинг ўрни ўзгариши билан сўзларни фарқлаш фонологик вазифа сифатида қаралади. Лекин ўзак морфемалар урғунинг ўрни билан фарқланса, бу хусусиятни морфонологик деб қараш мумкин. Урғунинг морфонологик вазифаси кейинчалик ҳосил бўлган, чунки у икки ва ундан ортик бўгинларга эга бўлган сўзларда учрайди.

Юқоридаги ўзак морфемаларнинг фонематик структураси ҳақидаги масалалар морфонология учун зарур. Чунки морфонология турли морфемалардаги фонемалар альтернацияси қандай морфонемаларни вужудга келтирганини ўрганади. Бу жиҳатдан ўзак морфеманинг дастлабки формаси ва унинг алломорфлари (вариантлари) ўртасидаги боғланишни ўрганиб, шу морфема қайси сўзнинг таркибида қандай ҳолатда учрашини ҳам ҳисобга олади. Бу эса морфонология билан этимология ўртасидаги боғланиш тарихий фонетик ва фонологик ўзгаришлар ва баъзан бошқа сабаблар билан изоҳланиши мумкин.

¹ Иллич — Свитч В. М. Материалы к сравнительному словарю индоевропейских, алтайских, уральских, дравидских, картвельских, семитохамитских). — Этимология, 1965, М., 1967, с.321—373.

² Ғулумов А. Морфологияга кириш. Ўзбек тили грамматикаси, 1 том. Морфология. Тошкент, Фан, 1973, 71^а—72-бетлар.

Ҳозирги ўзбек тилидаги ўзак морфемаларни ва фақат ўзак морфемага тўғри келувчи сўзларни қадимий туркий тилдаги ўзак морфемали сўзлар билан қиёсланса, улардаги товушлар алмашинувини аниқлаш мумкин. Бундай товуш алмашинувлари баъзан ёндош товушлар таъсирида бўлса, баъзан бу доирадан чиқиб кетади. Ўзак морфемали от ва феълларнинг муносабатини олиб кўрсак, улардаги унлининг ёки ундошнинг алмашинуви морфонологик жиҳатдан характерлидир. А.М. Шчербак томонидан тузилган ва унииг қатга илмий қимматга эга бўлган асарига илова қилинган, умумтуркий бир бўғинли сўзларнинг рўйхати¹ морфонологик жиҳатдан ҳам жуда аҳамиятлидир. А.М. Шчербак кўрсатишича, энг қадимий туркий тилдаги бир бўғинли ўзакда иборат бўлган сўзларда бирламчи чўзиқ ва қисқа унлиларнинг дистрибуцияси, омонимларни аниқлаш ва уларнинг энг қадимий формаларини ойдинлаштириш зарур.

Лекин унда берилган *ā, ā, a, i, ī, ī, i, ó, ö, u, ū, ú, ú* унлиларининг бир бўғинли умумтуркий ўзакларда қўлланиши морфонологик альтернациядан дарак беради. Баъзи ундошлар, хусусан, *к, қ* ҳам аввалига икки фонема бўлган бўлса, кейинчалик *д* ўз жуфтини топиб, ўзак ва аффиксал морфема чегарасида *к/д* морфемасини келтириб чиқаради. А.М. Шчербак берган рўйхатни «Древнетюркский словарь» даги бир бўғинли сўзлар билан солиштириш улардаги морфонологик альтернациянинг тарихий ва этимологик жиҳатдан боғланишини кўрсатади. Масалан, *аĕ*—очмоқ феъли, *ас*—қорни оч, *эј* — осмондаги ой, *вакт*—бир ой маъносида, *ал* — олмоқ, яшнаган қизил ранг, *ал* алдоқчилик, қопқонга тушурмоқ, *аш* — овқат, ош, оширмоқ, *ат* от (ном), *отмоқ*, *от* (хайвон), *от—от* ўт (олов), *майса*, *дори*, *оз—оз* кутқаришмоқ, *озод* бўлмоқ, *кутилмоқ*, *узмок*, *тiп-тiп-тiп* мен (1 шахс кишилиқ олмоши), *минмоқ*, *кўтарилмоқ* ва ҳоказолар².

Келтирилган мисолларда *а-ā, а-о*, (ўзбек тилида кейинчалик *о*) пайдо бўлган) *о=ō, i = e =ī*, охирги мисолда *h=th* альтернацияси ва бошқа ўзак морфемаларда *t=d, s=z, j=z* *жај=ĕз, k=g, (қ=г, г=х)* алмашинувларини морфемалар сифатида қараш мумкин. Семантик жиҳатдан уларда полисемия ва омонимия ўртасидаги боғланиш натижасида кўп маъноли (ўзак морфема тусидаги) сўзлар омонимларга, аниқроғи, омофонларга айланиб кетган ва икки ёки ундан ортик сўзга тўғри келган. А. М. Шчербак кўрсатишича, сўзнинг товуш таркибининг вариантланиши у ёки бу даражада барча туркий

¹ Шчербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, с. 193.

² Древнетюркский словарь. Л., 1969. (Бу мисоллар шу лугатдан олинди).

тилларига хосдир. Қадимда у жуда кўп сўзлар учун ҳам характерли бўлган. Ҳозирги туркий тилларда қаттиқ ёки юмшоқ қатор, жуда кам даражада лабланмаган ёки лабланган унлилар билан фарқланувчи сўзларнинг борлиги формал жиҳатдан ана шу вариантланиш билан боғлиқ¹. Ўзбек тилида ўзак морфеманинг вариантлашиши доим ҳам қаттиқ-юмшоқлик билан боғланмайди. Масалан: *илгари-илдам—илк (ил)*, *эр—эрта—эртаки (эр)*², *қочоқ—қочоқ (қоч)*, *онг—англа (анг)*; *туш—тушов* каби. Қизиғи шундаки, умумтуркий бир бўғинли ўзак морфемаларидаги унлилар ҳозирги туркий тилларида турли унлилар билан берилиб, уларнинг алмашинуви морфонологик альтернативани эслатади. Аслида эса, бундай товуш алмашинувларини сўзнинг фонематик составидаги бирор фонемани ўзгартириш, лекин бу билан унинг маъносини сақлаб қолиш билан боғлиқ равишда қарамоқ зарур. Ҳозирги туркий тиллардаги фонемалар қадимий «этимологик унли ва ундошларнинг «ўринбосарлари» (субститутларлари) ҳисобланади³. Лекин туркий тилларнинг тарихий тараққиёти натижасида фонемалар конвергенцияга учраган: икки фонемадан бир фонема (чўзик ва қисқа (ö) = (o) каби) дивергенцияга учраган, бир фонемадан икки фонема (a = a:o каби) ҳосил бўлган⁴.

Ўзбек тилида ўзак морфемага тенг келувчи бир гуруҳ сўзлар борки, улар от ва феъл шаклида (бунда икки бўғинли) қўлланганда, а/о морфонемасига эга бўлади. Масалан: *онг-англа, сон-сана, от-ата(моқ), ёш-яша(моқ)* каби. Этимологик жиҳатдан *онг-а.к* (унинг) эски формалари *а.нқ-* = (*а:нг а.н аң*) бўлган, яъни (а) билан берилган. Лекин а:н даги а>ога ўтгани ҳақида ҳеч нима айтилмайди. Фақатгина «онг» шаклининг Вамбери томонидан берилгани маълум. «Онг» ўзагида а>о ўтиши тил орқа нг ундошининг таъсирида бўлган, яъни тил орқа ундоши нг ўзидан олдинги тил олди (а) унлисини ўз талаффузига мослаштириб тил орқа (o) унлисига олиб ўтган. Бу регрессив ассимиляциянинг натижасидир. *Сон—сана, от—атамоқ* мисолларида бунинг аксини (o>a) кўрамиз. Бу ҳолда с ва т тил олди ундошлари ўзидан олдин келган тил орқа (o) унлисига таъсир этиб, уни тил олди а унлисига айлантирган. Бу ҳам регрессив ассимиляциянинг натижасидир.

Юқоридаги мисолларда этимологик ўзақда аслида а бўлганлиги ҳисобга олинмаса, o>a га ўтиши, яъни аксинча ҳодиса рўй берган, деб

¹ Шербак А. М. *Очерк по сравнительной морфологии тюркских языков*, Л., 1977, с. 21.

² Гуломов А. *Морфология кыргиз, узбег, татар, азербайджанских языков*, Ташкент, 1977, 383-бет.

³ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Отв. редактор Э. Р. Темишев. М., 1984, с. 400.

⁴ Поляков Е. Д. *Фонетические конвергенции*. — *Вопросы языкознания*, 1957, №3, с. 77 — 83. Словарь и Э. В. *Этимологический словарь тюркских языков*, М., 1974, с. 153—154.

изохлаш мумкин. Бу албатта, тарихий жиҳатдан тушунтиришга зид келади. Бу ўринда этимология морфонологик ҳодисани тушунтиришда катта аҳамиятга эгадир. *а/о* ва *о/а* морфемаларининг альтернантларидан биринчилари комбинатор ўзгариш натижасида иккинчи альтернантларга ўтганлиги этимологик жиҳатдан исботланади.

Ўзбек тилида икки ва ундан ортиқ бўгинли ўзақлар икки ва ундан ортиқ морфемаларнинг бирикувидан тузилган. Бунда бўгин ва морфема чегарасининг кўп ҳолларда тўғри келиш ҳоллари учрайди. Баъзи сўзларнинг этимологиясини ўрганиб, уларда асл ўзакни қиёслаш орқали морфемалардаги фонетик ва фонологик ўзгаришларни билиш мумкин: *йалтай* — *йалтоқ* (умумий қисм «йалш» деб тахмин қилинади), *болга-болта*-(бол — «босиш» маъносида), *ўпқон* — *ўпқилмоқ* (ўп), *пис-миқ* — *пистирма* — *бостирма* (пис — пус — фоносемантик ўзак), *менгли* (менгли) — *менг* — *менгиз* (менг — «хол»), *холтой* — *холдор* (хол)¹. Баъзи сўзлардаги ўзак морфемасини қийинчиликсиз ажратиш мумкин. Бундай сўзларда ўзак морфема шу сўзларнинг маъносини аниқлашда анча қулайлик туғдиради, *чал* — *чалиш* — *чолгу* — *чатувчи*, *ют* — *ютуқ* — *ютув(чи)* — *ют-қазши* — *ютқазув(чи)*, *ўт* — *ўтлоқ* — *ўтлаш* — *ўтлат(иш)* каби. Охириги мисолдаги «ўтлоқ» сўзининг Афғонистондаги ўзбек шеваларида қўлланувчи «ўтоқ» — кабинет, идора сўзи билан этимологик боғланиши йўқ. «Ўтоқ» сўзи қадимий туркий тилидан (аслан otav) дари, форс, пушту тилларига ўтган.

Ўзбек тилида шундай сўзлар ҳам борки, улар этимологик жиҳатдан бир ёки икки бўгинли бўлиб, кейинчалик ажралмас ҳолга келган: *кийиқ* (*кий* ўзагига алоқаси йўқ), *мудраш* — *муд-роқ* («муд» ўзаги мустақил маънога эга эмас), *тергаш* — *тер-гов(чи)*, (тер — «собирать» ўзагига алоқаси йўқ), *рақс* — *раққос* — *раққоса* (бу сўзларда «рақс» ўзаги бор) ва ҳ. к. Юқоридаги сўзларни морфемаларга ажратганда, *-терг-*, *-мудр-*, ўзақларини ва негизини *-терг-*, *-мудра* шаклида бериш орқали уларнинг маънолари аниқланади.

Юқоридагилардан кўринадики, ўзак морфема, асосан, сўзнинг лексик маъносини ифодаловчи бўлса ҳам, унинг фонологик структураси тарихий тараққиёт жараёнида турли ўзгаришларга учрайди ва бу этимологияга мурожаат қилишни тақозо қилади.

Туркий тилларида, хусусан, ўзбек тилида бирламчи бўгин 'CVC' бўлиб, у ўзак морфемаларнинг кўпида мавжуд. Бу бўгин турининг

1. Гуломов А. Морфоология кўриш, 72 бет

(CVC) фонематик жиҳатдан анча турғунлиги шу тусдаги ёхуд ўзак морфемадан иборат бўлган сўзларнинг полисемантик характери ва омоним (ёки омофон, омограф) хусусиятига эга бўлиб қолишига сабаб бўлган. Тилда омонимларнинг кўпайиши эшитувчининг маънони аниқлашига, умуман, тушунарли мулоқот қилишга тўсқинлик қилади. Шу туфайли тилда икки ва ундан ортиқ бўғинли ва ўзак морфемали сўзларнинг тараққиёти учун йўл очилади. Бу ўша бор бўлган ўзакларга турли аффиксларни, яъни аффиксал морфемаларни қўшиш орқали бошқа сўзларни ясаш, сўз формаларини грамматик маънога мутаносиб қилиб яратиш ва сўз ўзгартириш йўли билан амалга оширилади.

Нутқ занжирини аффиксларни иктисод қилиш натижасида сўзлар фақат ўзаклардан тузилган бўлиши мумкин. Бундай нутқ занжирини бўлакларга бўлиб талаффуз этиш учун ўзаклар унли ва ундошлардан иборат бўлиши зарур. Шу сабабли, туркий тилларда фақат унли ёки ундошдан иборат бўлган ўзаклар йўқ. (Ҳозирги ўзбек тилида фақат унлидан иборат бўлган «у» олмошини истисно қиламиз). Бу хусусият ўзаклар ўртасида чегарани аниқлашга имкон беради. Морфемаларнинг бошида ундошлар бирикмалари йўқ. Бу эса, туркий тиллардаги морфемалар ўртасида боғланиш чегарасини аниқлашни осонлаштиради¹.

2.3. АФФИКСАЛ МОРФЕМЛАРНИНГ ФОНОЛОГИК СТРУКТУРАСИ. МОРФЕМА ВА АЛЛОМОРФ

Мустақил ҳолда алоҳида қўлланмайдиган, фақат ўзак морфемага қўшилиб, турли лексик-грамматик маъноларни ифодалашга хизмат қилувчи морфемалар аффиксал ҳисобланади. Алоҳида ҳолда ҳар бир аффикс аффиксал морфемага тўғри келади. Ўзакнинг қандай товушга тугаганига қараб аффикслар ҳам турли ўзгаришларга учрайди. Бир морфеманинг турли морфонологик формаларда намоён бўлиши алломорфларни келтириб чиқаради. Масалан: феълнинг сифатдош формасига тегишли бўлган **-ган** морфемаси турли морфемаларнинг қайси фонемага тугаганига қараб **-кан**, **-қан**, **-ган** алломорфларига эга бўлади: *ёзган*, *эккан*, *суққан* (бошини суқмоқ), *турган* (шеваларда) каби. Алломорфларнинг фонематик таркиби бир-биридан бирор фонема билан фарқ қилади.

Р.Якобсон рус тилидаги келишиқ кўшимчаларини «нуль» (бош келишиқ) ва «реаль»; яъни бир ва ундан ортиқ фонемадан (бошқа

¹ Мельников Г. П. Алтайская гипотеза с позиций системной лингвистики. — Проблема общности алтайских языков. Л., Наука, 1971, с. 69—70.

келишиклар) иборат деб қарайди. Бир ва икки фонемадан иборат бўлган аффикслар бир бўғинли, учдан ортик фонемалари бўлса, икки бўғинли бўлади¹. Ўзбек тилида барча келишик аффикслари бир бўғинли ҳисобланади ва баъзан урғу олади.

Тарихий жиҳатдан аффикслар мустақил сўзлардан келиб чиққан. Буни этимологик таҳлил натижасида аниқлаш мумкин: *борардим* — *борар эдим, келаётир* — *келаётитти, биладиган* — *била тургон* каби. Бу ҳолатларда феълнинг аналитик ва синтетик формалари фаркланади. Аффиксал морфемалар, асосан, бир маънони ифодалаши (моносемантиклиги) билан кўп маъноли (полисемантик) характердаги ўзак морфемалардан фарқ қилади.

Аффиксал морфемаларнинг фонематик структураси ўзак морфемаларникидан айрим хусусиятлари билан фаркланади. Ўзак морфемалардаги СУС, СУ каби фонематик бўгин типлари аффиксал морфемаларда ҳам учрайди (-ган; -са каби).

Бироқ, бошқа типдаги аффиксал морфемалар ҳам бор. V:— моновокализм (бир унли) типдаги аффиксал морфема — и эгалик аффикси (*китоб-и, қалам-и* каби) ва феълларнинг қўшимчаси (*сўр-а-моқ, ташл-а-моқ, яш-а-моқ*) сифатида мавжуд. С — моноконсонантизм (бир ундош) типдаги аффиксал морфема от ва феълларда учрайди: *опа-м, ука-нг, кўрсат(моқ), тани-ш, туга-л, қури-т(моқ), отла-н(моқ)* ва ҳ. к. Аффиксал морфемаларда ундошлар бирикмалари деярли учрамайди. Лекин улар ўзак морфема ундош билан тугалланиб, аффиксал морфема ҳам ундош билан бошланса, ундошлар бирикмалари ва қўш ундошлар (геминатлар) ҳосил бўлади: *эт-тир(моқ), кўн-дир-моқ, бит-каз-ган, чал-дир-са, айт-тир-ган* ва ҳ. к.

Аффиксал морфемалар таркибида ў унлисидан бошқа барча унлилар ҳамда **ф, ц, ж** (журнал сўзидаги) рус ва чет тилларидан ўтган ундош фонемалардан бошқа ҳамма ундошлар учрайди. СУС, У, СУ типларидан бошқа аффиксал морфемаларнинг турлари куйидагича: УС (-ир, -иш, -ин, -ик, -ли) каби; УСС (-ист), ССУ (-нчи);

VCVC (-акай, -агон, -имиз, -ингиз);

VCCV (-алла, -илла, -инчи);

CVCV (-гача, -гина, -гуси, -даги, -кина);

СУССУ (-гунча, -канча, -ларча, -қунча);

СУСУС (-диган, -дингиз, -ётир);

СУССУС (-ётган, -япкан, -маслик, -моқлик);

УССУС (-илдоқ, -имтил, -имтир, -истон);

¹ Якобов Р. Морфологические наблюдения над сплавными склонением. (Соединя русских падежных форм) - Избранные работы. М., Прогресс, 1985, с.187.

ССУС (-мгир); СУСУСС (-параст).

Келтирилган бўгин типларида рус ва тожик тилларидан ўтган аффикслардан баъзилари ҳисобга олинди. Бу аффиксал морфемаларни фонематик ва бўгин структурасига кўра содда (У, СУ, УС) ва мураккабга (УССУ, СУСУ, СУССУ каби) бўлиш мумкин. Мураккаб аффиксал морфемалар икки ёки ундан ортик бўгинни ташкил эта олади. Аффиксал морфемалар аниқ бир кетма-кетликда ўзак морфемаларга уланади ва ўзи ҳам ён аффиксдаги элементлар таъсирида турли алломорфларда намоён бўлади.

Туркий сўзлардаги структурал элементлар бинар ҳолатда тақсимланади: чапда — ўзак морфема (префикслар йўқ, улар рус, тожик ва чет тиллардан ўтган сўзларда кам учрайди), ўнгда аффиксал морфемалар. Ўзак ва аффиксал морфемалар чегарасида фузион жараёнлар кучсиз ривожланган, лекин баъзи шеваларда анча тараккий этган¹. Флексия ва агглютинациянинг боғланиши ҳақидаги фикрлар олдинги бобда берилган эди. Алоҳида айтиш керакки, баъзи феъл формаларининг икки шаклда — аналитик ва синтетик бўлиши ва синтетик шаклда турли фонетик ҳодисаларга дуч келиб, морфонологик жиҳатдан турли алломорфларига эга бўлиши мумкин. Масалан: *келаетир* — *келанти*, *келур* — *келар* каби. А.М.Шчербак кўрсатишича, бир томондан, аффиксал морфемалар фонематик таркибининг чегараланганлиги, иккинчидан, уларнинг миқдори кўплиги аффиксал омонимиянинг бир тилнинг ичида ва турли туркий тиллар ўртасида кенг тарқалишини табиий қилиб кўяди². Аффиксал морфемаларнинг омонимияси натижасида бир морфема турли вариантларга ёки алломорфларига эга бўлган ва баъзан сўзлашувда бири ўрнига иккинчисини алмаштириш ҳоллари кўп учрайди. Масалан, ўзбек жонли нуткида тушум келишиги аффикси (-ни) қараткич келишиги (-нинг) ўрнида (*дарастни(нг) тепаси* каби) қўлланиши мумкин. Бу албатта, ўзбек нутқ маданиятининг қондасига зиддир. Аффиксал морфемалар ичида шундайлари ҳам борки, уларда омонимлик хусусияти жуда ривожланган. Масалан, -а аффиксал морфемаси от, сифат, феъл ва фоносемантик ўзакларга қўшилиб, турли сўз туркумлари ва формаларни ясади. Ўзбек тилининг морфем(ик) лугатида кўрсатилишича, -а ўн икки ҳолатда қўлланиши мумкин, лекин бу морфема бошқа алломорфларига эга эмас. У бир шаклда турли аффиксал морфемалар функциясини бажариб, ҳақиқий

¹ Шчербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя) Л., 1977, с. 21. Префиксларнинг йўқлиги ҳиссадаги фикр — А. Гуломовга тегишли. Қараг: Гулёмов А. Г. К некоторым вопросам аффиксации в узбекском языке — Академик В. А. Гордлевскому к его 70 — летию, М., 1953, с. 101.

² Шчербак А. М. Очерки по морфологии ... с. 26—27.

омоним бўлиб қолган. Туркий тилларда баъзи аффиксал морфемалар икки ёки ундан ортиқ грамматик маънони ифодалайди. Масалан, ўзбек тилида **-иш**, суффикси тўрт грамматик маънони, **-ай** (2), **-ак** (3), **-ги** (5), **-да** (5), **-дак** (2), **-дан** (3), **-ди** (2), **-дик** (2), **-дир** (4), **-дан** (2), **-док** (2), **-жон** (2), **-и** (3), **-ий** (2), **-ик** (4), **-им** (3), **-ир** (2), **-и** (4), **-й** (2), **-к** (3), **-ка** (5), **-кан** (2), **-кач** (2), **-ки** (5), **-кин** (3), **-кир** (2), **-ла** (3), **-лар** (2) ва ҳ. к.¹. Бу масала морфологиянинг вазифаси ҳисобланади². Лекин келтирилган аффиксал морфемаларнинг алломорфлари ва уларда фонема ҳамда урғунинг альтернацияси морфологик вазифа бажара олишини ўрганиш морфонологиянинг вазифаси ҳисобланади. Кейинги бобда морфонологик альтернацияларни батафсил ёритамиз.

2.4. МОРФОНОЛОГИК АЛЬТЕРНАЦИЯЛАР.

МОРФОНЕМА

Ўзак ва аффиксал морфемаларнинг бирикуви натижасида ҳосил бўлувчи морфологик маънони ифодаловчи морфонологик альтернацияларда қатнашувчи альтернант фонемалар гуруҳи **морфонема** деб аталади. Морфонема морфологик функция бажарувчи бир неча фонемаларнинг йиғиндиси ҳисобланади. Ўзбек тилида ўзак морфеманинг ўзида ҳосил бўлувчи морфонологик альтернациялар жуда кам ҳисобланади. Масалан: *анг-ла* — *онг, тара* — *таро/қ, сез* — *сес/канмоқ, сон* — *сан/а, тўс* — *тўгон, қара* — *қаро-в* — *қоровул, тук* — *туғун, сўра* — *сўров, авра* — *авровчи, сариқ* — *сарғиш, содиқ* — *садоқат, рақс* — *раққос, оғиз* — *оғзаки, мўри* — *мўркон* ва ҳ. к.

Бу мисолларнинг баъзиларидаги морфонологик альтернациялар ҳеч қандай сабабга эга эмас, яъни шартланмаган: *тўс* — *тўгон, оғиз* — *оғзаки, мўри* — *мўркон*. Лекин бу морфонологик альтернацияларнинг кўпчилиги комбинатор-позицион жиҳатдан шартланган, яъни маълум шароит, ёндош товушлар, урғу таъсирида соддалашув ёки қисқарув натижасида рўй беради. Масалан: *сез* — *сесканмоқ* з — с морфонемаси ўзак морфема билан аффиксал морфема чегарасида бўлиб, **-кан (-ган)** аффиксал морфемасидаги биринчи фонема к ўзак морфемаларнинг охиридаги з фонемасига регрессив ассимиляция натижасида таъсир ўтказиб, ўзи каби жарангсиз килиб қўяди. Бошқа мисоллардан *сўра* — *сўров, авра* — *авров, қара* — *қоровул, қаров а* — о морфонемасига эга. Лекин аффиксал морфемадаги в лаб ундош ўзак морфема охиридаги а лабланмаган унлисини о лабланган унлисига айлантиради.

¹ Ғуломов А.Г., Тихонов А.Н., Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг морфем (ик) пугати. Тошкент, 1977. 400 — 460-бетлар. Қавс ризида янги маънони ифодалашни кўрсатилган.

² Ғуломов А. П. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалishi. Тошкент, 1979.

Морфемаларда аслида тарихан қайси унли ёки ундош бўлганлигини бир сўзнинг турли фонемалари, сўз парадигмаларини қиёслаш ва уларда қайси фонема кўпроқ қўлланганини: аниқлаш орқали билиш мумкин. Масалан: *сўра* — *сўрамоқ* — *сўраш* — *сўради*, *сўралди* — *сўралиш*, *сўрама* — *сўранг* — *сўроқ* — *сўров* — *сўровчи* — *сўроқлаш*. Бу мисолларда *сўра* морфемаси (сўр — тарихий шакли ҳам бор) кўпроқ парадигмаларда қайтарилади. қ ва в дан олдинги *сўроқ*, *сўров* парадигмаларида а>о ўтиши регрессив ассимиляциянинг натижасидир. а/о морфонемаси ўзбек тилида кўп қўлланади. Унинг альтернатлари ёндош ундошлар таъсирида ҳосил бўлган унлилар ҳисобланади. Ўзбек тилида тил олди ундошлари билан ёндош келганда /а, и/, тил орқа ундошлари билан ёндош келганда /о/ унлиси келиши бу ўринда ҳам кўринади. Лекин буздан мустасно мисоллар ҳам бор: *чалиш* — *чолғу(чи)*, *ларза* — *ларзон*, *мўри* — *мўркон*, *далло* — *далолат* каби. Маълум гуруҳга кирувчи, яъни сўз туркуми сифатида қўлланувчи сўз ўзининг ўзак ва аффиксал морфемалари билан бирга, бошқа гуруҳдаги сўзлардан фарқланишида ундаги қандай морфонологик альтернатция борлиги ҳам эътиборга олинади. Бу морфемаларнинг парадигматик жиҳатини изоҳласа, морфемаларнинг бирикувидаги фонемалар бирикмалари ва акцентологик бирикиши, урғунинг ўрин ва даражаларининг тақсимоли синтагматик таҳлилнинг вазифасидир¹.

Сўз формаларининг парадигмасини қиёслаш ёрдамида баъзи синонимларни ва улардаги морфонологик альтернатцияларни аниқлаш мумкин. Масалан: *анграймоқ* — *ангров* — *анграйиш*, *анқаймоқ* — *анқов* — *анқайиш*, *баъзи* — *баъзан*, *айни* — *айнан* — *айният*, *тирак* — *тиргак*, *тиркович* — *тирговчи*, *тирков* — *тиргак* каби. Бу мисолларда алоҳида фонемалар эмас, балки фонемалар бирикмалари -нк, -нгр, р — рг, рг — рк фарқланади ва а/о, нуль, -ан морфонемалари учрайди. Морфологик альтернатцияларни аффиксал морфемаларда сўз ясовчи, форма ясовчи ва сўз ўзгартирувчи каби турларини кўрсатиб, уларни алоҳида сўз туркуми доирасида текшираимиз.

2.5. ОТЛАРДАГИ МОРФОНОЛОГИК АЛЬТЕРНАЦИЯЛАР

Отларнинг ўзагига қўшиладиган сўз ўзгартирувчи қўшимчалардаги морфонологик хусусиятларни кўриб ўтамиз. Жўналиш келишигининг қўшимчаси, яъни аффиксал морфема -га қуйидаги

¹ Редкин В. А. О задачах изучения морфологических единиц в их связи с единицами смежных уровней. — Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействия. М., 1969, с. 133.

алломорфларига эга: **-ка** — *теракка, челақка*; **-қа** — *ўтлоқ-қа, чопиққа*; архаик шакли **-ға** шеваларда учрайди: *уйға, сойға*. Архаик ва шеваларда учрайдиган **-ға** алломорфи ҳам ҳисобга олинса, **-га, -ка, -қа, -ға** алломорфлари бўлиб, уларнинг **-ға** дан бошқалари фонетик жиҳатдан шартланган. Чунки жарангли ундошга ва унли билан тугаган сўзларга **-га**, жарангсиз ундош билан тугаган кўлгина сўзларга **-қа** (*қолингга/қолинка, шинга/шинка*), агар сўзлар **-к** ундоши билан тугаса, **-кк** геминат (кўш) ундошга, **-қ** билан тугаса, **-ққ** геминат (кўш) ундошига эга бўлади: *кўракка, кўсаққа, чироққа (чироққа), сўроққа (сўроққа)* ва ҳ. к. Бу алломорфлар қиёсланса, уларда фонетик шароит тақозоси билан (**г-к-қ-ғ**) алмашинувини кўрамиз.

Тожик тилининг таъсирида Бухоро, Самарқанд ва Хўжанд атрофидаги ўзбек шеваларида **-га** чиқиш келишигининг кўшимчасини **-да** билан алмаштириш шевалараро морфонологик альтернатива сифатида қаралади. Баъзи шеваларда **-га** қўлланилмай, *мактаб бордим, шаҳар бордим* шаклида берилиши учрайди. Бу **-га** → **0** (нуль) альтернативаси ҳам шеваларга ҳосдир. Бу ўринда тушум келишиги кўшимчасининг ўрнида қаратқич келишигининг кўшимчасини қўллаш (*йўни(нг) бурчаги, мактабни(нг) боғи каби*) ҳам шеваларда учрашини кўрсатмоқ лозим¹.

Ўрин-пайт келишигининг кўшимчаси **-да** ҳам шеваларда сўз охири жарангсиз ундош билан тугаса **-та** билан алмашиши учрайди: *Тошкентда* (Тошкентта), *Чимкентда* (Чимкентта) каби.

Чиқиш келишигининг аффикси **-дан, -тан** алломорфига эга: *мактабдан (мактаптан), тусдан (тустан), кўсадан (кўсактан), йироқдан (йироқтан)*. Бу мисолларда **-тан** алломорфидаги д прогрессив ассимиляция натижасида т га ўтади. Бу ўринда д — т алмашинуви тарихий фонетик жиҳатдан шартланган.

Эгалик аффиксининг учинчи шахс бирлигини кўрсатувчи **-и** ўзининг **-ш, -си** алломорфларига эга. Лекин **-си, -иси** алломорфлари унли билан тугаган морфемаларга, **-и** эса, ундош билан тугаган морфемаларга кўшилади: (*унинг*) *дарахти, сафари, мақсади, укаси, акаси, даласи, уйи* — *уяси* (кичрайтириш маъносидан — *чумолининг уяси, бўрттириш маъносидан — газан-далар уяси*), **-исин** алломорфи баъзан эгалик аффиксидан кейин кўшилиб, аффиксал плеонизм (қайтарув) яратади: *уч(и)си—учаласи, тўртиси, бешиси* каби. *Қаёмиси, ярмиси, синглиси* мисолларида ҳам аффиксал плеонизм бор,

¹ Ю. Крамынь бу ҳолатни ўзбек адабий тилига ҳос деб ҳисоблайди ва «ни» > «н» алмаштирувнинг харақат ва тушуви шартлари олоғиқлиқнинг нейтраллашган деб ҳисоблайди. Қўраш: Крынский Ю. Papers in general Linguistics. Moulton, 1976, 2, 163.

лекин уларда яна и унлиси тушиб қолиб (*қавим, ярим, сингил*) соддалашув рўй беради.

Ю. Крамский ўзбек тилида **-си** учинчи шахс бирлик шаклининг суффикси оғзаки нутқда баъзан аниқлик суффикси (яъни аниқлик категорияси — *А. А.*) вазифасини бажаришини айтади: *ота — отаси*¹.

Баъзи отларда **-лар** аффикси кўпликни билдириш учунгина эмас, балки стилистик жиҳатдан кучайтириш маъносида ҳам қўлланиши мумкин: *ишлар беи, бозорларни айландик*.

Ўзбек тилида от ясовчи кўшимчалар қўлланмай, ўзакдаги унлини алмаштириш йўли билан ҳосил бўлувчи отлар жуда камчиликни ташкил этади. Улар гўё баъзи ҳинд-европа тилларидаги ички флексия ҳодисасини эслатади (инглиз тилида *song-sing, foot-feet, man-men* каби).

Ўзбек тилида шунга яқин келувчи мисоллар қуйидагилар ҳисобланади: *онг — англа(моқ), от — ата(моқ), сон — сана-(моқ), чолгу — чал(моқ), ямоқ — яма(моқ), қоровул — қара-(моқ), той — тойлоқ, тойча — тойчоқ, бойвачча (бойнинг ўғли — бойвучча (бой хотин))*.

Бу ўринда этимологик жиҳатдан **(а)** фонемасининг қадимийлиги ва **(о)** кейинчалик ҳосил бўлганлиги эътиборга олинса, **а-о** морфонемаси аниқланади. Бу морфонема, умуман, ўзбек тилида жуда кўп учрайди. Баъзи феъллардан ясалган отларда **а-о** морфонемаси, айниқса маҳсулдор ҳисобланади: *анқов — анқаймоқ, ишлов — ишламоқ, индов(чи) — индамоқ, мақтов — мақтамоқ, тергов(чи) — тергамоқ, тиргак — тирговуч, тирак — тирков(ич), тиркамоқ (тирамоқ), сайлов — сай-ламоқ, синов — синамоқ, сийлов — сийламоқ, пайқов — пайқамоқ, ўхшов — ўхшамоқ, қаров — қарол — қарамоқ, чанқов — чанқамоқ, қатнов — қатнамоқ> қақров — қақрамоқ, қийнов — қийнамоқ, қишлоқ — қишлоқ — қишламоқ, қуршов — қуршамоқ, ўров — ўрамоқ, чулгов — чулгамоқ, яйлов — яйрамоқ, ўхшов — ўхшамоқ, исковуч — искамоқ ва ҳ. к.* Бу хусусиятларни «сўз негизи а товуши билан тугаб, унга в ёки к ясовчи морфемалари қўшилганда а товуши о га, а — о ўтади» — деб изоҳланади ва *тара — тароқ: сўра — сўроқ, чанқа — чанқоқ, қайна — қайноқ, сўзла — сўзлов, сайла — сайлов, тупла — туплов, ишла — ишлов*² мисоллари келтирилади. Биз бу ўринда **а-о** морфонемасини фарқлаймиз. Чунки, бу сўзлар тарихан *тара, сўра, чанқа, туп(ла), иш(ла)* феълларидан ҳосил бўлиб, улардаги **-в** от ясовчи аффикси

¹ Kramsky J. Op. cit., p. 186

² Гуломов А., Тохонов А. Н., Қўшуров Р. Ўзбек тилининг морфем (иш) лугати. Т., 1977, 13-бет.

кейинчалик а нинг о га ўтишига ёрдам берган. Бу ўзгариш регрессив-ассимиляция натижасида в лаб ундошининг а унлиси яни лабланган бўлиши натижасида о га айлантирган.

Охири в га туговчи отларни бошқа ҳаракат номи билан алмаштириш орқали уларнинг синонимларини ҳосил қилиш мумкин: *қутлов* — *қутлаш*, *қаров* — *қараш*, *қийнов* — *қийнаш*, *синов* — *синаш*, *чулгов* — *чулғаш* каби. Бу ўринларда ўзакдаги унли а ўзгаришсиз қолади. Лекин от каби қўлланиб, таркибдаги ясовчи аффикс сингиб кетган сўзларда бундай синонимлик хусусияти йўқ: *сайлов* — *сайлаш*, *тергов(чи)* — *терғаш*, *тирков(чи)* — *тиркаш*, *анқов* — *анқайиш*, *индов(чи)* — *индаш* каби.

Ўзаги -қ билан тугайдиган от ўзакларида ҳам ундан олдин келувчи унли а>о га ўтади. Аслида от ясалган феъл ўзакларида а унлиси бўлиб, отлар ҳосил бўлганда, чуқур тил орқа увуляр ундоши к таъсирида а>о алмашинуви рўй беради. Ҳозирги ўзбек тилида а/о морфонемаси тарихий жиҳатдан фонетик шароитга мосланган: *бўёқ* — *бўёв(чи)*, *қишлоқ* — *қишлов(чи)* — *қишлоқи* — *қишламоқ* асли қиш ўзагидан, *сўроқ* — *сўрамоқ*, *ўроқ* — *ўр(а)моқ*, *қайроқ* — *қайрамоқ*, *увоқ* — *уватмоқ*, *ушоқ* — *ушатмоқ*, *тирноқ* — *тирнамоқ*, *бўқоқ* — *бўғмоқ* («бўғма» ҳам шу ўзакдан) ва ҳ. к.

и — у морфонемаси феъллардан от ясаганда ҳосил бўлади: *тўкув(чи)* — *тўқимоқ*, *ўкув(чи)* — *ўқимоқ*, *чўкув(чи)* — *чўқи-моқ*. Бу мисолларда морфонема ўзак ва аффиксал морфемалар чегарасида бўлади. Лекин *қурувчи*, *учувчи*, *чақувчи* сўзларида морфонологик альтернатсия йўқ, чунки уларнинг ўзаги *қур(моқ)*, *чақ(моқ)* ҳисобланади.

Бир ўзакдан ҳосил бўлган от ва феъллар у — о — а морфонемасига эга: *уйку* — *уйгоқ* — *уйгун* — *уйгонмоқ*, *ухлоқ* — *ухламоқ* каби. *Уйку* — *уйгоқ* — *уйгун* сўзларида қ — ғ морфонемаси ҳам мавжуд. у — и морфонемаси *совуқ* — *совимоқ*, (*совиш*), *ёрузлик* — *ёритмоқ* (ўзаги ёрит), *қуруқлик* — *қуримоқ* (ўзаги қурит) сўзларида учрайди. *Танув* — *танимоқ* (таниш) каби. Лекин *бузуқ* — *бузиш* сўзида морфонологик альтернатсия йўқ, чунки ўзаги «буз» бўлиб, унга от ясовчи кўшимча қўшилган, холос. *Бузгун* — *бузуқ* сўзларида ҳам шу ҳол кўринади. *Кўркув* — *кўрқинч* — *кўрқоқ* сўзларида ҳам морфонологик альтернатсия кўринмайди (ўзаги «кўрқ», қолганлари аффикслардир). и — у типдаги алмашини учун қулай фонетик шароитни ёпик бўғин деб ҳисоблаш бир томоқламадир. Бу ўринда аффиксдан олдинги унли ва ундошлар орасидаги бўғин ўртасида и

унлиси у товушига ўтиши (*ўқи-ўқув*)¹ масалани ойдинлаштирмайди. Бу муаммога морфонологик нуктаи назардан ёндошилса, морфема чегараси *ўқув, тўқув* каби бўлиб, *ўқи, тўқи*, ўзакларидан ҳосил бўлган, -в эса феълдан от ясовчи аффиксдир. Ўзак морфема билан аффиксал морфема в ўртасидаги тортишув в нинг фойдасига ҳал бўлади ва и → у га ўтади.

Бошқа мисолларда *ёримоқ, совимоқ, кўримоқ, қуримоқ, ачимоқ, қичимоқ, қашимоқ*, каби феъллардан юқоридаги фонетик ҳолат билан (*ўқи — ўқув*) к ёки в аффикси орқали от ясасак, и + в бирикмаси ҳамма вақт у + в тусига ўтади (лаб ундошининг таъсири билан), лекин и + к бирикмасида (охирги ундош, кўпинча кучсиз ғ тарзида айтилади). Ҳозирги адабий тил нормаларига мувофиқ уч ҳолат сақланади: а) (... в и + к) — *вуқ (сови — совуқ* каби); б) ўзак — негизда у унлиси бўлса ҳам, шу форма сақланади (*кўри — кўруқ, сучи — сучуқ*); в) ўзак — негизда у унлиси бўлганда, и унлиси сақланади (*кўри — кўриқ* каби)².

Бу изоҳда и - в бирикиб келганда, кейинги лаб ундошининг таъсири билан у - в бўлиши тан олинади. Лекин кейинги икки ҳолат ҳам талаффузи жиҳатдан унча турғун эмасдек туюлади: *кўриқ (кўруқ/ғ), қичиқ (қичуқ), ёриқ — ёруғ* ва ҳ. к.

Турли тиллардаги сўзларнинг фонематик структурасини ўрганиш шуни кўрсатадики, сўзнинг просодик урғу воситалар ёрдамида ташкил этилишидан қатъи назар, сўзнинг фонетик (сегмент) структурасини ҳосил қилувчи воситалардан бири маълум фонема гуруҳларининг аниқ бир ҳолатда (позицияда) учраши билан изоҳланади³. Бу хусусият сўзнинг ўзак ва аффиксал морфемаларга бўлиниши чегарасида бўлган фонемаларга ҳам тегишлидир.

Баъзан қўшма сўзларнинг ўзаги туркий, кейинги қўшилган сўз эса тожикча бўлади. Бундай сўзлар синоним ҳолида қўллана олади. Лекин биринчи туркий сўз ўзагидаги бирор товуш едирилиб кетади, чунки у урғусиз ҳолатда бўлади: *мўри — мўркон, ариза — арзача*. Бу ўринда и - 0 (0 — ноль) морфонемаси фарқланади. Баъзи сўзларда эгалик аффикси қўшилганда, а-0 морфонемаси фарқланади: *шаҳар — шаҳри*. Баъзи туркий сўзлар ўзагига сўз ясовчи аффикс қўшилганда ҳам юқоридагидек ҳолат рўй беради: *босқи-босқич*. Бу ҳолатда ҳам и - 0 морфонемаси фарқланади.

Қўшма сўзлар ўртасида қўлланувчи уловчи аффикслар (инфикслар) морфонологик вазифа бажармайди: *гултоғжигўроз*. Бир

¹ Ғудомов А., Тихонов А. Н., Қўнгулов Р. Ўзбек тилининг морфем (ин) луғати. Т, 1977, 385-бет.

² Ғудомов ва бошқалар. Кўрсатилган луғат, 385 — 386-бетлар.

³ Зубкова Л. Г. Сегментная организация слова. М., 1977, с. 7.

неча синоним сўзлар таркибида тўғрироғи, ўзак ва аффиксал морфемалар чегарасида бирор товуш қўшилади: *қочоқ - қочқоқ - қочқин* парадигмасида **θ - қ, о - и** бир йўла унли ва ундош фонемалар альтернатсияси фаркланади. *Аҳоли* — *аҳл* (махалла аҳли): **о - θ, и - θ** икки унли тушиб қолади. Баъзи сўзларда от ва феъл формаларининг тўғри келиб қолганлиги аслида улар синоним бўлганлигидан дарак беради: *босволди* (от, қовун тури)-*босиб олди* (оғзаки нутқда омофон сифатида, айниқса, Тошкент шеvasида қўлланади: *босволди*). Бу ўринда **иb-в** га ўтиши кейинги сўз бошидаги **о** таъсирида, яъни регрессив ассимиляция натижасида рўй беради. Бу сўзларнинг бири синтетик формага (*босволди*), иккинчиси аналитик формага (*босиб олди*) тегишлидир. Синтетик форма сўз фонологик структурасининг баъзи қисқаришлар, соддалашув ва бошқа комбинатор-позицион ўзгаришларга учраши натижасида ҳосил бўлиши мумкин. Масалан: *тоз + олуца* — *тоғолча*, *саққиз + ўн* — *сақсон*, *тўққиз + ўн* — *тўқсон* (тўхсон), *одам + йови* — *одамови*¹ ва ҳ. к. Бу мисолларда **у - θ** (тоғолча), **и - θ** (одамови) морфонемалари фаркланади. Бироқ *сақсон*, *тўқсон* (тўхсон) мисолларида (-киз+у) (-киз + у) соддалашуви улар таркибидаги жарангсиз **к** ва жарангли **қ** ундошларининг /з/ жарангли ундошига дистакт ассимиляция ўтказиб, ўзига яқинлаштирган ҳамда бу ўринда **и-ў** унлилари бирика олмагани (чунки икки унли бирикмаси ёки дифтонглар ўзбек тилига ҳос эмас) туфайли **к** ва **қ** таъсиридаги унли ҳам тил орқа **о** унлисига айланган.

Юқорида келтирилган соддалашув ҳодисаси фонетик иқтисод жараёни билан ҳам боғланади², чунки нутқ аъзолари ҳаракатининг мослашуви ва бошқалар шунинг натижасидир. Баъзи отларга эгалик қўшимчаси қўшилганда, ўзак морфемасидаги бир унли тушиб қолади: *огиз* — *огзи*, *ўғил* — *ўғли*, *бўйин* — *бўйни*, *ўрин* — *ўрни*, *қорин* — *қорни*, *бурун* — *бурни* — *бурунаки* (*бурунаки*) ва ҳ. к. Бу ҳолатларда **и - θ, у-θ** морфонемалари фаркланади. Баъзи сўзлар (*улуғ* — *улуғи*, *буйруқ* — *буйруғи*, *қуйруқ* — *қуйруғи* каби) бундан мустаснодир. *Ваҳима* — *ваҳм(ли)* — *ваҳмак* — *ваҳшат* парадигмасида **и - θ** морфонемаси аникланади. *Кўклам* — *кўкалам* (*кўкат*) сўзларида аффиксал морфема соддалашиб, бир унлини едириб (*кўклам*) юборган. *Садоқат* — *содиқ* мисолида бир бўгин қисқарган кўринади ва **я-о** морфонемаси морфологик вазифа бажаради: *садоқат* (от) — *содиқ* (сифат). Баъзи сўзларда бўгин мураккабланади ва мавҳум от билан касб-ҳунарни кўрсатувчи от фаркланади: *рақс* — *раққос*, *нақш* — *наққош*, *далолат*

¹ Мисоллар А. Ғуломовга тегишли: Ғуломов А. Морфологияга кириш. Ўзбек тили грамматикаси. 1 том, Морфология. Тошкент, 1973, 111 — 112-бетлар.

² Мартинс А. Основы общей лингвистики. — Новое в лингвистике. Вып. III 1963, с. 532 — 534.

— *даллол* каби. Асли қўшма сўз бўлган отлар товуш ва бўгинлар қисқариши билан соддалашади: *сарик* — *ёз* — *сарёз*, *бу(л) кун* — *бузун*. *Сарик* — *ёз* да (қ) кейинги (йоғ) таъсирида қайта тақсимотга (переразложение) учраб, қисқарган бўлиши мумкин (*сарёз*). Кейинги *бузун* — *бу(л)*—*кун* сўзида (к) интервокал ҳолатга тушиб, жаранглашган (г га ўтган).

Қўноқ, ўтироқ, қочоқ, қўшоқ, қўрқоқ, ётоқ сўзларида феълдан -оқ аффиксал морфемаси ёрдамида от ясалиб, ҳеч қандай морфонологик хусусият кўринмайди. Чунки бу феълларнинг ўзақлари *кун*, *ўтир*, *қоч*, *қўш*, *қўрқ*, *ёт* ҳисобланади. Ўзбек тилида охири қ ундош фонемаси билан тугаган отлар алоҳида морфонологик хусусиятга эга. Бундай отларга турли аффиксал морфемаларни қўшганда, алломорфларнинг фонетик мослашуви кўринади. Масалан, жўналиш келишигининг аффикси қўшилганда -қа (-га) алломорфини талаб қилади ва қ иккиланади: *ўроқ*-(*ўроққа*), *чироқ*-(*чироққа*), *узоқ*-(*узоққа*), *қишлоқ* - (*қишлоққа*) каби. Лекин бу ёзувда акс этади: *қишлоққа*, *чироққа*, *тузоққа* ёзилади.

Охири қ билан тугаган отларга эгалик аффикси қўшилганда, г-к, к-ғ га алмашади. Бу ўринда қ ўзак ва аффиксал морфемалар чегарасида интервокал ҳолатга бўлади. к портловчи, увуляр, чуқур тил орқа, жарангсиз ундош, ғ сирғалувчи жарангли, лекин бошқа белгилари қ билан бир хил бўлган ғ фонемасига алмашинуви анча кўп учрайди. Уни қ- ғ морфонемаси деб атаймиз. *Ўроқ* - *ўроғи*, *байроқ* — *байроғи*, *сўроқ* — *сўроғи*, *тароқ* — *тароғи*, *узоқ* — *узоғи*, *тузоқ* — *тузоғи* каби мисолларда икки бўгинли қ ундоши билан тугаган сўзларда эгалик келишигининг қўшимчаси, яъни аффиксал морфема қўшилиши натижасида қ-ғ га алмашади. Аслида *тароқ*, *байроқ*, *сўроқ* каби сўзларда қ - ғ оппозицияси нейтрализация қилиниб, шу сўзларнинг охиридаги қ жарангли портловчи эмас, ғ жарангли сирғалувчи архифонемаси билан берилади. Бундай сўзларга эгалик келишигининг қўшимчаси қўшилганда, ғ нинг талаффузи унга уланган и унлисининг таъсирида анча аниқлашади: *қозоқ*, — *қозоғистон*, *оғриқ* — *оғриғи* каби. Бироқ бир бўгинли сўзларда бу ҳодиса рўй бермайди: *ўқ* — *ўқи*, *тўқ* — *тўқи*, *оқ* — *оқи*, *тақ* — *тақи* каби. Лекин *ё/ў* — *ёғи*, *буёқ* — *буёғда*; кейинги икки бўгинли сўзларда е (й- о) унлилари таъсирида қ-ғ га ўтади. Чунки, одатда, ундошлар унлилар ёрдамида талаффуз қилинади (пэ, бе, те, ке, ге каби). Бу ўринда ҳам шу таъсир сезилади. Кўпинча -қ (-оқ) аффиксал морфемаси феълдан ва фоносемантик сўздан от, иш оти (ҳаракат номи) ясаydi. Баъзида кичрайтириш формасини ҳам (*бошоқ*

каби) ясайди. *Тароқ* — *тарамоқ*, *сон* — *санамоқ*, *сўроқ* — *сўрамоқ*, *ўроқ* — *ўрамоқ* сўзларидаги қ фонемасидаги олдинги тил олди унлиларининг тил орқа о унлисига алмашинуви кўпинча ҳеч қандай ҳолат билан боғлиқ бўлмаган морфонологик альтернация сифатида қаралади. Лекин масалага чуқур ёндошилса, *тара*, *сана*, *сўра*, *ўрим* сўзларидаги унлилар анча мустақил ҳолатда бўлиб, уларга ёндош ундошларнинг таъсири унча сезилмайди. Бироқ, чуқур тил орқа ундошлари тил олди унлиларини «ёқтирмайди» ва шу сабабли қ улардан олдин келганда, ўзига бўйсундириб, тил орқа а аллофони белгисини беради. Лекин *к*, *ғ*, *х* ундошларидан кейин *е* унлиси ҳақиқий туркий сўзларда қўлланмайди. Агар *к-ғ-х* чуқур тил орқа, увуляр ундошларидан олдин тил олди унлилари келадиган бўлса, бу унлиларни тил орқа унлисига алмаштиришда ёрдам беради. Бу ҳолатда унлиларда бир хил тил орқа белгилари мослашади ва бу коартикуляция жараёнига, яъни ундошнинг унли билан кўшиб айтилишига мос келади. *Сўроқ*, *ўроқ*, *байроқ* сўзларида о унлиси қўлланишининг асосий сабаби ана шундай изоҳланади.

к-г, *қ-ғ* морфонедаларининг кўп сўзлардаги морфемалар чегарасида учрашининг фонологик нейтралзация билан алоқаси сезилади. Охири *к* ва *қ* билан тугаган сўзларда бу ундошлар анча кучсиз талаффуз қилиниб, портловчилик хусусиятини йўқотишга интилади ва сирғалувчи жарангли *ғ* га яқинроқ эшитилади. Бу хусусиятлар эгалик аффикси кўшилганда, интервокал ҳолатга келиб яна кучаяди ва натижада алмашинув тўла амалга ошади.

Фонологик нейтралзация оппозиция аъзолари ўртасидаги фарқнинг йўқолиши билан изоҳланади. Диахроник жиҳатдан фонологик нейтралзация одатда, фонетик ассимиляциянинг натижасидир. Лекин бунда, аксинча, фонологик нейтралзация ассимиляция натижасида фарқланишдир¹.

Юқоридаги мисолларда фонологик нейтралзация натижасида *к-г*, *қ-ғ* оппозицияларининг аъзолари ўртасида фарқ йўқолади. Лекин морфонологик ҳолатда улар яна фарқланади ва биринчилари ўрнини иккинчилари олади.

Ўзбек тилида *кўк* — *кўклам* — *кўкат* — *кўкимтир* — *кўки* сўзларида ўзак морфема сақланиб, унга қўшилган турли грамматик маъноларни ифодаловчи аффиксал морфемалардаги унлилар, баъзан ундош ҳам қўшилиб (*кўклам*, *кўкимтир*) алмашади. Турк тилида агар от велар ундошда тугаса, қоидадан ташқари чиқиш рўй беради. Баъзи сўзларнинг охирида велар ундош сақланиб қолади: *кёк «илдиз»* —

¹ Қарағ: Абдуазизов А. А. Элементи обшей и сравнительно-типологической фонологии, Ташкент, «Фан», 1981, с. 38

кок-и «унинг шидизи», оқ — «ўқ» — оқ-и. «унинг ўқи» каби. Баъзи сўзларда эса, велар ундош суффикс олдидаги ҳолатда тушиб қолади: *gök* «осмон» — *gök* «унинг осмони», *qashiq* «қошиқ» — *qasi-i* «унинг «қошиғи»» каби. Бундай мисоллар морфемалар чегарасида ундошларнинг жарангсизлашуви турк тилида доимий эканлигини ҳисобга олиб, сўз ўзагининг охиридаги ундошни аслида жарангли *g* деб ҳисоблашни ва кейинча унинг жарангсизлашуви к ни келтириб чиқарганини кўрсатади. Ундан ташқари, *g* интервокал ҳолатда тушиб қолади. Демак, *gög* жарангсизлашиш қоидаси → *gög gog + sü* - 3 шахс эгаллик аффикси → *gög + ü* тушиб (*g*) қолиш → *gö—u*. Бунда *s* нинг тушиб қолиши интервокал *g* нинг тушиб қолишидан аввал содир бўлган¹.

Бу ҳодиса тарихий жиҳатдан бир бўғинли сўзларда қисқа унлилардан кейин ундош анча кучсиз ва жарангсизлашган бўлганлиги² ҳақидаги фикрни тасдиқлайди. Бундай кучсизроқ жарангсизлашган ундошдан кейин кўшилган аффикс уни бутунлай едириб юборган кўринади.

Ўзбек тилида эса, бу хусусият сезилмайди. Бир бўғинли сўз охирида жарангсиз ундош сақланиб қолиши одатий бўлиб қолган. Лекин охири жарангсиз ундошга тутаган бир ва икки бўғинли сўзларда жарангсизнинг жаранглилашуви ҳам учрайди: *тилак* — *тилаги*, *юрak* — *юраги*, *бек* — *бегона* (бекларча маъносида), *сўроқ* — *суроғи*, *туз(с)* — *тузи* каби. Бунда жаранг, сиз ундош интервокал урғусиз ҳолатга тушиб жаранглилашади. Демак, кучли жарангсиз *к*, *к* ундошлари урғусиз интервокал ҳолатда кучсизлашиб жарангли жуфтларига баъзан эса, чуқур тил орқа *к* ундоши бўлса, ўзига ўхшаш *ғ*, *х* ундошларига алмашади. Бу ҳолат баъзи кўшма сўзларда ҳам учрайди: *бошвоқ* (*бош-боғ*), *белвоқ* (Тошкент шевасида) *белбоғ*. Умуман, жарангли сиргалувчи ундошлар морфонологик альтернацияда кам қатнашади. Чунки уларнинг барча ҳолатлардаги кўлланиш фаоллиги паст даражада ҳисобланади³.

Ўзбек тилида **-ғич** морфемаси от ясайди ва **-кич**, **-ғич**, **-кич** алломорфларига эга: *сезғин*, *ёзғич*, *боққич*, *йиртқич*, *юлғич*, *сўзғич*, *кўрсатқич* каби. Бу алломорфларда **г-к-к-ғ** фонемаларининг алмашинуви сўз охиридаги (ўзак морфемадаги, негизидagi) фонемаларнинг табиатига боғлиқ. Жарангли ундош билан тутаган ўзак морфемага **-ғич**, жарангсиз ундош билан тутаган ўзак

¹ Лиз Р. Об одной морфонологической проблеме в турецком языке. — Новое в зарубежной лингвистике. Вып. I. 1987. с. 203—204.

² Шербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, с. 106.

³ Зубкова Л. Г. Семантика организации слова. М., 1977, с. 10.

морфемага **-кич**, сонантлар билан тугаса, **-ғич** кўшилади. Демак, **-ғич** (**-кич**, **-кич**) аффикси ўзининг қўлланиши билан фонетик жиҳатдан шартланган.

Л. Г. Зубкова кўрсатишича, баъзи ҳолатда жарангли ва жарангсиз ундошларнинг дистрибутив активлиги тилнинг морфологик қурилиши билан мослашади. Жарангли ва жарангсиз ундошларнинг дистрибутив активлиги ўртасидаги фарк ўзак ва аффикснинг чегарасида айниқса билинади¹.

Юқоридаги алломорфлар ўзак морфемага кўшилганда, улар чегарасида бўладиган турли морфонологик альтернациялар ўзакнинг қайси фонема билан тугашига боғлиқдир. Умуман, сўзнинг охири кучсиз ва боши кучли ҳисобланади. Шу сабабли турли фонетик ва фонологик хусусиятлар ҳамда сўзга аффикс кўшилганда морфонологик альтернациялар ҳам кучсиз ҳолатда рўй беради.

Охири **к** ундоши билан тугаган сўзларда эгалик аффикси кўшилиши билан **к** ўзак ва аффиксал морфемалар чегарасига тўғри келиб, интервокал ҳолатга тушади ва нагижада жарангли жуфтга алмашади, яъни **к-г** морфонемаси ҳосил бўлади: *юрак — юраги, тилак — тилаги, билак — билаги, челақ — челаги, курак — кураги, маслақ — маслаги, чапак — чапаги, жуфтак — жуфтаги* ва ҳ. к. Бу ҳолат отдан бовқа от ёки санок сондан тортиб сон ясаганда ҳам учрайди: *тожик — тожикистон (тожигистон), эллик — эллигинчи*.

Юқорида келтирилган **к-г**, **қ-ғ** морфонемалари отларга эгалик аффикси кўшилганда интервокал ҳолатда рўй беради ва сўзнинг бўгин тузилиши ҳам бир бўгинга кўпаяди: *қовоқ — қовоғи — қовоғим, куртак — куртаги — куртагим* ва ҳ. к. Баъзи фикрларга кўра, бу ўриндаги жаранглилашув ҳодисаси «фонетик характердан кўра кўпроқ график характерда бўлиб, у адабий тил учун стандарт ҳолат яратиб беради». Кўпгина шеваларда сўз охиридаги **к** ундоши **г** га яқин айтилади ва эски ўзбек тилида ҳам кўпинча **г** ёзилган².

Бизнингча, бу ҳодиса фонологик нейтрализация билан боғланиб, **к-г**, **қ-ғ** оппозициялари сўз охирида фарқланмай қолиб, эгалик аффиксини кўшгандан кейин у аниқлашиб **г** ва **ғ** га ўтади. Бўгин ҳам ортиб, урғунинг ўрни кўчади. Бир йўла сегментал (фонемик) ва суперсегментал (просодик) альтернация рўй беради. Бундай морфонологик альтернация коррелятив жуфтдаги **к—ғ** ва коррелятив бўлмаган **қ—ғ** (бу оппозиция **х—ғ** бўлади) фонемаларни ўз ичига олади.

¹ Зубкова Л. Г. Сегментная организация слова М., 1977, с. 10.

² Ҳ у л о м о в А. ва бошқалар. Қўрастилган лугат, 386-бет.

Коррелятив жуфтдаги з—с морфонемаси ўзак ва аффиксал морфемалар чегарасида бўлиб, аффиксал морфема жарангли ёки жарангсиз фонема билан бошланишига боғлиқ: *сез— сес-канмоқ, сезгир — сездирмоқ, сесканиш — сесканувчанлик* каби отларда (ҳаракат номи) **-кан** аффиксидаги жарангсиз **-к** таъсирида ўзақдаги жарангли з жарангсизлашади з-с: *сез — сес-каниш, сесканувчанлик*.

Отдан шахс, касб оти ясовчи тожик тилидан кирган **-гар** (агар) аффиксал морфемаси, **-кар, -кор** алломорфларига эга. Уларнинг кўлланиши шартланган: жарангли ундошдан кейин **-гар** (*даъвогар, дурадгор, совунгар*), жарангсиз ундошдан кейин **-кар** (*мискар*), жарангсиз ундош ва унлидан сўнг **-кор** алломорфи (*ҳаваскор, пахтакор* каби) кўлланади. Бу ўринда бир йўла г — к ундошлари ва а — о унлиларнинг альтернациялари мавжуд.

Тожик тилидан ўзбек тилига ўтган **-банд** (**-манд, -ванд**) аффиксоиди ўз алломорфларига эга: *жигарбанд, давлатманд, шукуҳванд*. Бу алломорфларда б — м — в ундошларининг альтернацияси уларнинг лаб ундошлари сифатида ўрин алмашиб туриши билан боғлиқ. Ҳозирги форс тилида **-mand** ва **-vand** формантлари ўзаро ўрин алмашиб туради: *xigāmand — xigāvand* - «ақлли». Бу хусусият дари ва пушту тилларида ҳам мавжуд. Унинг кўпгина хинд-европа тилларига хослиги аниқланган¹. Умуман, сўзнинг ўртаси ва охирида сонантлар анча активлашади².

Тожик тилидан кирган **-боз** (**-воз** алломорфи) отдан от ясайди. Бу ўринда б - в альтернацияси мавжуд: *дорбоз, найзобоз, қозовоз, мушаквоз*. Шунингдек, тожик тилидан кирган отдан от ясовчи **-бон** аффиксал морфемаси **-вон** алломорфига эга. Бу ўринда ҳам б - в альтернацияси мавжуд: *боғбон, қўйчибон, дарвозабон, саройбон*. Талаффузда, айниқса. Тошкент шеvasида *қўйчибон, дарвозавон* шакли кўлланади.

Ўзбек тилида от ясовчи **-гин** аффиксал морфемаси **-гин** ва **-кин** алломорфларига эга: *тизгин, ёнгин, қувгин, тўлқин, қиргин* ва ҳ. к. Бу ўринда **-гин** жарангли товуш билан тугаган ўзақка кўшилиб, шартланган ҳисобланади, яъни жаранглидан кейин жарангли ундош келади. Бироқ **-гин, -кин** алломорфлари бундай фонетик шароит билан доим ҳисоблашмайди: улар сонор товушлардан **н, р, л** кейин ҳамда жарангли лаб ундошидан кейин кўпроқ **-гин** шаклида, баъзан **-кин** (*тўлқин*) шаклида кўллана олади. Бу ўринда г — ғ — қ альтернацияси мавжуд. От ясовчи ги аффиксал морфемаси **-ғи, -ғу, -**

¹ Абас В. И. О вариативности сонантов. Folia Linguistica 1972, V. 6. № 1—2, с. 185 — 186.

² Зубкова Л. Г. Семантическая организация слова. М., 1977, с. 13.

ки, -ки алломорфларига эга ва уларнинг қўлланиши фонетик шароитга боғлиқ. Унли ва жарангли ундош билан тугаган ўзак морфемаларга -ги (-ки), -гу, жарангсиз ундош билан тугаган морфемаларга -ки (-ки) шаклида қўшилади: *чолги, чалгу, сузги, сурги, сугурги, ёқилги, кулги, сезги, туйгу, босқи, ўтқи* ва ҳ. к. Бу ўринда г - ғ -к- қ альтернациялари фонетик шароитга боғлиқ равишда рўй беради. Алломорфларда бўладиган фонемалар альтернацияларида баъзи тарихий формалар (-ғи, -ғу каби) мавжуд. Юқоридаги морфонологик альтернациялар кўпинча от ва феъл доирасида бўлиб, уларни қиёслаш орқали морфемалар аниқланади.

2.6. ФЕЪЛЛАРДАГИ МОРФОНОЛОГИК АЛЬТЕРНАЦИЯЛАР

Ўзак ва аффиксал морфемаларнинг кетма-кет келишидан ташкил топган феълларнинг турли формаларида учрайдиган морфонологик альтернацияларнинг кўпчилигини отлардаги хусусиятлар билан қиёслаш натижасида аниқланади. Лекин уларнинг баъзилари алоҳида тадқиқ этишни тақозо қилади, чунки феъллардаги морфологик кўрсаткичлар ва морфонологик альтернацияларнинг ўзига хослиги отларда кўринмайди. Феълларнинг морфологик кўрсаткичларга бойлиги, уларнинг аффиксация ва композиция йўли билан ясалиши ва ўз навбатида, синтетик ва аналитик тузилиши, даража, майл, замон категорияларига эгаллиги ҳамда сифатдаги ва равишдаги каби функционал формаларга эгаллиги морфонологик альтернацияларнинг кўп ва хилма-хил бўлишини изоҳлаши зарур эди. Бирок феълларни морфонологик жиҳатдан текширишда ҳам агглютинациянинг кучлилиги, бир йўла бир неча аффиксал морфемаларнинг феъл ўзагига уланиши, уларнинг содда аффикслардан кўшма аффиксларга айланиши, уларда бўгин структурасининг ортиши ҳамда урғунинг кўчиши каби хусусиятларни келтириб чиқаради. Этимологик жиҳатдан аффиксал морфемаларнинг мустақил маънодаги сўзлардан келиб чиққанлиги феълларда ҳам сезилиб туради. Масалан, -вер аффиксал морфемаси аслида *бер (моқ)* ёрдамчи феълидан келиб чиқиб, аффиксга айланган. Масалан, *келаверди, айтаверди, тураверди* сўзларида б интервокал ҳолатда в га ўтган б — в альтернациясининг натижасидир. Бу альтернация лаб ундошлари доирасидан чиқмаган, лекин морфологик жиҳатдан феълнинг такрорланиш ва доимийлик аломагини кўрсатиб туради.

Ўзбек тилида феълнинг турли морфологик категорияларини

ясайдиган аффиксал морфемалар ўз алломорфларига эгадир. Фейлнинг орттирма даражасини хосил қилувчи -газ аффикси ўзининг -каз, -гиз, -каз, -қиз, -ғиз алломорфларига эга: *кўргаз, ўтказ, ўтқаз, бўлгиз, тургаз, етказ, тўлгаз, юргаз, киргиз* каби.

Бу аффиксал морфеманинг -кар, -қир функционал варианты мавжуд: *ўтказ — ўтқар, чиқаз — чиқар, етказ — етқир* каби.

Бу морфема ва унинг алломорфлари (г- к - қ - ғ) тил орқа ундошлари ва а-и тил олди ундилари альтернациясига эга. Агар -каз, -кар, -қиз, -қир вариантлар сифатида қиёсланса, з-р алмашинуви аён бўлади.

Юқоридаги алломорфларнинг қўлланиши фонетик жиҳатдан шартланган: жарангсиз ундош билан тугаган феъл ўзагига жарангсиз билан бошланадиган аффикс (*етказ, битказ*), жарангли ундош билан ёки сонанг билан тугаган феъл ўзагига жарангли товуш билан бошланувчи аффикс (*тўлгаз, юргиз, киргиз*) қўшилади.

Ўзбек тилида феъл равишдош ва сифатдош ясовчи -ганча (-ган(и)ча), (-қанча, -қанча), -гунча (-кунча, -кунча), -гач (-қач, -ғач), -ги (-ғи), -ган (-қан, -қан, -ған), -гани (-кани, -қани) (бунинг тарихий шакли -ғали, -қали, -ғали) аффиксал морфемалари ва уларнинг алломорфлари (қавсда кўрсатилган) мавжуд бўлиб, уларнинг қўлланиши фонетик жиҳатдан шартланган. Бу алломорфларда ҳам (қ-к-ғ-г) тил орқа ундошлари ҳамда (а-и-у) ундиларининг альтернацияси мавжуд. Бу альтернациялар тарихий ҳисобланади ва улар морфонологик жиҳатдан бир морфеманинг турли алломорфларидаги фонемалар алмашинувини изоҳлайди. Юқоридаги баъзи аффиксал морфемалар феълларнинг синтетик формасини ясашда қўлланади ва улар ўз навбатида, феълларнинг аналитик формасига қарама-қарши қўйилади. Қиёсланг: *келгач — келгандан кейин, юргач — юргандан кейин, тургач — тургандан кейин* каби. Бу ўринда синтетик форма алоҳида сўзга, аналитик форма эса, сўз бирикмасига тўғри келади¹. Бу ўринда морфонологик альтернацияларнинг қисман фонологик ва қисман морфосинтактик контекстларда бўлиши кўринади². Бошқа мисолларда ҳам шу ҳолатни кўриш мумкин:

*опкелмоқ — олиб келмоқ,
келаркан - келар экан,
боракан — бор экан,
бўлармуш — бўлар эмиш,*

¹ Смирницкий А. И. Морфология английского языка. М., 1939, с. 66.

² Lasnik R. Phonology. An introduction to the basic concepts. Cambridge Univ. Press, 1985, p. 63

турляпти — тура ётир,
бўладиган — бўла турган ва ҳ. к.

Турли тилларда лексик бирликларнинг аффиксал морфемаларга айланишида кўпгина ўхшашликлар мавжуд. Ҳинд-европа, туркий, малай-полинезий ва бошқа тилларда сўз ўзгартирувчи ва сўз ясовчи аффиксларнинг турли лексик бирликлардан келиб чиққанлиги ҳақидаги умумий қонуниятларни Д. Аракин қуйидагича изоҳлайди: 1. Лексик бирликларнинг сўз ўзгартирувчи морфемаларга айланиши қуйидагича бўлган: эркин сўз бирикмаси, турғун сўз бирикмаси, аста-секин уларнинг бир компонентидаги семантизация ва унда фонетик ўзгариш бўлиб, аввалги товуш формасига ўхшамаслик ва ниҳоят, кўмакчига айланиб, кейинчалик сўз ўзгартирувчи морфемаларга айланган. 2. Лексик бирликларнинг сўз ясовчи аффиксларга айланиши қуйидагича бўлган: сўз бирикмалари (аттрибутив, баъзан объектив), кўшма сўзларнинг бир компоненти аста-секин десемантизация қилиниб, фонетик жиҳатдан ўзгаради. Бу - ўша ўзгарган компонентнинг лексик бирлик билан алоқасини бутунлай узади ва унинг аффиксал морфемаларга айланишига олиб келади¹.

Бу изоҳ аффиксал морфемаларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ масалаларни анча ойдинлаштиради. Чунки кўпгина олимлар бу масалани агглютинация ва фузия, аналитик ва синтетик формаларнинг ясалиши билан боғлаб аффиксал морфемаларнинг мустакил сўзлардан ҳосил бўлганлигини юзаки айтиб ўтиш билан чегараланадилар. Туркий тилларда сўз ўзагага бир қанча аффиксларни қўшиш унинг ўнг томонини анча «оғирлаштириб» юборади: *кет-а-ди-ган-лар-дан* каби (кет — ўзакка бешта аффиксал морфема уланган). Сўзнинг контекстаги маъноси аффикс ёрдамида ойдинлашади. Сўзда аффиксларни улашни чегаралаб қўймаслиги учун морфема чегараси кўпинча бўғин чизиги билан тўғри келиб, уларда турли фузия бўлмаслиги учун бирор унли ёки ундошни қўшиш мумкинлигини назарда тутаяди. Бу эса, туркий тилларда ёрдамчи элементларни (кўмакчи ва бошқаларни) иқтисод қилишга олиб келади².

Баъзи бир бўғинли отларга -а ясовчиси қўшилиши ёрдамида феълларнинг ўзагидаги унли -а га алмашади: *от — атамоқ, сон — санамоқ, ёш — яшамоқ, онг — англамоқ, бўёқ — бўямоқ*. Бу мисолларда **о** — а морфонемаси морфологик вазифа бажаради.

¹ Аракин В. Д. О превращении лексических единиц в аффиксальные морфемы (к проблеме взаимодействия уровней языка) // Уровни языка и их взаимодействие. Тезисы научной конференции. М., 1967, с. 16 — 18.

² Мельников Г. П. Принципы системной лингвистики и их применение к проблеме словообразования. — Структура и история тюркских языков. М., 1971, с. 126.

Баъзан сифатдан феъл ясаганда ўзак охиридаги к тушиб қолади ва аффиксал морфема олдидан /w/ ва сонантлар қўлланади: *совуқ* — *совумоқ*, *юмуқ* — *юмулмоқ*, *қуруқ* — *қуримоқ*, *сууқ* — *суултирмақ*, *қууқ* — *қуултирмақ*. Бу мисолларда к-0 (*совуқ*, — *совумоқ*, *қуруқ* — *қурумоқ*), к-я (*сууқ* — *суултирмақ*, *қууқ* — *қуултирмақ*) морфонемалари фаркланади.

Равишлардан ясалган феълларда охириги т ундоши тушиб қолади: *наст* — *насаймоқ*, *суст* — *сусаймоқ* ва т -0 морфонемаси ҳосил бўлади. Сондан феъл ясалганда ҳеч қандай ўзгариш рўй бермайди: *икки* — *иккиланмоқ*, *бир* — *бирлашмоқ*. Синоним шаклидаги *гангимоқ* — *гангирамоқ* феъллари қисман омоним ҳам бўла олади. (-ра аффикси истисно қилинса). Лекин улар *ганги-моқ* ва *гангир - а - моқ* шаклида морфемаларга бўлинади. Бунда р- 0 морфемаси фаркланади, чунки аслида бу феълнинг ўзаги *гангир* шаклида бўлган деб тахмин қилиш мумкин.

Ўзбек тилида морфологик альтернация ўтимли ва ўтимсиз феълларни фарқлаш учун ҳам хизмат қила олади: *кўринди* — *кўрилди*, *келди* — *келинди*, *отди* — *отилди*, *юрди* — *юрилди*, *югурди* — *югурилди*, *-ўйлади* — *ўйланди* каби. Бу ҳолатда феъл нисбатлари ва замон формалари ҳам морфонологик алмашинув натижасида фарқланиб қолади. Бироқ бундай морфонологик альтернация анча мураккаб бўлиб, бир неча альтернантлар иштирокида амалга оширилган. Бундай морфонологик ҳодиса, айниқса, каузатив феълларнинг ясалишида кўпроқ кузатилади¹. Бу ҳодиса тарихий морфонологияда чуқур ўрганишни тақозо этади.

Баъзи феълларнинг ўзагида а-и морфонемаси ҳосил бўлади: *ажрамоқ* — *ажримламоқ*. Бир ўзакдан ясалган *айнамоқ* — *айнимоқ* феълларида а - и морфонемаси мавжуд бўлиб, бу феъллар синонимлар ҳисобланади.

Бир бўгинли сўзлардан тузилган феълларнинг охири к билан тугаган бўлса, бу ундош аффиксал морфема қўшилиши натижасида иккиланади: *кек* — *кекчи* — *кеккаймоқ*.

Бир ўзакдан ҳосил бўлган *ачимоқ* — *ачитмоқ* — *ачишмоқ* феълларида 0-т-ш морфонемаси фаркланади. Мимемадан ҳосил бўлган *ақилламоқ* феъли *ақилдоқ* отидан ясалган бўлиб, уларнинг ўзаги ак (ак-ак — итнинг овози) ҳисобланади. Бироқ -илла аффиксал морфемаси фоносемантик ўзакдан ясалган тақлидий ва образли сўзлардан феъллар ҳосил қилади: *шитилламоқ*, *гизилламоқ*,

¹ Айнан шундай ҳодиса бошқа тилларда ҳам кузатилади. Карам. Д. И. Эдельман. Сравнительная грамматика восточно-иранских языков. Фонология. М. «Наука», 1986, с. 204

лошламақ, диркилламоқ ва ҳ.к. Бу феълларда морфонологик альтернация йўқ.

Ўзбек тилида феъл ўзагида сонантнинг чуқур тил орқа ундоши к га алмашishi жуда кам учрайди: *ангаймoқ — анқаймоқ* (*ангров, алқов*). Бу ўринда яг—нк альтернацияси мавжуд.

Асли бир ўзакдан бўлган *ўтказмоқ-ўтқузмоқ* (*экмоқ*) феълларида *-қаз, -қуз, (-қиз), -газ* аффиксал морфемасининг алломорфлари бор. Лекин бир ўзакдан бўлган феъллар *-қаз, -қуз, (-қиз)* аффиксал морфемасининг алломорфлари ёрдамида семантик жиҳатдан фаркланиб қолган. Жонли нутқда қўлланувчи *урнамоқ*. — *уннамоқ* сўзларининг ҳар иккиси ҳам бир ўзакдан ясалган, лекин *р-н* альтернацияси уларнинг турли маъноларга эга бўлишига ёрдам берган. Шунингдек, *ўринлатмоқ* (*жойламоқ*)—*ўриллатмоқ* (*шеваларда «қойил қилмоқ» маъносид*) феълларида *н-л* сонантларининг альтернацияси уларнинг турли маъноларга эга бўлишини таъминлаган. Жуда кўп феълларда комбинатор-позицион ўзгаришлар ўзак морфема охиридаги фонема билан аффиксал морфемадаги бошланғич фонеманинг бир-бирига таъсири натижасида рўй беради. Масалан: *сез-сесканмоқ* сўзида *з - с* морфонемаси фаркланади.

Сифатлардан ясалган феълларда қуйидаги морфонологик альтернациялар мавжуд:

<i>қизил</i> — <i>қизармоқ</i>	(ил-0),
<i>сарик</i> — <i>саргаймoқ</i>	(ил-0),
<i>яшил</i> — <i>яшинамоқ</i>	(ил-0),

2.7. СИФАТ ВА СОНЛАРДАГИ МОРФОНОЛОГИК АЛЬТЕРНАЦИЯЛАР

Ўзбек тилида *а-о* альтернацияси жуда сермахсул эканлиги феъллардан сифат ва равиш ясаганда ҳам сезиларлидир: *чан-қа(моқ)* — *чанқоқ, тарқа(моқ)* — *тарқоқ, алда(моқ)* — *алдоқ, илга(моқ)-илгор, тиқа(моқ)* — *шиқор* каби. Бу мисолларда *а - о* морфонемаси мавжуд.

Ўзбек тилида *-гин (-гун)* аффиксал морфемаси феълдан сифат ясайди: *тўлмоқ* — *тўлгин, тур* — *тургун* каби. Бу сўзларда ҳеч қандай морфонема йўқ. Лекин *қизитмоқ* — *қизгин, ҳори-моқ* — *ҳоргин* мисолларида *и - 0* морфонемаси фаркланади. Бу морфонема *айрим* — *айирмоқ* сўзида ҳам бор. *о - а* морфонологик альтернацияси *ёш (ош)* — *яшамoқ, той (моқ)* — *тайлоқ* мисолларида мавжуд.

Баъзи сифатларнинг озайтирма даражаси *-иш, -ғиш, -имтил, -*

имтир аффиксларини кўшиши билан ифода этилади. Одатий сифат билан озайтирма даражадаги сифат ўртасида куйидаги морфонологик альтернативлар ёки морфемалар фаркланади: *сарик* — *саргиси* — *саргимтир*, *қизил*—*қизгимтир*. Бу мисолларда *ик-0*, *ил-0* морфемалари фаркланади.

Сифатларнинг орттирма даражасини фонетик усул билан ясаганда, аввал уларнинг биринчи бўғини алоҳида такрорланади ва кейин сифатнинг тўла шакли келади. Орттирма даражадаги сифатларнинг ҳар икки компонентини қиёслаш орқали улардаги морфонологик альтернативларни аниқлаш мумкин:

дум — думалоқ (0-олоқ),
 қоп — қора (п-ра),
 пак — пакана (0 - ана),
 сап — сарик (п-рик),
 нес — нобуд (ес-обуд),
 кип — қизил (п - зил),
 сип — силлик (п - лик),
 сап — салқин (п - лқин),
 бўм — бўш (м - ш),
 қоп — қоронғи (п - ронғи),
 ям — яшил (м - шил),
 топ — тоза (п - за),
 куп — курук (п-рук),
 кўм — кўк (м - к).

Бу мисоллардан кўринадик, (п) фонемаси сифатларнинг орттирма даражасини ифодалашда морфонологик альтернативда актив иштирок этади. Лекин бу ўринда сифатларнинг редукцияга учраши ҳақидаги фикр -тўғри эмас. Балки, бу татар тилига хос хусусиятдир¹.

Жамловчи сонларни ясашда қўлланувчи **-ов** аффикси кўшилганда, сонларнинг, айниқса бешгача бўлган сонлар ўзагидаги охириги и унлиси тушиб қолади ва натижада и - 0 морфемаси ҳосил бўлади: *икки* — *икков*, *олти* — *олтов*, *етти* — *еттов*. Жамловчи сонларни ясашда қўлланувчи **-ала**, **-овлаб**, **-овлашиб**, **-овлан** кўшма аффикслари кўшилганда ҳам юқоридагидек ҳолат рўй беради: *икки* — *иккала* — *икковлаб* — *икковлашиб* — *икковлон*, *олтитала* — *олтовлаб* — *олтовлашиб* — *олтовлон* ва ҳ. к. Бу ўринда ҳам и-0 ва и-о морфемалари фаркланади.

Санок сондан тартиб сон ясалганда, фақатгина *эллик*—

¹ Салкимова Д. А. Об одном морфонологическом явлении в татарском языке. // Тюркология, 1986, №5, с. 58.

эллигинчи сўзига -инчи аффиксал морфемаси кўшилиб, ўзак охиридаги к интервокал ҳолатга тушиб жарангилашади. Бу ўринда к - г морфонемаси ҳосил бўлади.

Ўзаги з жарангли ундоши билан тугаган сонларга -та микдор сони аффиксини кўшганда, з ундоши таъсирида регрессив ассимиляцияга учрайди, яъни жарангсизлашади. Бу ўринда з - с морфонемаси ҳосил бўлади: *саккиз* — *саккизта* (*саккиста*), *тўққиз* — *тўққизта* (*тўққиста*), *ўттиз* — *ўттизта* (*ўттиста*) каби.

Ўзбек тилида фоносемантик ўзакдан ҳосил бўлган таклидий, образли ва рамзий (товуш символизми) сўзларда кўпгина морфонологик альтернативлар мавжуд. Уларнинг кўпчилиги товуш алмашинуви доирасида, гарчанд морфонологик альтернатива айтилмаса ҳам, чуқур тадқиқ этилган¹.

Сингармонизм ҳодисасини сақлаб қолган баъзи сўзлардаги морфонологик ҳодисалар кўпроқ фонематик (сегментал) жиҳатдан кўриб чиқилган². Шу сабабли, сингармоник сўзлар камлиги улардаги морфонологик хусусиятларни алоҳида кўриб чиқишни тақозо этмайди. Чунки бу гуруҳдаги сўзлар умуман бошқа туркий тилларда мавжуд бўлган сингармонизм қонуниятларига бўйсунди.

2.8. Просодик морфонология

Ҳозирги давр тилшунослигида морфонологияга доир турли назарий таълимотлар ва йўналишлар мавжуд. Морфонологиянинг асосчиси Н.С.Трубецкой кўрсатиб берган вазифалар эндиликда анча кенг доирада ўрганилмоқда. Жумладан, турли морфемалардаги фонемалар алмашинуви, морфологик аҳамиятга эга бўлган комбинатор-позицион ўзгаришлар ва сўз ҳамда сўз шакллариининг морфонологик структураси биринчи морфонологик назариянинг асосий вазифаси эди. Кейинчалик, сўзда ургуининг кўчиши, яъни ўз ўрнини ўзгартириши ҳам морфонологияга киритилди ва бу ҳодиса айниқса славян тилларида, хусусан, рус тилида жуда кўп учраши аниқланди. Ўз даврида фонемалар алмашинуви ва акцент (урғу) морфонологияси фарқланди ҳамда тор доирада у «доналик бўлим» (А.А.Реформатский) сифатида қаралди.

Морфонологияга турли қарашлар (Н.С.Трубецкой, Р.О.Якобсон, Э.А.Макаев ва Е.С.Кубрякова, Ю.Г.Панкрац, В.Б.Касевич,

¹ Кулсуров Р. Изобразительные слова в современном авторском узбекском языке. АКД, Ташкент, 1962, с. 25.

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Ч.1. Фонетика. М., Наука, 1964. Я е а ш М. Опыт экспериментального исследования гармонии гласных в тюркском языке.—Новое в зарубежной лингвистике, Т. XIX, М., Прогресс, 1987, с. 77—92.

Е.Станкевич, Л.Блумфильд, М.Хаспельмат, В.И.Дресслер ва бошқалар) натижасида уларга хос илмий назариялар вужудга келди. Эндиликда морфонология ўз тадқиқот объекти ва вазифаларини кенгайтирди ва бу соҳада В.А.Касевичнинг¹ илмий тадқиқоти катта аҳамиятга эга бўлди.

Ҳозирги даврда морфонологияни сегментал (фонемик) ва суперсегментал (просодик) турларга бўлиш мумкин. Сегментал (фонемик) морфонология тилдаги турли морфемаларда рўй берадиган фонемалар алмашинувини, морфологик функция бажарувчи ички флексия (инглиз тилида: beet – bet, read – read [rɪ : d - red] каби), фонемалар алмашинуви билан боғлиқ комбинатор – позициял ўзгаришлар, сўз ва сўз шакллариининг морфонологик структурасини ўрганеди. Бу соҳани кўпроқ морфология билан боғлаб, турли морфемалар, ўзак ва аффиксал морфемалардаги фонемалар алмашинувини тадқиқ этишни ҳисобга олиб, морфологик морфонология деб аташ мумкин.

Сўз ургусининг (бу ўринда унинг биринчи, асосий даражаси кўзда тутилмоқда) сўз, сўз шакли ёки морфемаларда кўчувчилик, яъни ўз ўрнини алмаштиришни акцентологик морфонология сифатида қаралади.

Баъзан морфема ва сўзларда бир йўла фонема алмашинуви ва ургунинг ўз ўрнини кўчириши кузатилади (рус тилида нога, ножка каби).

Бундай ҳолатда фонемик ва акцентологик морфонология ҳақида гапириш мумкин.

Морфонологик ҳодисалар фақат сўз, сўз шакллари ва морфемалар таркибида учрамай, балки сўз бирикмалари ва ибораларда, гапларда ҳам кузатилади. Бундай ҳолатда «синтактик морфонология» (термин В.Б.Касевичга тегишли) ҳақида фикр юритиш мумкин. Биз бу соҳаниннг интонация билан бевосита боғлиқлигини ҳисобга олиб, уни «интонологик морфонология» деб аташни мақбул кўрамиз. Чунки ҳар бир ибора ва гап ўз интонациясига эга, жумладан, дарак гап тушувчи интонома билан, сўроқ ва ундов гаплар эса, кўтарилиувчи интонома билан талаффуз қилинади. Бироқ дарак гап интономасини кўтарилиувчи интонома билан талаффуз қилинса, яъни тушувчи интономани кўтарилиувчи интонома билан алмаштирилса, гапнинг коммуникатив тури, семантик ва грамматик жиҳати ўзгаради ва бу интонологик морфонологияга мисол бўла олади.

¹ Касевич В.Б. Морфонология. Л., ЛГУ, 1986, -С.102-141.

Албатта бу ўринда айнан бир дарак гапни турли даражадаги тушувчи интонация билан талаффуз этган ҳолатда интонациянинг синонимлари ҳақида гапириш мумкин. Агар интонема деярли ҳеч қандай ўзгаришсиз икки ёки уч марта талаффуз этилса, омоним интонема аниқланади. Лекин бу ҳолат одатда камроқ кузатилади, чунки хатто бирор говушни ҳам айнан бир турда ўзгаришсиз талаффуз қилиб бўлмайди.

Морфонологияда турли-туман ўзгаришлар ҳақида гапирганда, қисқа қилиб фонема, силабема акцентема (Е.Д.Поливанов терминлари) ва интонемаларнинг вариантларидаги хусусиятлар ҳисобга олинади. Бу ўринда сўз урғусининг кўчиши, ўрин алмашуви билан ясалувчи (present – pre'sent, import – im'port, босма – босма, тўхта-тўхта, ногú – нóги, мука-мука каби) сўзларни сўз-акцентема деб аталади. Иборалар ва сўз бирикмаларидаги урғу гапда семантик вазифа бажара олади. Масалан, «она / қидирди / бола» гапида (проф.А.Ғуломов мисолида) кучли урғу //она ёки //бола сўзларига тушиши гапнинг мазмунини ўзгартириши мумкин. Бу ўринда ибора акцентемасини фарқлаш мумкин. Хуллас, просодик морфонологиянинг ҳали қатор ҳал этилмаган муаммолари мавжуд.

2.8.1. Акцентологик морфонология масалалари

Ўзбек тилида сўз урғусининг кучли динамик табиати унинг ҳосил бўлишида суперсегментал акустик воситалардан бўлмиш интенсивлик бирламчи, чўзиклик ва тон иккиламчи экани билан изоҳланади.

Бундай сўз урғуси кўпчилик туркий тилларига ҳосдир.¹ Ўзбек тилида сўз урғуси экспериментал тадқиқотлар натижасида кучли динамик хусусиятга эга эканлиги тасдиқланган.² Лекин баъзи тилшунослар ўзбек тилида сўз урғусининг ҳосил бўлишида тоннинг баланд бўлиши сезиларли эканлигини айтадилар.³ Сўзларнинг акцент структураси урғунинг турли бўғинларга тушиши, уларнинг турли бўғинлардаги даражалари, кўчувчи ва кўчмовчи урғу турлари кабиларни қамраб олади. Ўзбек тилида сўз урғусининг энг кучли даражаси туркий сўзларда охириги бўғинга тушиши аниқланган. Лекин бошқа даражадаги сўз урғусининг ўрни қайси бўғинда бўлиши аниқ эмас. Ўзбек тилида, умуман, сўз урғуси беш даражада бўлиб,

¹ Ғуломов А. Ўзбек тилида урғу. Тошкент, 1947.

² Маҳмудов А. Словесное ударение в узбекском языке. Тошкент, Фан, 1960.

³ Sjöberg Andre. Phonology of Standard Uzbek // American Studies in Altaic linguistics. Indiana University Publications, Vol.13. Mouton Co. The Hague 1962.

бешинчи даражаси энг кучсиз, шу туфайли уни урғусиз деб аталиши бежиз эмас. Ўзбек тилида агглютинация туфайли сўзлар узун бўлиб, еттигагача аффикс ва қўшимчаларни қабул қила олиши урғунинг охириги бўғинга кўчиб турувчи табиатини белгилайди. Масалан: бо-ла, бо-ла-лар, бо-ла-лар-га, бола-лар-и-миз-га, бо-ла-лар-и-миз-даги-дек каби.

Ўзбек тилида урғунинг фонологик функция бажаришини биринчи бўлиб проф. Аюм Ғуломов кўрсатиб берган эди. Кейинча бу фикр бошқа туркий тилларга ҳам татбиқ этилди.¹ Ўзбек тилида урғу сўзларнинг мустақиллигини таъминлайди ва бир хил фонематик таркибдаги сўзлар ва сўз шаклларини бир-биридан фарқлаш учун хизмат қилади. Бошқача айтганда, ўзбек тилида сўз урғуси сўзларни чегаралабгина қолмай, балки сўзларнинг ва сўз шаклларининг маъноларини фарқловчилик функциясини бажаради. Лекин ўзбек тилида сўз урғусининг сўз маънолари ва уларнинг шаклларини фарқлаш функцияси унинг фонологик функцияси билан боғлиқ бўлиб, камроқ сўзларда намоён бўлади. Масалан: сўзларнинг маънолари ва сўз шаклларини фарқлаш олма (мева тури), олма (фёльнинг шакли), босма (қоғоз тури) – босма (фёльнинг шакли), ишчимиз (бизнинг ишчимиз) – ишчимиз (биз ишчимиз), отингиз (Сизнинг отингиз) – отингиз (сиз отинг) ва ҳ.к. Бу мисолларда сўз урғусининг фонологик функцияси аниқ намоён бўлади. Лекин ҳозирча бу мисоллардаги бир муҳим масала ёритилмай келган. Юқоридаги мисолларда сўзлар ва сўз шаклларининг маънолари фарқланиши билан бирга уларнинг грамматик жиҳати, яъни сўз туркумлари от ва фёль (босма (қоғоз тури) – босма (фёль шакли, Сизнинг отингиз (ном) – Сиз отингиз (фёль шакли), сифат ва равиш (янги кийим – янги келди (яқинда келди маъносида), ва ҳ.к. фарқланади. Келтирилган мисоллардаги сўз ва сўз шакллари турли сўз туркумларига тегишли экани уларни морфонологик жиҳатдан ҳам фарқланишини таъминлайди. Демак, ўзбек тилида сўз урғуси бир йўла фонологик ва морфологик функцияларни бажариши мумкин. Баъзан алоҳида сўз ва сўз бирикмаси урғунинг ўрни билан фарқлана олади: ғиштин (Бу уй ғиштин/ ғиштли уй) - ғишт ин (ғиштдан ясалган ин). Биринчи мисолда бир урғу сўзнинг охириги бўғинида бўлса, иккинчи мисолда иккита сўз бирикмасидан тузилган ҳар бир сўз ўз урғусига эгадир (ғишт ин).

Бу ўринда акцентологик морфонологияни сўз морфонологиясининг ажралмас қисми сифатида қаралиши урғунинг сўзларни фонетик

¹Трофимов М.И. Проблемы творческого ударения, акцентологии и тематизации// Тюркология, 1963, №2, с.68-78.

шакллантириш ва фонологик ҳамда морфонологик функцияларни бажара олиш функцияларини камраб олиши сезиларлидир. Эндиликда морфемалар морфонологияси ва сўз морфонологияси акцентологик (просодик) морфонология билан боғланади. Синтактик морфонология эса, интонация билан боғланиб, синтагма ва жумлаларнинг интонацияси грамматик функция бажара олиши билан алоқадордир.

В.Б.Касевич бу ўринда морфонология ўз чегарасидан, яъни фонология ва морфология доирасидан чиқиб, синтаксис билан боғланишни назарда тутиб, уни «синфонология» (синтаксисдан) терминини қўлламоқчи бўлади, бироқ қандайдир аънаналардан воз кечиб, «Синтактик морфонология» терминини қўллашни афзал кўради.¹ Ҳақиқатда ҳам интонациядаги алмашинувлар грамматик функция бажариши, морфемалардаги товуш алмашинувлари морфонологик вазифа бажаришига ўхшаб кетади. Лекин синтактик морфонология термини нокулай, чунки интонациядаги синтактик функция бажарилиши морфонология билан алоқаси йўқ. Шунчаки интонациянинг алмашуви грамматик функция билан боғлиқ эканлиги, унда бирор сўз туркумининг гапда қўлланиши алоҳида эътиборга лойиқлиги сезилади, холос. Шу туфайли «синфонология термини» синтактик фонологияга тўғри келади ва у «синтактик морфонология»га мос тушмайди. Сўз морфонологиясини просодик морфонология доирасида урғунинг, тўғрироғи, сўзнинг акцент структураси қонуниятлари билан боғлаб ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Бироқ синтактик морфонология ҳам просодикага боғлиқ бўлса ҳам интонациянинг грамматик ўзгаришларни бошқариб бориши билан шугулланади.

Акцентологик морфонологияга тегишли қоидалар кўпроқ рус тили мисолида ўрганилган² бўлиб, бошқа тилларда, хусусан туркий тилларида умуман илмий тадқиқ қилинмаган. Ўзбек тилида акцентологик морфонологияга доир қоидалар анча чегараланган. Рус тилида урғунинг сўзнинг турли шаклларида кўчиб туриши қондаси анча аниқ. Лекин ўзбек тилида сўзнинг турли шаклларида ҳам урғу охириги бўғинда устувор қолади. Бу албатта ҳақиқий туркий сўзларга тегишлидир. Бироқ бу қоида сўзларни эмфаза сифатида алоҳида кўрсатишда ўзгаради, бу ҳолатда урғу сўзнинг охириги бўғинидан биринчи бўғинга кўчиши мумкин. Масалан, жоним (Менинг жоним чикди) - жоним (эркалаш маъносида), хотинча (бир хотинча келди) -

¹ В.Б.Касевич. Морфонология. ЛДУ, 1986, с.115.

² Чурганова В.Г. Очерк русской морфонологии. М., Наука, 1973, 239 с.

хотинча (у хотинча гапиради, яъни хотинсифат гапиради маъносида) ва ҳ.к. Бу мисолларда ҳам морфонологик жиҳатдан от ва сифат: хотинча (от) – хотинча (сифат) фарқланади.

Туркий тилларда сўз ургусининг акустик хусусиятлари, ўрни ва функциялари ҳақида кўпгина қарама-қарши ғоялар мавжуд.¹ Бирок, сўз ургусининг фонологик функцияси ҳақида гапирилганда, унинг турли сўз туркумларини фарқлаши ҳам урғунинг ўрни билан боғланиши айтилади. Лекин турли сўз туркумларининг фарқланиши сўз ургусининг морфологик, яъни грамматик функция бажариши аслида унинг морфонологик функцияси экани кўрсатилмай келган эди. Эндиликда бу масала акцентологик морфонологияга киритилди. Ҳақиқатда ҳам юқоридаги мисолларда сўз ургусининг фонологик ва морфонологик функциялари биргаликда турли грамматик белгиларга эга бўлган сўз туркумларини фарқлайди.

Проф. Е.В.Поливанов эмфаза ёрдамида урғунинг ўрни билан фарқланувчи сўзларни мисолга келтириб, туркий тилларида, жумладан ўзбек, қирғиз, қорақалпоқ тилларида сўз урғуси «икки ўринли» («двухполюсный»)² деб атаган эди. Албатта, тарихий жиҳатдан қадимий туркий тилда урғу (биринчи даражали урғу) сўзларнинг биринчи бўғинига, яъни ўзагига тушган. Лекин агглютинация натижасида сўзларга бир нечта суффикс ва қўшимчаларнинг қўшилиши натижасида сўзнинг ўзагидаги урғу аста-секин бошқа бўғинга кўчган, чунки сўзга еттигагача суффикс ва қўшимчаларнинг қўшилиши натижасида сўзнинг ўзагидаги урғу аста-секин бошқа бўғинга кўчган, чунки сўзга еттигагача суффикс ва қўшимча қўшилиб, унинг ўнг томони «оғирлашиб» талаффузи қийинлашиб урғунинг ўрнини кўчириш ёрдамида бир бутун яхлит ҳолда айтилган. Сўзларда энг қучли урғу олган бўғин кулминатив, яъни ажратиб айтиш билан талаффуз қилинган. Баъзан сўзларнинг фонетик таркиби бир хил бўлиб, омоним бўлиб қолмаслиги учун урғунинг ўрни билан фарқланган : босма (қоғоз тури) – босма (фёъл шакли), олма (мева тури) – олма (фёъл шакли) каби. Эндиликда бу сўзларни омограф сифатида, яъни ёзилиши бир хил, лекин айтилиши ҳар хил бўлган сўзлар деб ҳисоблаш мумкин. Морфология жиҳатдан бу сўзлар турли сўз туркумлари, яъни от (босма) ва фёъл шакли (босма) сифатида фарқланади. Бу эса, урғунинг морфонологик функциясига тегишлидир.

Ўзбек тилида сўзларнинг акцент структураси қуйидагича

¹ Аракин В.Д. Уларенне // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Ч.1. Фонетика, М., Наука, 1984, -С.403-422.

² Поливанов Е.Д. О приеме агглютации в киргизской поэзии в связи с поэтической тематикой и языковыми фактами других «алтайских» языков // Проблемы восточного стихосложения. Сборник статей. М., Наука вост.-лит.гр. 1979, -С.106-106.

бўлиши мумкин: 1) Сўз биринчи даражали бир урғуга эга : бола, тарнов, эшик, бахтли, ишчи, мақтов каби; 2) сўз бир биринчи даражали ва бир иккинчи даражали урғуга эга : болалар, тарновли, эшикдан, бахтлилик, ишчилар, мақтовга каби; 3) сўз бир биринчи даражали урғуга ва биттадан, иккинчи ва учунчи ҳамда тўртинчи даражали урғуларга эга : болаларнинг, тарновда, эшикдаги. 4) Сўз кўпинча қўшма сўз (бир нечта (иккита, учта, тўртта ва х.к.) биринчи даражали урғуга эга : гул – тожи – хўроз, мош-хўрда, кўр-шопалак, осмон-ўпар, махси-калиш. Бундай сўзларнинг баъзилари қисқартма сўзлар ҳисобланади : НАТО, АҚШ, автосервис, микроэлемент каби.¹

Юқоридаги мисоллардан кўринадики, сўзнинг шакли аффикс ва қўшимчалар қўшилиши билан ўзининг акцент структурасини ўзгартиради. Бунда бош сўздан (одатда уни «квазисўз» дейилади) аффикс ва қўшимчалар қўшилиши ёрдамида ясалган сўз шакллари морфологик таркиби, бўгин структураси ва сўз туркумига тақсимланиши билан фарқланиши мумкин. Масалан, бола (от), бо-ла-ли (сифат), бола-лар (от, кўшликда), бола-лар-нинг (от, қараткич келишикда), бо-ла-лар-да (равиш), бо-ла-лар-и-миз-га (от, кўпликда, жўналиш келишигида) ва х.к. бу сўзнинг шакллари кўп бўгинли ва кўп морфемали бўлиб, морфонологик жиҳатдан деярли ўзгармас агглютинатив тил қондасига бўйсунди. Ҳар бир сўз туркумини ва морфемани ўз урғусига кўра изохлаш мумкин. Бундай изоҳ шу сўзнинг акцент структурасининг морфонологик жиҳатдан қаралишига тегишлидир.

Ўзбек тилида бир ўзақли икки бўгинли сўзларни икки турга бўлиш мумкин: 1) иккинчи бўгини очик бўгин бўлган сўзлар бола, ло-ла, гули, кунда каби; 2) иккинчи бўгини ёпик бўлган сўзлар: ўр-оқ, кет-мон, рух-сат, меҳ-нат, учов, тўрт-ов, кўр-кам, бур-чак каби. Бу турдаги сўзларнинг кўпчилиги от, сифат, равиш, сон (чама сон), феъл каби сўз туркумларига тегишлидир.

Бир ўзақли, уч бўгинли яъни бир ўзак морфема ва икки аффиксга морфемадан иборат бўлган сўзларнинг акцент структураси бир биринчи даражали ва биттадан иккинчи ва учинчи даражали ҳамда урғусиз бўгинга эга : меҳ-нат-се-вар-лик, ўр-ин-бос-ар-лар, йигир-ма-та-ча, ўй-ла-май-ди-ган каби. Бу сўзлар кўп бўгинли бўлиб, уларда урғунинг беш даражаси намоён бўлади. Бизнингча, урғунинг биринчи даражаси сўзнинг охириги бўгинида, иккинчи даражаси биринчи бўгинда (ўзақда) бўлиб, қолган учунчи, тўртинчи ва

¹ Сўз урғусининг даражаси (*), иккинчи даражаси (*), учунчи даражаси (*), тўртинчи даражаси (*), бешинчи даража – урғусиз бўган белгига эга эмас.

бешинчи (урғусиз) даражалар биринчи ва иккинчи даражали урғулар ўртасидаги бўғинларда ўрин олган.

Ўзбек тилидаги кўп бўғинли сўзларда биринчи даражали урғу охирги бўғинга тушади. Шу сўзнинг ўзагидаги бош бўғин иккинчи даражали урғу олади. Биринчи ва иккинчи даражали урғулар қолган учунчи, тўртинчи ва бешинчи (урғусиз) даражадаги бўғинларни бир бутун бўлиб, шу сўзнинг яхлит фонетик ва фонологик бирлик сифатида шаклланиши учун имконият яратади. Масалан: кў-зи-қо-рин, им-ко-ни-ят, тар-тиб-сиз-лик, қирқ-о-ғай-ни, о-ғай-ни-гар-чи-лик, су-рун-ка-си-га, қа-миш-зор-да-ги.

Ўзбек тилида урғусиз бўғин урғули бўғинларга қўшилиб талаффуз қилинади ва шу сабабли унинг урғули бўғин билан бирга бир йўла айтилиши яхлитликни таъминлайди. Аслида «урғусиз» - деб айтиш чегаралидир, чунки бўғин урғусиз бўлса, у талаффуздан тушиб қолиши мумкин. Урғусиз бўғин ҳам қандайдир кучсиз даражадаги урғуга эга эканлиги унинг талаффузи ва эшитилиши билан изоҳланади. Сўзларнинг акцент структураси шу сўзнинг бўғин таркиби, морфемалар тартиби, турли урғу даражалари, уларнинг сўз туркумига муносабатига бевосита алоқадордир. Шу сабабли, «морфонология сўз урғусининг функционал жиҳати билан шугулланади».¹

Юқоридаги қондалар ўзбек тилига чет тиллардан ўзлашган сўзларда ўзгача тус олиши мумкин. Ўзлашма сўзларнинг баъзиларида урғу ўз ўрнида сақланиб қолиш ҳолатлари ҳам учрайди : бочка, туфли, ферма, бизнес, трактор, комбайн, сервис, атлас, кофе, кафе, лампа ва ҳ.к. Бироқ бундай ўзлашма сўзларга турли сўз ясовчи ва ўзгартирувчи аффикслар қўшилса, урғу ўз ўрнини ўзгартириши мумкин: тракторчилар, комбайнда, кафедаги, атласга, лампаларда каби.

Ўзбек тилига араб, форс, рус, лотин, грек ва бошқа тиллардан кўпгина сўзлар ўзлашган. Одатда ўзбек тилидаги сўзларда морфемаларнинг жойлашиш қондаси куйидагича: 1) ўзак, 2) сўз ясовчи суффикс ва 3) сўз ўзгартирувчи суффикслар; иш (ўзак) + чи (сўз ясовчи суффикс) + лар + и + миз -да -ги (сўз ўзгартирувчи суффикслар). Бундай сўзларда урғу охирги бўғинда бўлади. Бундай биринчи даражали урғу сўз ўзгартирувчи суффиксларнинг охиргисига кўчади (ишчи, ишчилар, ишчиларда, ишчилардаги каби). Бу қоида агглютинатив тилларга хос бўлиб, сўзнинг қанчалик узун ва кўп сўз ўзгартирувчи ёки сўз шаклини ўзгартирувчи суффиксларга эга экани

¹ Никольская Г.М. Семантико-акцентного выделения. М. Наука, 1982. -С.5.

ва ургуни сўз ўзагидан (иш) унга кўшиладиган турли суффиксларга кўчиши билан изоҳланади.

Юқоридаги мисолда (иш, ишчи, ишчилар, ишчиларга каби) ургу *i* ва *a* унлилари бўлган бўгинларга тушади. Бу ҳолатда гўёки сўз ургуи *i*, *a* унлиларининг сифати билан боғланиб, бу унлиларнинг бўгин чўккисини ҳосил қилиши ва ургуни ҳам олдинги бўгиндан куч билан тортиб олиши сезилади. Ургули бўгинларда /*i*, *a*/ унлилари бошқа унлиларга караганда кўпроқ учрайди. Бошқа унлилар ургули бўгинларда анча кам учрайди: чумчук, қоровул, ўрок, тегирмон, бўтакўз, чақмоқ каби. Ўзбек тилида бошқа тиллардаги каби сўз ясовчи ва сўз шаклини ўзгартирувчи суффиксларнинг баъзилари ургули ва бошқа баъзилари ургусиз бўлиш ҳолати учрамайди. Сўзга кўшилган ҳар бир суффикс ўзакдан ургуни «кўчириб олиши» мумкин (бола-болалар каби) Лекин хорожий тиллардан ўзлашган баъзи префикслар ўз ургусини сақлаб қолиши мумкин: антифашист, бебаҳо, баҳаво, нескофе каби. Бу сўзларда иккита бош ургу мавжуд, улардан бири префиксга, иккинчиси эса, сўзнинг ўзагига тушади, чунки бу сўзларнинг ҳар икки морфемаси ҳам лексик маъносини сақлаб қолади ва бу сўз ургуи ёрдамида таъминланади. Ўзбек тилида ургунинг морфонологик функцияси анча чекланган бўлиб, турли сўз туркумланини ва сўз шаклларини фарқлайди. Лекин у рус тилидаги каби доим бир бўгиндан бошқа бўгинга кўчиб кенг морфонологик функция бажара олмайди: лежать, лечь, лежа; вода, водный, водной, водавоз каби.

Ўзбек тилида сўз ургуи сўз ўзагига, яъни ўзак морфемага аффиксал морфемаларни кўшиш ёрдамида охириги бўгинга қараб кўчиб бораверади. Бундай кўчма ургу сўз туркуми ёки бошқа морфологик элементларга боғлиқ эмас, балки ўзбек тилида аглютинативлик белгисининг кучли экани ва ҳар бир суффикс ўзининг алоҳида грамматик маъноси билан ажралиб туриши билан изоҳланади. Ана шу аглютинативлик белгиси ўзбек тилини флектив тиллар ҳисобланувчи славян тилларидан, хусусан, рус тилидан типологик жиҳатдан бутунлай фарқланишини таъминлайди.

Ўзбек тилида сингармонизм ҳодисасининг баъзи сўзларда сақланиб қолганини ҳисобга олинмаса, адабий тилда бу ҳодиса йўқолиб бормоқда. Одатда сингармонизмни фонологик¹ ва морфонологик² жиҳатдан тадқиқ қилиш таклиф этилган.

¹ Реформатский А.А. Слитварная как проблема фонологии в общей лингвистике //Торпологияческое исследование, Фрунзе, 1970, - с.102.

² Викорядов В.А. Морфонологические особенности бытовоых языков Камеруна //Фонология и морфонология африканских языков. М., Наука, 1972, -с.99-141.

Баъзи туркий тилларда, жумладан, уйғур тили ва ўзбек тилининг Наманган шеvasида учрайдиган умлаут ҳодисаси ҳам фонологик ва морфонологик жиҳатдан илмий тадқиқ қилиниши мумкин. Сингармонизм ва умлаутнинг сўзнинг акцент структураси билан боғлиқлиги аниқланган.¹ Ўзбек адабий тилида сингармонизм ва умлаутнинг деярли йўқлиги уларнинг морфонологик жиҳатдан ўрганилиши зарур эмаслигини тақозо этади. Ўз вақтида И.А.Бодуэн де Куртене² агглютинатив тиллардаги сингармонизм ҳинд-европо тилларидаги урғу каби вазифа бажаришини таъкидлаб кўрсатган эди. Бирок сўзда сингармонизм ҳодисаси бўлмаса, унда урғу шу сўзнинг фонетик яхлитлигини таъминлайди. Сингармонизм йўқолиб борса, урғунинг функцияси ривожланиб бориши тасодиф эмас, балки ўзбек тили тарихида сингармонизм ва урғу Бодуэн кўрсатган фикрга асосланади. Лекин В.Б.Касевич тўғри ёзганидек, сингармонизмнинг чегаралаш функцияси урғуга боғлиқ бўлмай, сўз занжирида турли сингармоник алмашинувлар бўлиши тақозо этмайди.³ Ҳақиқатда ҳам сингармонизм ва умлаут урғуга боғлиқ, лекин бир-бирига тескари бўлган ҳодисалар бўлиб, сўзнинг фонематик ва просодик структураси доирасида ўрганилиши лозим. Кўпинча устувор ўринга эга бўлган урғули тилларда унинг морфонологик вазифа бажариши, лекин фонологик жиҳатдан аҳамиятли эмаслиги айтилади.⁴ Урғунинг фонологик функция бажаришини (олма (мева) – олма (фёъл шакли), босма (қоғоз) - босма (фёъл шакли) каби мисоллар билан тасдиқланади. Лекин баъзи тилшуносларнинг фикрича, биринчи бўғинга урғу тушувчи фёъл шакллари (босма, олма) суний равишда сен олма (босма) гапида сен тушуриб қолдирилган - деб ҳисобланади.⁵ Нутқда доим «сен» олмошини талаффуз қилинмайди, балки кўпинча тушуриб қолдирилади. Бу ҳолатда босма, олма сўзлари ҳис-ҳаяжон билан эмфаза сифатида талаффуз қилинганда, урғу биринчи бўғинга қўйилади. Бу сўзлар иккинчи бўғинига урғу тушувчи олма, босма сўзларига омограф ҳисобланади. Биз бу ҳолатда олма – олма сўзларини от ва фёъл шакли сифатида морфонологик жиҳатдан фарқланишини алоҳида таъкидлаймиз.

Туркий тилларида урғунинг мустақил равишда маънони фарқлаш воситаси эмаслиги ва кўпроқ ҳолатларда у сўзни гапдаги

¹ Абдуяязов А.А. К вопросу об акцентологической интерпретации умлаута и сингармонизма // Элементы общей и сравнительно-типологической фонологии. Т., Фян, 1981, -С.157-168.

² Реформатский А.А. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма // Исследования по фонологии. М., 1979, Наука, -С.192.

³ Касевич В.Б. Морфология. ЛГУ, 1986, -С. 125.

⁴ Касевич В.Б., Шабельникова Е.М., Рыбин В.В. Ударение и тон в языке и речевой деятельности. ЛГУ, 1990, -С.58.

⁵ Гудомов А. Ўзбек тилида урғу. Тошкент, 1947, 5-6 беглар

ўрнини бошқариб борувчи белги экани айтилади.¹

Туркий тилларида сўз ургусининг табиати, унинг акустик намоён бўлишида аввал кучли динамик интенсивлик асосий хизматни бажариши айтилса, кейинча тон етакчи экани ва ургули бўғинда ургусиз бўғиндан кўра кўпроқ чўзиқлик белгиси борлиги айтилади. Лекин туркий тилларда сўз ургуси ҳақидаги бахслар хануз давом этиб келмоқда. Туркий тилларда, хусусан, ўзбек тилида сўз ургусининг морфонологик функция бажариши биринчи марта таклиф қилинаётган. Шу сабабли, албатта, бахсли ҳолатлар бўлиши табиийдир. Лекин ўзбек тилида сўз ургусининг морфонологик қўлланиши унинг турли морфемалардаги ўрни билан боғланиб, охириги бўғиндан бўғинга кўчиб туриши ва агглютинациянинг таъсири билан изоҳланади.

Ургунинг морфонологик вазифа бажариши сўз шакллари ушғартиришда ёки сўз ясашда бош сўзга қўшилган морфонологик элементлар, яъни аффиксал морфемалар бош ургунни тортиб олиши ва бунда агглютинациянинг таъсири ҳам сезиларлидир. Умуман, агглютинатив тилларда ургули сўзнинг охириги бўғинга кўчиши, сўзга қўшилган бир суффиксдан иккинчи суффиксга ўтиши акцентологик морфонологиянинг асосий хусусияти ҳисобланади. Аффиксал морфемаларда сўз ургусининг ўрни кўчиб туриши (албатта, гап сўз ургусининг биринчи даражаси ҳақида кетяпти) акцентологик морфонология учун асосий белги ҳисобланади. Кўп бўғинли, ёки кўп морфемали сўзларда беш даражагача ургунинг борлиги ҳеч шубҳа қолдирмайди. Лекин биринчи даражали, яъни бош ургу сўз охиридаги бўғинда ёки аффиксал морфемада бўлса, иккинчи даражали ургу сўзнинг биринчи бўғинида бўлиши мумкин, қолган ургу даражалари улар оралиғидаги бўғинлардан ўрин эгаллайди. Албатта, бу қоидадан мустасно ҳолатлар бўлиши мумкин. Бунда ургунинг сўзнинг маънодор морфемаси билан боғланиб келишига эътибор қаратилади.

2.9. Синтактик морфонология.

2.9.1. Интонацион фонология (интонология) ва интонологик (синтактик) морфонология.

Интонациянинг физиологик, акустик томонлари ва эшитиб ҳис қилишни (уни баъзан перцептив фонетикада алоҳида ўрганилади) фонетикада илмий тадқиқ қилинади. Интонациянинг функционал жиҳатини, яъни фонологик функциясини интонология ўрганади.

¹ Трофимов М.М. О смысловозначительной функции ударения в узбекском языке // *Туркология*, 1980, № 4, -С.71.

Эндиликда интонология (термин чех олими Милан Рампортлга тегишли¹) фонологиянинг интонацияни ўрганиш бўлимини ифодалайди.

Интонациянинг турли вариант ва вариациялари ва уларнинг грамматик, аниқроғи, синтаксис билан боғланишини интонологик морфонология ёки синтактик морфонология² илмий тадқиқ этади. Биз “интонологик морфонология” терминини “синтактик морфонология” терминидан кўра афзал кўрамиз, чунки кейинги термин интонацияга тегишли жиҳатни ифодаламайди. Ундан синтаксис ва морфонологиянинг боғлиқлиги англашилади, лекин интонациянинг морфонологик функция бажариши сезилмайди. Шу сабабли, “интонологик морфонология” деганда, интонациянинг бир йўла фонологик ва морфонологик функцияларини бажара олиши маълум бўлади.

Интонацияни, тўғрроғи, интонемани фонологик ва морфонологик birlik сифатида қабул қилиш учун уни бир ёклама, яъни фақат ифода ва мазмун жиҳатларига эга бўлган birlik сифатида қабул қилиниши лозим. Кейинги қарашда интонаема тилдаги белги сифатида тилнинг умумий системасида ўзининг мустақил ўрнини эгаллаши зарур.³

Ҳақиқатда интонациянинг турли тилларда ҳар хил мазмунга эга бўлган тасдиқ ва инкорни, гумон ва кинояни ҳамда бошқа мазмуни ифодалашни уни тилнинг умумий системасидан ўрин олишини кўрсатади.

Лекин интонациянинг мазмуни, маънони фарқлаш функцияси уни иборанинг синтактик структураси ва унда сўз тартиби билан боғлиқ равишда қаралади. Интонация просодик birlik сифатида (уни бекорга “интонаема” дейилмайди) синтактик структура билан узвий боғланади, бир синтактик структурадан бошқасига айлантириш интонемаларнинг ўзгариши ёрдамида амалга оширилади.

Гапни алоҳида морфологик, синтактик ва лексик воситалар ёрдамида просодик ўзгарув жараёнлари билан бошқариб бориш интонологик морфонологиянинг вазифаси ҳисобланади. Интонациянинг бир гап туридан бошқа гап турига ўтишида оҳангнинг алмашишуви морфологик функция бажаради. Масалан: У келди гапни тушувчи оҳанг (мелодика) билан талаффуз қилинса, дарак гап, кўтарилувчи оҳанг билан айтилса, сўрок гап ва юқори даражали оҳанг билан айтилса, ундов гап бўлади.

Оҳангнинг ўзгариши билан гап турларини тасниф қилиш

¹ Касевич В.Б. Морфонология. Л.ЛГУ, 1986., стр.135

² Касевич В.Б. Вышеуказанная работа, стр. 136.

³ Фуломов А. Узбек тилида сўз тартиби // Шарқ қолдуси, 1946, № 4-5, 133-бет.

синтаксиснинг интонация билан боғлиқлигини кўрсатади. Шарт эргаш гапли кўшма гапни интонация ёрдамида шакллантириш мумкин: У келса, мен бораман. Лекин бу гапни агар боғловчиси билан боғланса, интонация бироз ўзгаради ва бу морфонологик вазифа бажаришга хос бўлади: агар у келса, мен бораман.

Интонациянинг асосий компонентлари бўлган оҳанг (мелодика) ва фраза ургуси гапни шакллантириш ва унинг маъносини турлича ифодалаш учун хизмат қилади. Гапда сўз тартиби унинг маъносига катта таъсир ўтказиши мумкин. Лекин проф. А.Ғуломов тўғри кўрсатганидек: “Фикрнинг ўзгаруви тартиб билан ифодалана бермайди. Айрим ўринларда бу фарқ интонация билан ифодаланади. Масалан: Бу, машиначи Каримнинг отаси; Бу, машиначи — Каримнинг отаси; Темир йўлда ётипти. (У) Темир йўлда ётипти”.¹

Интонациянинг асосий компонентларидан бири бўлган фраза ургусининг бошқа бир кўриниши мантиқ ургуси бўлиб, у бир гапнинг мазмунини турлича ўзгаришига таъсир қилади. Кеча уни кинода кўрдим. Кеча кинода уни кўрдим.

“Она излади бола” жумласида мантикий ургу ёрдамида она ёки бола излагани, яъни икки турли маъно англашилишини проф. А.Ғуломов юқоридаги мақоласида кўрсатиб берган (125-бет). Ҳозирги давр тилшунослигида бундай қараш интонациянинг фонологик функциясига тегишлидир. Нуткнинг акцент (фраза ургуси) ёрдамида бўлиниш семантикасида аниқ ва ноаниқлик, қарама-қаршилик, аҳамиятлилик, экспрессивлик каби турли маъноларни ифодалаш интонологияда чуқур ўрганилиши зарур. Проф.А.Ғуломов ёзади: “Элементларнинг шарт, қарама-қаршилик, сабаб каби маънолари, боғланишлари ҳам ўз махсус интонацияга эга. Мисоллар: Кундузи иссиқ – кечаси совуқ (қарама-қаршилик); Сен кел – у боради (шарт); Кеча боролмадим, уйга меҳмонлар келиб қолди (сабаб) каби”.²

Бирор узун иборани пауза ёрдамида синтагмаларга бўлиш унинг мазмунига таъсир ўтказиши мумкин. “учта болали хотин келди” гапида “учта болали бир хотин” ёки “болали учта хотин” эканлиги шу гапни синтагмаларга бўлиш билан боғлиқлиги равшан бўлади: Учта / болали хотин келди; Учта болали / хотин келди ((/)) белгиси синтагмага бўлишда қисқа паузани кўрсатади). Бу мисол гапнинг мазмунини интонациянинг фонологик функцияси ёрдамида ўзгартириб юбориш ҳамда фраза ургуси ёрдамида бирор сўзни ёки сўз бирикмасининг маъносини ажратиш кўрсатишни тасдиқлайди.³

¹ Ғуломов А.Ғ., Аскарлова М.А. Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис. Тошкент, Ўқитувчи, 1961, 21-бет

² Ғуломов А.Ғ., Аскарлова М.А. Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис. Тошкент, Ўқитувчи, 1961, 21-бет

³ Николаева Т.М. Семантика акцентного выделения. М. Наука. 1982, – стр. 8.

Интонологияда мулоқотнинг просодик маркази фраза ургуси ҳисобланади ва у қуйидаги функцияларни бажаради:

- 1) гапнинг коммуникатив турини кўрсатади: тасдиқ, савол — тугалланмаганлик — қайта сўров — ундов ва ҳ.к.;
- 2) ибора ургу гапни тугаллаб, делимитив функция бажаради, яъни гапнинг йирик ибора ичида чегараланишини кўрсатади.¹

Масалан: Мен уни кеча кўчада кўрган эдим — гапида ҳар бир сўзга кучлироқ ургу қўйилса, ўша сўз алоҳида таъкидланган бўлади: сен эмас, мен; уни, сени эмас; бугун эмас, кеча; идорада эмас, кўчада; кўрмаган эмас, кўрган эдим. Интонологик жиҳатдан бу гапни синтагмаларга бўлиш ва ундаги бирор сўзга кучли ургу қўйиш унинг мазмунини ўзгартириб юборади. Гапдаги бирор бўлакни просодик ажратиб кўрсатиш мавжуд. Бу ҳолатда эмфаза фоностилистик жиҳатдан просодик воситаларнинг экспрессив функция бажариши билан боғланади. Гапдаги бирор бўлакни ургу билан ажратиб кўрсатиш гапда сўз тартибини ўзгартириш ёки тескари сўз таркибини қўллаш, яъни инверсия ёрдамида амалга оширилиши мумкин.

Бизнинг кўчамиз шу ердан бошланади.

Шу ердан бизнинг кўчамиз бошланади.

Бошланади шу ердан бизнинг кўчамиз ва ҳ.к.

Гапни актуал бўлакларга бўлиниши натижасида унинг мазмуни бутунлай ўзгариб кетиши мумкин. Бунда просодик воситаларнинг хизмати каттадир. Она кидирди бола — гапида кучли ургу ёрдамида тема (она) ремага, рема (бола) эса, темага айланиб кетади: “Она кидирди бола. Она кидирди бола. Мазкур гапни инверсия ёрдамида ўзгартириш ремани темага, темани ремага айлантириш унинг мазмунига таъсир қилади. Қизиғи шундаки, бундай гапда рема ва тема ўрнини ўзгартириш билан мазмунини ҳам ўзгартириш жуда осондир. Интонология ана шундай гапларнинг мазмунини ўзгартириш учун фонологик жиҳатдан аҳамиятли бўлган просодик воситаларнинг хизматидадан фойдаланади. Интонология учун мелодика (оҳанг) ва фраза ургуси биринчи даражали компонентлар бўлиб хизмат қилади ва фонологик функция бажаради. Гапнинг мазмуни фақат грамматик (морфологик ва синтактик) коидалар билан эмас, балки просодик воситалар ёрдамида ойдинлашади. Лекин ҳар бир гап ўз интонациясига эга бўлиб, интонологияда ўзгаришлар, вариантлик ва вариациялар унинг морфонологик жиҳатларини изоҳлайди. Бу ҳақда кейинги саҳифаларда тўхтаймиз.

¹ Николсеза Т.М. Вышеуказанная работа, стр. 9

2.9.2. Интоналогик морфонология масалалари

Интонациянинг фонологик ва морфонологик томонлари ўртасидаги фарқларни аниқлаб олиш осон эмас. Лекин улар ўртасидаги фарқларни билиб олиш учун интонациянинг фақат мазмунни фарқлаши интоналогияда ва грамматик (синтактик) воситаларининг иштироки ва гапнинг турли вариатив турлари, нухалари, улардаги ўзгаришлар интоналогик морфонологияда илмий тадқиқ этилишини билиш лозим. Биз синтактик морфонологияни интоналогик морфонология деб ўзгартиришга мажбур бўлдик. Чунки синтаксисда морфонологияни ўрганиш тўғри бўлмайди. Лекин интонация — синтаксис билангина эмас, балки тилнинг барча босқичлари билан боғлиқ бўлиб, унда турли вариативлик ва вариациялар борлигини эътиборга олинса, уларни “интоналогик морфонология” доирасида ўрганилса, масала анча аниқлашади. “Синтактик морфонология” термини интонациянинг морфонологик томонини акс эттирмайди, балки синтаксис ва морфонологиянинг боғлиқлигини кўрсатади. Шу сабабли, биз интонация ичида бўлувчи турли вариативликни мелодика (оҳанг), фраза урғуси, ритм, темп, тембр ва пауза каби компонентлари билан боғлаб, улардаги ўзгаришларни синтактик конструкциялар ва воситаларнинг интоналогик морфонологияда ўрганишни лозим топдик.

Бирор гапнинг интонацияси кўтарилувчи оҳанг билан тугалланиши табиийдир. Лекин бу оҳангнинг турли вариантлари бўлиши мумкин. Одатда оҳангнинг (мелодия) турли вариантларини “алломел” (“аллофон” каби) ва оҳангни “мелодема” деб аталади (терминлар М.Рампортлга тегишли)¹. Интонациянинг турли ўзгаришлари доирасида синонимия ва омонимия ҳам аниқланган.² Бирор интонация доирасидаги ўзгаришлар доирасида синонимия ва омонимия ҳодисаларига ўхшаш хусусиятларни аниқлаш мумкин. Қарама-қарши оҳанг ва урғуси билан таъкидлашлар антономия вариантлари бўлиши морфонологик жиҳатдан гўё морфонологик товуш алмашувлари каби ўрганилиши сифатида қаралиши мумкин. Бизнингча, синонимия ва омонимия доирасидан чиқиб, турли синтактик конструкциялар ва гапларда интонация ҳар хил бўлиши мумкин. Бу жиҳатдан морфонологик алмашувлар фонема, акцентема ва интонема доирасида бўлиб, анча кенгайгани кўзга ташланади.

Сен келдинг. Сен келдинг? Келдингми? гапларида Сен келдинг?

¹ Ramport M. Intonological typology // Studies in Phonetics, Prague, Academia, 1973, p. 133-135

² Ramport M. On the Synonymy and Homonymy of means of Intonation // Studies in Phonetics, Prague Academia, 1973, p. 137-146

Фақат интонемани ўзгартириш йўли билан шаклланган, яъни бу гапни дарак гап тушувчи интонемасини кўтарилиувчи интонемага алмашинуви натижасида дарак гапни сўроқ гапга айлантирилган. Бу хусусият ингонология, яъни интонациянинг фонологик функцияси билан боғлиқ. Келдингми? гапида -ми юкламаси воситасида гапнинг грамматик ва просодик жиҳатдан боғлиқлиги морфонологик аҳамият кашф этади. Дарак, сўроқ ва ундов гаплар тузилишида грамматик структура фарқ қилиши мумкин, лекин уларнинг шаклланишида интонация ёрдамчи восита бўлиб хизмат қилади ва бу унинг морфонологик жиҳатини ифодалайди. Дарак гапни сўроқ интонацияси билан талаффуз қилинса, бу ўша сўроқ гапнинг бир варианты бўлади. Бир интонеманинг турли вариантларини “аллоинтонемалар” деб атаймиз. Интонациянинг етакчи компонентлари бўлган оҳанг (мелодема) ва фраза ургуси (фразоакцентема) ҳам ўз вариантларига эга бўлиши мумкин. Уларни “алломелодема” ва “аллофразоакцентема” деб аташ мумкин. Биз бу ўринда В.Б.Касевич таклиф қилаётган “интонема аллофонлари” (“аллофоны интонемы”)¹ терминини мақбул кўрмаймиз. Чунки “аллофон” термини фонеманинг вариантлари маъносини англатади ва у интонация билан боғланмайди.

Синтактик жараёнларни бошқариб боровчи интонемаларнинг алмашинуви морфонологик аҳамиятга эгадир. Шу жиҳатдан интонациянинг ўзи морфонологик функция бажармаслигини назарда тутиш лозим. Интонация гапнинг грамматик структураси, унинг синтактик тузилишини шакллантиришда ёрдам беради ва бу унинг морфонологик вазифаси ҳисобланади.

Грамматик контекст тақозоси билан интонема ўзининг вариантларида намоён бўлиб, уларнинг синтактик жараёнда алмашиниб туришини ўрганиш интонологик морфонологиянинг асосий мавзуси ҳисобланади.

Ўзбек тилида махсус сўроқ алоҳида сўроқ олмошлари воситасида тузилади. Бундай сўроқ олмошларининг қўлланилиши алоҳида синтактик конструкцияда бўлади ва бу конструкция дарак гапнинг тузилишидан фарқланади, чунки сўроқ гапнинг сўз таркиби ва унда қўлланилувчи морфологик воситалар ўзига хос хусусиятга эгадир. Лекин бу гапнинг интонациясидаги вариантларнинг алмашинуви, дарак гап интонациясининг сўроқ гап интонациясига алмашинуви унинг морфонологик жиҳатини намоён этади.² Сўроқ

¹ Касевич В.Б. Выпуклая раб., стр. 138

² Касевич В.Б. выпуклая раб., стр. 139 Бу хусусият ромни, герман ва славян тилларида ўхшаш эканлиги шу китобда ёзилган (стр. 139).

олмошлари ким, нима, қачон, қаерда, нега ва ҳ.к. одатда гапнинг бошида келади ва кучлироқ урғу олади. Гапнинг синтактик тузилишини ўзгартиришдаги деривацион жараёнлар махсус интонемалар ёрдамида бошқариб борилади. Бунда содда гапларни бириктириб қўшма гап ташкил этиш ва қўшма гапга бошқа эргаш гапларни трансформация йўли билан киритиш мумкин. Бу жараёнлар интонемаларнинг алмашинуви ёрдамида рўй бериши морфонологик аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Бир мазмунга эга бўлган икки гап гўё бир-бири билан алмаштирилса ҳам ўз мазмунини ўзгартириши мумкин. Масалан, Агар мен уни кўрсам, сизнинг ёнингизга юбораман. Мен уни кўрсам, сизнинг ёнингизга юбораман. Биринчи гап шарт эргаш гап бўлиб, у “агар” боғловчиси ёрдамида тузилган. Иккинчи гап эса, боғловчисиз эргаш гапни бош гап билан боғланиши интонациянинг синтактик функцияси ёрдамида амалга оширилган. Биринчи гап одатдагидек грамматик боғланиш ёрдамида тузилган. Иккинчиси эса, интонация ёрдамида бош гапга эргаш гапни бириктириш натижасида ҳосил бўлган ва бу интонологик морфонологиянинг хизматиدير.

Гапда бирор сўзни таъкидлаб кўрсатиш учун эмфазани сўз тартибини ўзгартириш натижасида, жумладан, инверсия билан бериш ўзига хос синтактик услуб ҳисобланади. Масалан, Мен у ерга бормайман гапни Мен бормайман у ерга ёки У ерга мен бормайман – шаклларида берилса, қайси сўз эмфаза ўрнида келса, ўша сўзга кучли урғу қўйилиб, алоҳида интонация ёрдамида таъкидлаб кўрсатилади ва бу ҳолатда ҳам интонома алмашинуви (аллоинтонома) морфонологик вазифа бажаради.

Интонация ёрдамида дарак гапни сўрок гапга айлантириш оғзаки нутқда жуда кўп учрайди. Лекин интонация воситасида дарак гапни ундов гапга айлантириш камроқ учрайди. Бир гапнинг интонацияси доирасида турли вариантлар бўлиши табиий. Чунки оддий бир товушни бир неча марта талаффуз қилинса, ҳар гал бирор ўзгариш юз бериши табиийдир.

Сегмент морфонологиядаги морфемаларда учрайдиган фонемалар алмашинуви каби просодик морфонологияда интонациянинг вариантлари алмашинуви маъно фарқлаш вазифасини бажармайди, лекин маънода қандайдир ўзгариш ясаши мумкин. Интонациянинг гап маъносини ўзгартиришдаги хизмати бир йўла фонологик ва синтактик функцияларни бажариши мумкин. Интонациянинг синтактик функция бажаришдаги қўшимча хизмати морфонологик жиҳатдан аҳамиятлидир.

ХУЛОСА

Фонология ва морфология оралигидаги «қўприк» босқич ҳисобланувчи морфонология ўз тил бирлигига эга эмас. Шу сабабли «морфонема» деб аталувчи формал бирлик морфемалардаги фонемалар алмашинувини кўрсатиш учун қўлланиб келмоқда.

Ўзбек тилининг морфонологиясига доир дастлабки тадқиқотлар 1970 йилларда (Ж. Бўронов, А. Ғуломовлар) бошланиб, кейинчалик давом эттирилди. Бироқ ўзбек адабий тилининг морфонологиясини тўла ва системали равишда ўрганишга бағишланган тадқиқот йўқ. Шунини ҳисобга олиб, биз ўзбек тилининг морфонологик системасидаги энг асосий масалаларга эътибор бердик. Бу соҳада, хусусан, морфемалардаги фонемалар алмашинуви ва турли морфемаларнинг қайси ҳолатларда ва қандай хусусиятлари борлигини аниқлаш асосий вазифа бўлди. Морфонологик алмашинувлар ўзак ва аффиксал морфемаларда ва уларнинг бирикуви жараёнида ҳосил бўлади. Масалан, сўз ва сўз формаларини ясаида негиздаги товуш бошқа товуш билан алмашади: *сон — сана, онг — англа, тара — тароқ, сайла — сайлов, эшик — эшиги, ўртоқ — ўртоғи* каби. Сўз ўзгаришида баъзан негиздаги товуш тушиб қолади ва бу хусусият ички флексия деб юритилади: *огиз — оғзи, кўнгли — кўнгли, бурун — бурни* каби.

Морфонология флектив ва агглютинатив тилларда турлича хусусиятлари билан фарқланади. Флектив тилларда кўпроқ ўзак морфемаларда морфонологик алмашинув рўй беради, агглютинатив тилларда бу алмашинув ўзак ва аффиксал морфемалар чегарасида ҳосил бўлади: *билак — билаг, ўроқ — ўроғи* каби. Турли морфемаларнинг бирикуви ва бирика олмаслигини фонологик қоидалар ёрдамида изохлаш «морфонотактика» деб юритилади. Лекин морфонотактика фонема бўғин, ургу ва морфемага тегишли тартибларнинг учрашган ўрнида қўлланади (В.Б. Касевич).

Сўз ва морфемаларда қандай бўғин типларининг бирика олиш табиатини силлаботактика, ургунинг кетма-кетлиги акцентотактика деб аталади, бу атама ва изоҳлар бизга тегишлидир. Улар ҳақида умумий фикрлар айтилса ҳам, алоҳида бир атама билан аталмаган эди.

Ўзбек тили морфонологияси фонематик ва просодик (бўғин, ургу) доирада ва баъзан ҳар иккиси бир йўла бўлиши мумкин.

Унли морфонема ичида (а-о) ва аксинча (о-а) морфонемаси энг фаол ва кўп учровчи морфонема ҳисобланади. Ундош морфонема ичида *к - г, қ - ғ, х - ғ, ғ - қ* анча фаолдир. Баъзи ўз

бирикмаларида қисқариш рўй бериши ва сўзнинг яхлитланиши натижасида морфонологик альтернатсия ҳосил бўлади: *бу кун* — *бузун* (қисқариш йўқ, лекин алмашинув ва яхлитланиш бор), *олиб* — *келмоқ* — *опкелмоқ*, *бора турган* — *борадиган*, *кетиб ётган* — *кетаётган* каби.

Бундай хусусият аналитизмнинг синтетизмга, флексиянинг агглютинацияга ўтиш жараёни билан боғлиқдир.

Ўзбек адабий тилида сингармонизмнинг йўқолиб бориши ва бу билан боғлиқ юмшоқ-қаттиқ ундошларнинг корреляцияси йўқлиги бу масалани морфонологик жиҳатдан алоҳида қарашни тақозо этмайди.

Турли морфемаларнинг алломорфларини аниқлашда улар ифодаловчи маънолар бир хил бўлиши; уларнинг бир-бирига ўрнига нисбатан тўлдирувчи дистрибуцияда бўлиши ва уларни ташкил этувчи фонемалар турли альтернатсияда бўлишига эътибор берилди. Бу ўринда аффиксал морфемаларнинг кўпгина алломорфлари мисол бўла олади: *-га (-ға)*, *-ка*, *-қа* алломорфларининг қўлланиши фонетик жиҳатдан шартланган, яъни сўзнинг қайси фонема билан тугашига боғлиқ равишда алломорфлардан бири қўшилади.

Ўзак морфема, асосан, сўзнинг лексик маъносини ифодаловчи бўлса ҳам, унинг фонологик тузилиши тарихий тараққиёт натижасида ўзгаришга учрайди ва бу этимологияга мурожаат қилишни тақозо қилади.

Туркий тилларида, хусусан, ўзбек тилида бирламчи тарихий бўғин СУС бўлиб (Н. А. Баскаков) у ҳозирги ўзак морфемаларнинг кўпгинасида мавжуд. Бу бўғин (СУС) фонематик жиҳатдан анча турғунлиги туфайли шу тилдаги ёхуд ўзак морфемадан иборат бўлган сўзларнинг полисемантик табиати ва омоним (ёки омограф, омофон) хусусиятига эга бўлиб қолишига сабаб бўлган. Одатда, тилда омонимларнинг кўпайиши эшитувчи учун ноаниқликни келтириб чиқаради, умуман, инсон мулоқотида тўсқинлик қилади. Шу туфайли тилда икки ёки ундан ортиқ бўғинли ва ўзак морфемали сўзларнинг тараққиёти учун йўл очилади. Бу ўша бор бўлган ўзақларга турли аффиксларни қўшиш орқали бошқа сўзларни ясаш, сўз формаларини грамматик маънога мутаносиб қилиб яратиш ва сўз ўзгартириш йўли билан амалга оширилади.

Баъзи отлардаги морфонологик альтернатсияда /а/ фонемасининг қадимийлиги ва о фонемасининг кейинча ҳосил бўлганлигини эътиборга олинса, а - о морфонемаси аниқланади: *тергамоқ* — *тергов* (*терговчи*), *чанқамоқ* — *чанқов(ни)*, *қийнамоқ* — *қийнов*,

ўхшашмоқ — *ўхшоқ* каби. Фейллардаги морфонема­лар ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради. Баъзан сифатдан феъл ясалганда, ўзак охиридаги қ тушиб қолади ва аффиксал морфема ол­дидан /и/ ва сонантлар қўлланади: *совуқ* — *совимоқ*, *юмуқ* — *юмулмоқ*, *куруқ* — *курумоқ*, *сууқ* — *суултирмоқ*, *қууқ* — *қуултирмоқ*. каби. Бу мисолларда қ-0, қ-л морфоне­малари фарқланади. Бундай морфонологик хусу­сиятлар сифатларда ҳам кўринади: *сарик* — *сарғиш* - *сарғимтир*, *қизил* - *қизғиш* -*қизғимтир* сўзларида иқ - 0, ил - 0 морфоне­малари фарқланади. Сонлардаги альтер­нациялар жамловчи ва тартиб сонларни яса­шда қўлланувчи аффикслар кўшилганда пайдо бўлади: *элик* — *элигинчи*, *саккиз* — *саккизта* (саккиста), *икки* — *икков*, *етти* — *еттов* каби. Бу ўринларда и - 0, и-о морфоне­малари фарқланади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг структураси­да маълум даражада морфонологик хусу­сиятлар борлиги ва улар грамматик маъноларни фарқлашда алоҳида хиз­мат қилиши аниқланди.

Ўзбек тилида морфонологиянинг сег­ментал ва суперсегментал (просодик) турлари мав­жуд. Турли морфемаларда рўй берадиган фонемалар алмашину­вини (тара – тароқ, сўра – сўроқ, терга – тергов каби) сегментал ёки морфоло­гик морфонология деб аташ мумкин. Просодик фонология сўз урғусининг сўз шакллари ёки морфемаларда кўчувчилик табиатини ҳисобга олади ва у кўни­ча акцентологик морфонология деб юритилади. Бир йўла морфо­нологик ва акцентологик морфо­нология аломатлари баъзи сўз ва сўз шаклларида учрайди. Бундай хусу­сият рус тилида кўп учрайди: *нога*, *ножка*, *лежать*, *лёжа* каби.

Ўзбек тилида сўз урғуси бир йўла фо­нологик ва морфонологик функция бажаради. Баъзи сўз ва сўз шаклларини фарқлашда, бир йўла сўз туркумлари ҳам фарқланади: *олма* (от) – *олма* (феъл шакли), *босма* (қоғоз тури) – *босма* (феъл тури) каби. Баъзан сўз ва сўз бирикмаси урғунинг ўрни билан фарқланади (*ғиштин* – *ғишт* ин каби). Ўзбек тилида сўзларнинг акцент (урғу) структураси бир неча турли бўлиши мумкин ва бу масала урғунинг ўрни ва даражалари билан боғланади.

Интонация мураккаб бирлик сифатида ифода ва мазмун жиҳатига эгадир. Интонация просодик бирлик (ин­тонема) сифатида синтактик структура билан узвий боғланади. Гапни, аниқроғи йирик иборани алоҳида морфологик, синтактик ва лексик воситалар ёрдамида просодик жараёнлари билан бошқариб бориш инто­нологик морфонологиянинг вазифасидир. Интонациянинг бир гап туридан

бошқа гап турига ўтишида алмашинуви морфонологик функция бажаради. Гапда сўз тартибини ўзгартириш, оҳанг (мелодия), ибора урғуси ва паузани бошқа ўринга кўчириш маънони фонологик фарқлаш учун хизмат қилади. Лекин гапнинг мазмуни фақат грамматик (морфологик ва синтактик) қоидалар билан эмас, балки просодик воситалар ёрдамида ойдивлашади. Ҳар бир гап ўз интонациясига эга бўлиб, интонациядаги ўзгаришлар, вариантлилиқ ва вариациялар унинг морфонологик жиҳатларини изоҳлайди.

АДАБИЁТЛАР

КАРИМОВ И.А. Юксак маънавият сингилмас куч. Т., 2008.

АБАЕВ В. И. О вариативности сонантов. //Folia Linguistics, 1972, № 6, № 1-2.

АБДУАЗИЗОВ А. А. Элементы общей и сравнительно-типологической фонологии, Ташкент, «Фан», 1981.

АБДУАЗИЗОВ А. А. Фонологическая система современного узбекского языка. //Реферативный сборник «Проблемы фонологии и морфологии. Рефераты. Обзоры». Под. ред. проф. А.А. Реформатского. ИНИОН АН М., 1974, с. 161—207.

АБДУАЗИЗОВ А. А. О фонологической валентности.// Филологиянинг долзарб муаммолари, Тошкент, 2008, 14-21 бетлар.

АБДУАЗИЗОВ А. А. Аюб Ғулом ва ўзбек тилшунослиги. Тошкент. 2004.

АВАЗБАЕВ Н. Проблемы современной фонотактики. Т., Университет, 1997.

АЛИЕВ А. Ю. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. Т., «Фан», 1974.

АНАНЬЕВА Н. Е., ЕРМАКОВА М. И., ПОПОВА Т. В., ТОЛСТАЯ С.М. Славянская морфонология. Субстантивное словоизменение. М., «Наука», 1987.

АЮБ ҒУЛОМОВнинг илмий мероси. (I-китоб. Илмий мақолалар) ЎЗМУ. Тошкент, 2005.

АРАКИН В.Д. О превращении лексических единиц в аффиксальные морфемы (К проблеме взаимодействия уровней языка). Уровни языка и их взаимодействие. Тезисы научной конференции. М., 1967.

АРАКИН В.Д. Типология языков и проблема методического прогнозирования. М., Высшая школа. 1989.

АРОНСОН ГОВАРД Морфонология болгарского словоизменения. М., Изд. «Прогресс», 1974.

АТАМИРЗАЕВА С.А., АГЗАМОВ С.А., Акустико-артикуляционный анализ узбекской речи применительно к речевой аудиометрии. Т., «Фан», 1972.

АТАМИРЗАЕВА С. А. Звуковой состав намаганского говора узбекского языка. Автореферат канд. дисс. Л., 1963.

АХМАНОВА Ө. С. Фонология. Морфонология. Морфология. Изд. МГУ, 1966.

БАСКАКОВ Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.

БАСКАКОВ Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., «Наука», 1979.

БАСКАКОВ Н. А. Историко-типологическая фонология тюркских языков, М. «Наука», 1988.

БОДУЭН де КУРТЕНЭ И.А., Избранные работы по общему языкознанию. Т. I., М., 1963.

БОНДАРКО Л. В. Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи. Изд. ЛГУ, Л., 1981.

БОРОВКОВ А. Н. Агглютинация и флексия в тюркских языках. (Памяти Л. В. Шербы, М., 1951.

БҮРОНОВ Ж. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси. Т., 1973.

ВАХЕК И. Пражские фонологические исследования сегодня. Сб. «Пражский лингвистический кружок». М., Изд. «Прогресс», 1967.

ВИНОГРАДОВ В. А. Некоторые вопросы теории фонологических оппозиций и нейтрализации. //Проблемы лингвистического анализа. Фонология. Грамматика. Лексикология. М., 1966.

ВИНОГРАДОВ В. А. Озперанд (Аспирант). К проблеме гиперфонемы. — Фонетика. Фонология. Грамматика. М., 1971.

ГАМКРЕЛИДЗЕ Т. В. Маркированность в фонологии и типология фонологических систем. //Теоретические основы классификации языков мира. М., «Наука», 1980.

ГАНИЕВ Ж.В. Социофонетика и фоностилистика (К методике эксперимента)//Социально-лингвистические исследования. М., 1976.

ГЛИССОН Г. Введение в дискриптивную лингвистику. М., 1959.

ГУЛОМОВ А. Морфологията кириш. // Ўзбек тили грамматикаси. 1-том, Тошкент, Фан, 1975.

ГУЛОМОВ А., ТИХОНОВ А., КУНГУРОВ Р. Ўзбек тилининг морфем(ик) лугати. Тошкент, Ўқитувчи, 1977.

ГУЛОМОВ А.Г. Ўзбек тилида сўз тартиби// Шарк юлдузи, 1946, №4-5, 133 бет.

ГУЛОМОВ А.Г., АСКАРОВА М.А. Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис. Тошкент. Ўқитувчи, 1969.

Де Соссюр Фердинанд. Заметки по общей лингвистике. М., Прогресс. 1990.

ДАНИЯРОВ Х. Опыт изучения джекающих диалектов и сравнении с узбекским литературным языком. Ташкент, 1975.

ДЖАЛИЛОВ Ф. Очерки по морфологии азербайджанского языка. АзГУ, Баку, 1984.

Диалектическое противоречие. М., Политиздат, 1979.

Древнетюркский словарь. Л., 1969.

ЖУРАВЛЕВ В. К. К понятию «силы» фонологических оппозиций. Сб. «Фонетика, Фонология, Грамматика». К 70- летию А. А. Реформатского, М., Изд. «Наука», 1971.

ЖУРАВЛЕВ В. К. К проблеме нейтрализации фонологических оппозиций. ВЯ, 1972, №3.

ЖУРАВЛЕВ В. К. Диахроническая фонология. М., «Наука», 1986.

ЖУРАВЛЕВ В. К. Фонология фундаментальная и прикладная. //Проблемы фонетики и фонологии. Материалы Всесоюзного совещания. М., 1986.

ЗАКИЕВ М.З. О тюркской морфонологии. //Советская тюркология, 1984, № 3.

ЗИНДЕР Л. Р. О минимальных парах. // Язык и Человек. Изд. МГУ, М., 1960.

ЗИНДЕР Л. Р. Общая фонетика. М., 1979.

ЗОЛХОЕВ В. И. Фонология и морфонология агглютинативных языков. Новосибирск, 1980.

ЗУБКОВА Л. Г. Сегментная организация слова. М., 1977.

ИВАНОВ В. В. Бинарные структуры в семиотических системах. //Системные исследования М., 1972, с. 206—232.

ИММИНОВА Ш.С. Немис ва ўзбек тилиарида бўгин ҳосил бўлиши. Тошкент, «Mimtoz so'z», 2010.

Исследования по фонологии. М., Изд. «Наука», 1966.

История лингвистических учений. Средневековый Восток, Л. «Наука», 1981.

- КАСЕВИЧ В. Б.** Морфонология. Изд. ЛГУ, Л., 1986.
- КАСЕВИЧ В. Б.** Фонологические проблемы общего и восточного языкознания. М., 1983.
- КАСЕВИЧ В.Б., ШАБЕЛЬНИКОВА Е.М., РЫБИН В.В.** Ударение и тон в языке и речевой деятельности. Изд. ЛГУ, 1990.
- КОЛШАНСКИЙ Г. В.** Паратингвистика М., 1974.
- КОНОНОВ А. И.** Грамматика современного узбекского литературного языка. М. — Л., 1960.
- КОНДАКОВ Н. И.** Введение в логику. М., 1967.
- КУБРЯКОВА Е. С., ПАНКРАЦ Ю. Г.** Морфонология в описании языков. М., Изд. «Наука», 1983.
- КУНГУРОВ Р.** Изобразительные слова в современном литературном узбекском языке. Автореферат канд. дисс. Т., 1962.
- ЛЕВИ-СТРОС К.** Структурная антропология. М., 1985.
- ЛЕКОВ И.** Лексическая доказательность фонологических оппозиций. — Русское и славянское языкознание. М., «Наука», 1972.
- ЛЕОНТЬЕВ А. А.** Возникновение понятия фонемы (Обзор отечественной и зарубежной литературы). Проблемы фонологии и морфонологии. Обзоры. М., АН СССР, ИНИОН, 1975.
- ЛИЗ Р.** Об одной морфонологической проблеме в турецком языке. — Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XIX, М., 1987.
- ЛОМТЕВ Т. П.** Принцип бинарности в фонологии. // «Научные доклады высшей школы. Филологические науки». 1965, № 3.
- ЛОСЕВ А. Ф.** В поисках построения общего языкознания как диалектической системы. — Теория и методология языкознания. Методы исследования языка. М., «Наука», 1989.
- МАКАЕВ Э. А. КУБРЯКОВА Е. С.** О статусе морфонологии и единицах ее описания. // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. М., Изд. «Наука», 1969.
- МАРТИНЕ А.** Принцип экономии в фонетических изменениях. М., 1960.
- МАРТИНЕ А.** Основы общей лингвистики. — Новое в лингвистике. Вып. 3., М., 1963, с. 532.
- МАТУСЕВИЧ М. И.** Введение в общую фонетику. М., 1959.
- МАХМУДОВ А.** Гласные узбекского языка. Ташкент, 1969.
- МАХМУДОВ А.** Согласные узбекского литературного языка. Таш., «Фан» 1986.
- МИРТОЖНЕВ М.М.** Ўзбек тили фонетикаси. Тошкент. Университет, 1998.
- МЕЛИКИШВИЛИ И. Г.** Отношение маркированности в фонологии (Условия маркированности в классе шумных фонем). Автореферат канд. дисс. Тбилиси, 1972.
- МЕЛЬНИКОВ Г. П.** Монгольский вокализм как система и алтайская гипотеза. — Проблема общности алтайских языков. Л., 1971.
- МЕЛЬНИКОВ Г. П.** Некоторые общие черты вокализма уралоалтайских языков. — Исследования по фонологии. М., 1966.
- МЕЛЬНИКОВ Г. П.** Принципы системной лингвистики в применении к проблемам тюркологии. Сб. «Структура и история тюркских языков». М., Изд. «Наука», 1971.

- НЕПЕСОВА Р.** Сопоставительная морфонология английского и туркменского языков. Ашхабад, «Ильм», 1986.
- НУРМОНОВ А.** Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент. Ўқитувчи, 1990, 46 бет.
- НИКОЛАЕВА Т.М.** Семантика акцентного выделения. М., Наука, 1982.
- ОТАМИРЗАЕВА С.** Наманган шевасидаги аспирация хақида. — Ўзбек тили ва адабиёти, 1961, № 4.
- ПЕШКОВСКИЙ А. М.** Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7-е, 1956.
- ПОЛИВАНОВ Е. Д.** Фонологическая система гансуйского наречия дунганского языка. — Вопросы дунганского языка. Фрунзе, 1937.
- ПОЛИВАНОВ Е. Д.** Фонетические конвергенции. ВЯ, 1957, № 3.
- ПОЛИВАНОВ Е. Д.** Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Ташкент, 1933.
- ПОЛИВАНОВ Е. Д.** Краткая грамматика узбекского языка. Ч. I, Туркпечать, Ташкент — Москва, 1926.
- ПОЛИВАНОВ Е. Д.** Избранные работы. Статьи по общему языкознанию. М. Изд. «Наука», 1968.
- ПОЛИВАНОВ Е.Д.** Введение в языкознание для востоковедных вузов. Издание стереотипное. УРСС, М., 2002.
- ПОЦЕЛУЕВСКИЙ А. П.** Избранные труды. Ашхабад, 1975.
- ПУЗИЦКИЙ Е. В.** Качинский язык. М., 1968.
- РАХМАТУЛЛАЕВ Ш.** Хозирги адабий ўзбек тили. Т., Университет, 2006.
- РЕДЬКИН В. А.** Построение раздела «Морфонология» — Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка. М., Изд. «Наука», 1966.
- РЕДЬКИН В.А.** Акцентология современного русского литературного языка. М., 1971.
- РЕШЕТОВ В. В., ШОАБДУРАҲМОНОВ Ш. Ш.** Ўзбек диалектологияси. Тошкент, 1978.
- РЕШЕТОВ В. В.** Узбекский язык. Часть I, Введение. Фонетика. Ташкент, 1959.
- РЕФОРМАТСКИЙ А. А.** Введение в языковедение. М., «Просвещение», 1967.
- РЕФОРМАТСКИЙ А.А.** Из истории отечественной фонологии. Очерк. Хрестоматия. М., Изд. «Наука», 1970.
- РЕФОРМАТСКИЙ А. А.** Фонологические этюды. М., Изд. «Наука», 1975.
- РИЗАЕВ С. А.** Статистическое исследование графической и фонологической систем современного узбекского языка. Автореферат канд. дисс. Ташкент, 1970.
- РИЗАЕВ С. А.** Бўгин структурасини ўрганиш тажрибасидан. Т., 1975.
- РУСТАМОВ А.** XV аср ўзбек адабий тилининг вокализми. — Ўзбек тили ва адабиёти. 1962, № 6.
- САЛИЖАНОВ С.** Силлабическая и акцентная структуры слова и их соотношение в разносистемных языках. Автореферат канд. дисс. М., 1982.
- САЛИХОВА Д. А.** Об одном морфонологическом явлении в татарском языке. — Советская тюркология. 1986, № 5.
- СЕВОРТЯН Э. В.** Материалы по сравнительной фонетике турецкого,

- азербайджанского и узбекского языков. — Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I, Фонетика. М., 1955.
- СЕВОРТЯН Э. В.** Лингвистическое наследие Н. К. Дмитриева и современная советская тюркология. — Структура и история тюркских языков. М., 1971.
- СЕРЕБРЕННИКОВ Б.А., ГАДЖИЕВА Н. Е.** Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., «Наука», 1986.
- СМИРНИЦКИЙ А. И.** Морфология английского языка. М., 1959.
- СОЛШЕВА М.А.** Фонотактиканинг асосий қондалари//Хорижий филология, №3 (32), 2009, 21-27-бетлар.
- Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. Отв. редактор Э. Р. Тенишев, М., «Наука», 1984.
- СТЕПАНОВ Ю. С.** Семантика. М., «Наука», 1971.
- ТОРСУЕВ Г. П.** Константность и вариативность в фонетической системе. М., 1977.
- ТОРСУЕВА И.Г.** Интонация и смысл высказывания. М., Наука, 1979.
- ТРУБЕЦКОЙ Н. С.** Основы фонологии. М., 1960.
- ТРУБЕЦКОЙ Н. С.** Некоторые соображения относительно морфонологии. «Пражский лингвистический кружок». Изд., «Прогресс», М., 1967.
- ТРУБЕЦКОЙ Н. С.** Избранные работы по фонологии. М., 1987.
- ТУРСУНОВ У., МУХТОРОВ Ж.** Ҳозирги замон ўзбек тили. Морфология. Самарқанд, 1960.
- ТУРСУНОВ У., МУХТОРОВ Ж., РАҲМАТУЛЛАЕВ Ш.** Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1965.
- ФАНТ Г** Акустическая теория речеобразования (Перевод с англ. Л. А. Варшавского и В. И. Медведева. Под. ред. В. С. Григорьева). М., 1964.
- Фонетический трактат Авиценны. Перевод и комментарии В. Г. Ахвледиани. Тбилиси, 1968.
- ШААБДУРАХМАНОВ Ш., АБДУАЗИЗОВ А.А.** К проблеме теории и метода фонетико-фонологического анализа в исследованиях тюркских языков.— Общественные науки в Узбекистане, 1976, № 10 с 55—64.
- ШЕРМАТОВ А.** Узбекские народные говоры Кашкадарьинской области. Т., «Фан», 1978.
- ШОАБДУРАХМАНОВ Ш.** Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Т., 1962.
- ЩЕРБА Л. В.** Фонетика французского языка. М., 1957.
- ЩЕРБА Л. В.** Языковая система и речевая деятельность. 1974.
- ЩЕРБАК А.М.** Сравнительная фонетика тюркских языков. «Наука», Л., 1970.
- ЩЕРБАК А. М.** Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л., 1977.
- ЩЕРБАК А. М.** О тюркском вокализме// Тюркологические исследования. М., 1963.
- КУЧҚОРТОВЕВ И. Ф.** де Соссюрнинг лингвистик концепцияси. Назария ва метод масалалари. Т., ТошДУ, 1976.
- ЭДЕЛЬМАН Д. И.** К географическому распределению дифференциальных элементов фонем (на материале индоиранских языков) //Очерки по фонологии восточных языков. М., 1975.
- ЭДЕЛЬМАН Д. И.** Сравнительная грамматика восточноиранских языков.

Фонология. М., 1986.

ЮЛДАШЕВ А. А. Сведения по морфологии. // Грамматика современного башкирского литературного языка М., 1981.

ЧИСТЯКОВ В. Ф. Частотности гласных и согласных в 50-языках разного грамматического строя. *Lingua Poznaniensis* 1972. vol. 16

ЧУРГАНОВА В. Г. Очерк русской морфологии. М., Наука, 1973.

ХАСАНОВ М. Турли тизимдаги тилларда ургунинг морфонологик хусусияти // Хоржий филология. Тил. Адабиёт. Таълим №3 (32). 2009, 50-54 бетлар.

ХОЖИЕВ А. Ҳозирги ўзбек тилида форма жасалиши. Тошкент, 1979.

ХОЖИЕВ А. Лингвистик терминларнинг изохли дугати. Т., 1985.2-нашр, 2002. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I, Тошкент, 1968.

ЯВАШ М. Опыт экспериментального исследования гармонии гласных в турецком языке. // Новое в зарубежной лингвистике. Т. XIX, М., 1987, с. 77—92.

ЯКУБОВА Н. К. Правила формального синтеза узбекских словоформ.— Система и уровни языка. М., 1960.

ЯКОБСОН Р. Фонология и ее отношение к фонетике. Сб. «Новое в лингвистике», Вып. II, М., 1962.

ЯКОБСОН Р., ХАЛЛЕ М., ФАНТ Г. Введение в анализ речи. Сб. «Новое в лингвистике», Вып. 2, М., 1962.

ЯКОБСОН Р. Избранные работы. М., Прогресс, 1985.

ЯРЦЕВА В. И. Сопоставительный анализ структуры слова в современных германских языках. // Проблемы морфологического строя германских языков. Изд. АН СССР, М., 1963.

ABDUAZIZOV A.A. On some Typological Features in the Phonological Systems of Germanic and Turkic Languages // *Uzbekisch – Deutsche Studien. Band I. Indogermanische und außer indogermanische kontakte in Sprache, Literatur und Kultur.* Münster, 2005, s.3-18

BIDWELL C.E. -A structural analysis of Uzbek, Pennsylvania, 1954.

KRAMSKY J., Papers in general linguistics. Mouton, 1976.

CLARK JOHN, YALLOP C. FLETCHER J. An introduction to Phonetics and Phonology. Blackwell publishing. 2007.

CARR Philip. Phonology. Palgrave, 1993.

GUSSMANN Edmund. Phonology. Analysis and Theory. Cambridge University Press. 2002.

HASPELMATH M. Understanding Morphology, London, Arnold, 2002.

LASS Roger. Phonology. An Introduction to Basic Concepts. Cambridge University Press. 1985.

MARTINET A. Phonology as Functional Phonetics, London, 1946.

ZIPF G. K. Human behaviour and the principle of least effort. N.Y., 1946

MADDISON Ian. Patterns of Sounds, Cambridge University Press. 1984.

ROMPORTL M. Studies in Phonetics. Prague 1973.

SJOBERG A. Phonology of standard Uzbek, // American studies in Altaic linguistics Indiana Univ. Publications, vol.13. Mouton Co, The Hague, 1962.

SJOBERG A. Uzbek structural grammar. Indiana Univ. vol. 18, The Hague, 1963.

TRASK R.L. A Dictionary of Phonetics and Phonology. Routledge. London and N.Y. 2004.

МУНДАРИЖА

Тилишуносликда янги қадам.....	3
Сўз боши	6
Кириш.....	11
I қисм. ФОНОЛОГИЯ	
1. 1. Фонологиянинг баъзи масалалари.....	27
1.2. Консонантизм системасининг фонологик хусусиятлари	31
1. 3. Ундошларнинг оппозиция ва корреляциялари.....	38
1. 4. Жарангли-жарангсиз оппозициясининг нейтрализацияси.....	49
1. 5. Вокализм системасининг фонологик таҳлили.....	58
1. 6. Унлиларнинг синтагматик ўзгарувчанлиги.....	70
1.7. Фонотактика.....	78
1.7.1. Алоҳида унли ва ундош фонемаларнинг турли ҳолатларда қўлланиши.....	79
1.7.2. Сўз ўртасида келувчи ундошлар бирикмалари.....	82
1.7.3. Сўз охирида учрайдиган ундошлар бирикмалари.....	85
1.8. Ўзбек тилининг фонологик универсалиялардаги ўрни.....	88
Хулоса.....	94
II қисм. МОРФОНОЛОГИЯ	
2. 1. Морфонологиянинг мавзуси ва вазифалари.....	98
2. 2. Ўзак морфемаларнинг фонологик структураси Морфонология ва этимология.....	116
2. 3. Аффиксал морфемаларнинг фонологик структураси Морфема ва алломорф.....	122
2. 4. Морфонологик альтернациялар. Морфонема.....	125
2. 5. Отлардаги морфонологик альтернациялар.....	126
2. 6. Фезълардаги морфонологик альтернациялар.....	137
2. 7. Сифат ва сонлардаги морфонологик альтернациялар.....	141
2.8. Просодик морфонология.....	143
2.8.1. Акцентологик морфонология масалалари.....	145
2.9. Синтактик морфонология.....	153
2.9.1. Интонацион фонология (интонология) ва интонологик морфонология.....	153
2.9.2. Интонологик морфонология масалалари.....	157
Хулоса.....	160
Адабиётлар.....	164

Босишга рухсат этилди 19.04.2010 Ҳажми 10.75 босми тибик
Бичими 60x84 1/16. Адади 300 нусха. Бузургми 71
М.Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети
босмахонасида чоп этилди.